

**Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши Академияси
Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази**

**А.Сагдуллаев, Б.Аминов, Ў.Мавлонов,
Н.Норқулов**

**ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ:
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ
ТАРАҚҚИЁТИ**

I ҚИСМ

**“Академия”
Тошкент - 2000**

Ватанимиз тарихига янгича ёндошиб, унинг турли хил жараёнлари ва воқеаларига холисона баҳо бериш, энг қадимги даврлардан то бизнинг замонимизгача бўлган бой тарихий ўтмишимизни тадқиқ этиш зарур. Тарих фанининг долзарб вазифаларидан бири - ўзбек халқи давлатчилиги тарихини ўрганишидир. Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ушбу китоб Ўзбекистон тарихида давлат ва жамият тараққиётининг илк босқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача бўлган катта даврни ўз ичига олган биринчи қисмидир.

Китоб махсус маърузалар тингловчилари, талабалар, ўқитувчилар ва умуман Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор А.С.Сагдуллаев

Тақризчилар: тарих фанлари доктори Р.Х.Сулаймонов,
тарих фанлари номзоди Ш.Р.Пидаев,
тарих фанлари номзоди Ф.Р.Эргашев

Муқаддима

Ўзбекистон тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш масаласи Президент И.А.Каримовнинг асарларида алоҳида таҳлилини топиб, ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги бой анъаналарни тадқиқ этиш долзарб муаммо тарзида махсус таъкидланди¹. Президент белгилаб берган муҳим вазифалар ва тарихчи олимлар олдига қўйилган масалалар шундан иборатки, асл манбаларга таянган ҳолда Ватанамиз тарихига янгича ёндошиб, қадимги даврлардан то бизнинг замонамизгача бўлган тарихий жараёнларни ва воқеаларни ўрганишимиз зарур.

Ҳар бир халқнинг давлатчилик ва маданияти тарихини ўрганиш нафақат илмий ёки назарий, балки чуқур маънавий-руҳий аҳамиятга эга бўлиб, ҳар биримизда ўзимиз туғилган ва яшаётган она замин билан мустаҳкам алоқадорлик ҳисини ривожлантиради.

Бугунги кунда ватанпарварлик мафқурасининг зарурлиги масаласи айтиш мумкин. Она замин учун Ватан равнақи, халқ манфаатлари ва фаровонлиги йўлида ҳар қандай шароитда фидокорлик кўрсатиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Ватан тушунчаси тарихий хотира, тарихий онг асосида шаклланади. Ватан туйғуси ёшлиқдан, беғубор қалбдан ўрин олади, унинг илдизлари она тупроқда, шу она заминда биз туғилганмиз, вояга етганмиз. Ушбу туйғунинг такомилли ўрта ва олий таълим муассасаларидаги гуманитар таълим, энг аввало, Ватан тарихини ўрганиш орқали таъминланади.

Турли халқлар ўз давлатчилигининг шаклланиши босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий вазиятларига боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Ер юзида ўз давлатчилигини ҳеч қачон ярата олмаган элалар ва қабилалар сақланиб қолган бўлиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти бир неча минг йиллар илгаригидек, уруғ ва қабиланинг маънавий ўлчамлари, уруғ бошлиқларининг обрў-эътибори билан бошқариб турилмоқда.

Цивилизация инсоният маданияти ривожинигина анг-

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., "Шарқ", 1998.

латиб қолмай, шунингдек, давлатчилик тараққиёти ҳамдир. Қадимги ёзма манбаларда Ўрта Осиёдаги, шу жумладан, Ўзбекистондаги илк давлатлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотлардан ўтган асрдан бошлаб турли илмий асарлар ёзишда фойдаланиб келинди. Тадқиқотчиларнинг хулосалари бир-бирига зид бўлиб, ҳатто XX асрда ҳам Ғарбнинг айрим таниқли олимлари македониялик Искандарнинг ҳарбий юришларигача Ўрта Осиёда на давлат, на шаҳарлар бор эди, деган асоссиз фикрни илгари сурдилар.

Археолог, қадимшунос олимлар кўп меҳнат қилишларига тўғри келди. Улар Ўзбекистон ҳудудида Искандарнинг ҳарбий юришларидан бир неча юз йиллар илгари гуллаб яшнаган шаҳар харобаларини топиб текширдилар ҳамда улардан ҳам қадимгироқ ўтроқ деҳқончилик маконларини очдилар.

Ўрта Осиё халқлари тарихига тегишли умумий мавзулар ва илмий муаммоларнинг мавжудлиги маълум. Улар энг қадимги даврлардан бошлаб аждоқларимиз тарихи ва маданияти билан узвий боғлиқдир. Кўпдан-кўп тарихий вазиятларда қўшни халқларни умумий маданий ва этник илдизлар бирлаштириб, уларнинг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган. Қадимги даврлардаёқ турли шеваларда гаплашган қабилалар ва элатлар умумий тарихий-маданий аъналарга эга бўлиб, антропологик ва этник жиҳатдан улар кўп ҳолларда қон-қариндош бўлганлар. Бу элатлар туб аҳоли бўлиб, ҳеч қаерга изсиз йўқолиб кетмаган ва Ўрта Осиё халқлари аждоқларининг йирик гуруҳларини ташкил қилган.

Ўзбек халқи аждоқларининг илк давлатчилиги тарихи анча қадим илдизларга эга. Юртимизда илк давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши археология ва ёзма манбалар асосида ўрганилади.

Худудимизга тегишли илк ёзма манбалар - “Авесто”, аҳамонийлар даври миҳсимон ёзувлари ва қадимги дунё (Юнон-Рим) даврига тааллуқли манбалар ўлкамиздаги вилоятларнинг номларини, аҳолининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Кейинги асрлар давлатчилик тарихини ўрганишда ва тадқиқ этишда Беруний, Наршахий, Абдураззоқ Самарқандий, Шарафиддин Али Яздий, Бобур, Хофиз Таниш

Бухорий ва бошқа муаллифлар асарлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилик тизимига ўтиш жараёни милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудида энг йирик давлатлар - қадимги Хоразм ва қадимги Бактрия мавжуд эди. Сўғдиёна ва Фарғона вилоятлари қадимги тарихнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Асрлар давомида ўзбек халқи аجدодлари чет эл босқинчилари (ахамонийлар, юнон-македон) га қарши кураш олиб бордилар. Турли сулолалар даврида ўлкамизда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ўзгариб турди.

Ўрта асрларда ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сомонийлар, қорахонийлар, салжуқийлар сулолаларининг йирик давлатлари вужудга келди. XII асрнинг ўрталарида хоразмшоҳлар мамлакатни марказлаштиришга ҳаракат қилдилар, аммо бу жараёнга мўғулларнинг юришлари ва истилоси тўсик бўлди.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи Амир Темур ҳукмронлиги даври билан узвий боғлиқдир. Марказлашган давлатда иқтисодий ҳаёт, меъморчилик, ҳунармандчилик, илм, фан, санъат юксак даражада ривож топди. Ушбу тарихий анъана Мирзо Улутбек даврида давом этди.

Кейинги асрларда ўзаро низолар ва курашларга қарамай, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида янги жараёнларни кузатиш мумкин. XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё ҳудудида учта давлат (Бухоро амирлиги Хива ва Қўқон хонликлари) пайдо бўлди. Афсуски, улар ўртасида бирлик бўлмади, сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро курашлар авж олди. Бундай вазиятда Ўрта Осиё хонликлари подшо Россияси томонидан истило қилиниб, Туркистон ўлкаси мустахлакка айланди.

Шу даврдан бошлаб ўлкада истиқлолга эришиш ва миллий давлатчиликни тиклаш учун халқ ҳаракатлари бошланди, айниқса, XX асрнинг биринчи чорагида бу кураш ўзининг юқори нуктасига чиқди. Ўзбекистон давлат мустақиллиги эълон қилингунча, ўзбек халқи ўз ҳаётида мана шундай мураккаб босқичларни босиб ўтди.

XX асрнинг энг мухим воқеаларидан бири янги мустақил давлатларнинг ташкил топишидир. Шу асрда Ўзбекистон номи тарихий ҳақиқат бўлиб жаҳон тарихидан абадий ўрин олди. Унинг давлатчилик тарихида янги давр бошланди.

Ватанимиз тарихини мукаммал ўрганиш масаласини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон тарихида давлат ва жамият тараққиёти мавзуси билан боғлиқ кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган китобни тайёрлаш лозим топилди. Унинг биринчи қисми энг қадимги даврлардан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача давом этган тарихий жараёнларни қамраб олади.

Қўлланманинг асосий вазифаларидан бири ўзбек халқи аجدодлари ўз давлатчилик тизимига қайси даврдан бошлаб эга бўлганлиги, асрлар давомида халқимиз қурган давлатчилик тарихининг асосий босқичлари ва омилларини, бу сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларнинг ўзига хос асосий хусусиятларини очиб беришдан иборатдир.

Ўрта Осиёда илк давлатлар вужудга келиши масаласининг ўрганилиши тарихи XIX асрнинг охириларида бошланган бўлиб, бу муаммо тарихчи, манбашунос ва қадимшунослар томонидан тадқиқ қилинган. Натижада, мавзунинг айрим томонлари ёритилган бўлсада, лекин асосий масалалар юзасидан тадқиқотчилар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас.

Собиқ совет тарихшунослигида давлатчиликнинг вужудга келиши масаласи асосан қуйидаги муаммоларни тадқиқ этишга йўналтирилган: мулкий табақаланиш, ижтимоий табақаланиш; эксплуатация муносабатлари, яъни давлат ўзаро низолар ва қурашларга асосланган синфий жамият маҳсули эканлиги ғояси асосида ўз ечимини топган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида чоп этилган айрим дарсликлар ва китобларимизда ҳам бундай ёндошувни кузатиш мумкин. Бу табиий бир ҳол, чунки дастлабки пайтларда Ўзбекистон янги тарихини яратишнинг аниқ йўналишлари ҳали ишлаб чиқилмаган эди.

Давлат тизимига ўтиш босқичи, тарихий жараён сифатида, энг қадимги (ибтидоий) жамиятнинг маданияти ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг янги босқичи бўлиб, уларнинг янада ривожланиш тараққиёти маҳсулидир. Шу давр иқтисодий ҳаётида эркин жамоатчиларнинг меҳнати ишлаб чиқаришни ривожлантираётган асосий куч бўлган.

Жамиятда қарама-қарши синфлар пайдо бўлиб илк давлатларнинг вужудга келишига асосий сабаб бўлди, деган хулоса тўғри эмас, чунки фақат давлатчиликка доир сиёсий тузилмалар, ижтимоий мансаблар ва бошқарув тизимининг пайдо бўлганидан сўнг, аниқ иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра, мулкӣ ва ижтимоий табақаланиш жараёни кескин ўзгариб, кейинчалик тез ривож топади.

Мисол учун, қадимги Миср, Месопотамия ва Юнонистонда дастлаб шаҳар-давлатлар вужудга келиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида эркин аҳоли фаолияти катта аҳамият касб этган. Аммо босқинчилик урушлари натижасида асирлар ва қулларнинг миқдори ўсиб бориши билан уларнинг меҳнатидан хунармандчилик, бинокорлик ишлари ва қишлоқ хўжалик соҳаларидаги ишлаб чиқаришда кенг фойдаланилади. Натижада қўшимча маҳсулот ва бойликлар орттирилади, айрим тўқ оилаларнинг обрў-эътибори, ижтимоий ўрни баланд бўлиб, бой-бадавлат кишиларнинг ажралиб чиқишига сабаб бўлади. Демак, қадимги давлатлар ривожининг турли босқичларига, турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятлар хос бўлган. Шунинг учун ҳам давлатчилик тарихини даврлаштириш ва турли жамиятларга хос тарихий воқеаларни қиёсий ўрганиш долзарб вазифадир.

Ушбу китоб Ўзбекистон тарихидаги давлат ва жамият тараққиётига хос асосий хусусиятлар ва қонуниятларини ўрганиш йўлида дастлабки қадамлардан биридир. Шунинг учун ҳам у айрим камчиликлардан холи эмас. Китоб юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазаларни муаллифлар жамоаси миннатдорчилик билан қабул қилади.

Китобни ёзишда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошидаги Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази ва Ўзбекистон давлати тарихи кафедрасининг муаллифлар жамоаси иштирок этди.

Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даври

√ Ўзбекистон тарихининг жуда катта даври (бир неча юз минг йиллар) ёзма манбаларсиз, археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда ўрганилади. Энг қадимги одамлар ясаган қуроллар асосан тошдан бўлгани учун, инсоният тарихининг дастлабки босқичини археологлар “қадимги тош даври” деб аташган. Бу давр - палеолит, инсоният тарихида энг узок давом этган давр бўлиб, у ўз навбатида уч босқичга бўлинади: илк, ўрта ва сўнгги палеолит. Жаҳон тарихида илк палеолит 3-2 млн. йил аввал бошланиб, тахминан 100 минг йилликкача давом этган даврдир.

Ўзбекистон тупроғида одамлар тош даврининг энг қадимги босқичларида ўрнаша бошлаган. Илк палеолит даврига оид маконлар Фарғона водийсидаги Селенгур ва Тошкент вилоятидаги Кўлбулоқ маконлари ҳисобланади. Бу ёдгорликларда археологлар тошдан ишланган содда ва кўпол қуролларини топиб текширганлар. Илк палеолит даври одамлари жисмоний ва ақлий жиҳатдан ҳозирги қиёфадаги одамлардан анча фарқ қилганлар. Уларнинг маконлари тоғолди булоқ ва дарё бўйларида жойлашган. Одамлар асосан термачилик ва овчилик билан шуғулланиб, табиатда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб яшаганлар.

√ Ўзбекистон ҳудудида қадимги одамнинг дастлабки вакилларида бири “неандертал” одами тана суяклари ва бош суяги қолдиқлари Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан топилган. Неандертал одамлари 100-40 минг йиллар илгари Европа ва Осиё ҳудудларида кенг тарқалган эди. Ушбу одамларнинг қолдиқлари дастлаб Германиянинг Неандертал водийсидан топилгани учун уни “неандертал одами” деб аташ расм бўлган.

Неандертал одамлар яшаган ўрта палеолит даврига келиб қуролларнинг турлари кўпаяди ва улар асосан найзасимон ўткир учли пайконлар, тош пичоқлар, қирғичлар, кескичлар ва бошқа қуроллардир.

Ўрта тош даври иқлими совуқ бўлиб, одамлар ғорларда яшаганлар. Тешиктош ғорида гулхан излари ва кул қол-

диқлари топилган. Тоғлар ёввойи ҳайвонларга бой бўлган, одамлар асосан овчилик билан тирикчилик ўтказганлар. Тешиктош ғори маконида буғу, тоғ эчкиси, ёввойи от, айик ва қуён суяк қолдиқлари топилган.

Сўнгги тош даврида (милоддан аввалги 40-12 минг йилликлар) замонавий қиёфали одамнинг вужудга келиши билан йирик ҳайвонларни ов қилиш жараёни анча ривож топди. Одамлар ғорлардан ташқари ертўла ва чайласимон уйларда ҳам яшаганлар. Жамиятда жуфт оилалар пайдо бошлаган. Улар айрим уруғларни бирлаштириб, уруғ жамоасини ташкил этган. Ўша замон жамоасида она - аёлнинг ижтимоий ўрни баланд бўлиб, уруғ унинг номи билан бошланган. Она уруғи даври - матриархатнинг бошланиши ҳақида сўнгги тош даврига оид суякдан ва тошдан ишланган аёл ҳайкалчаларининг тарқалиши дарак беради. Бу ҳайкалчалар аёл эътиқодига, ҳосилдорлик қудратига ва ҳаётни давом эттирувчи онага бағишланади.

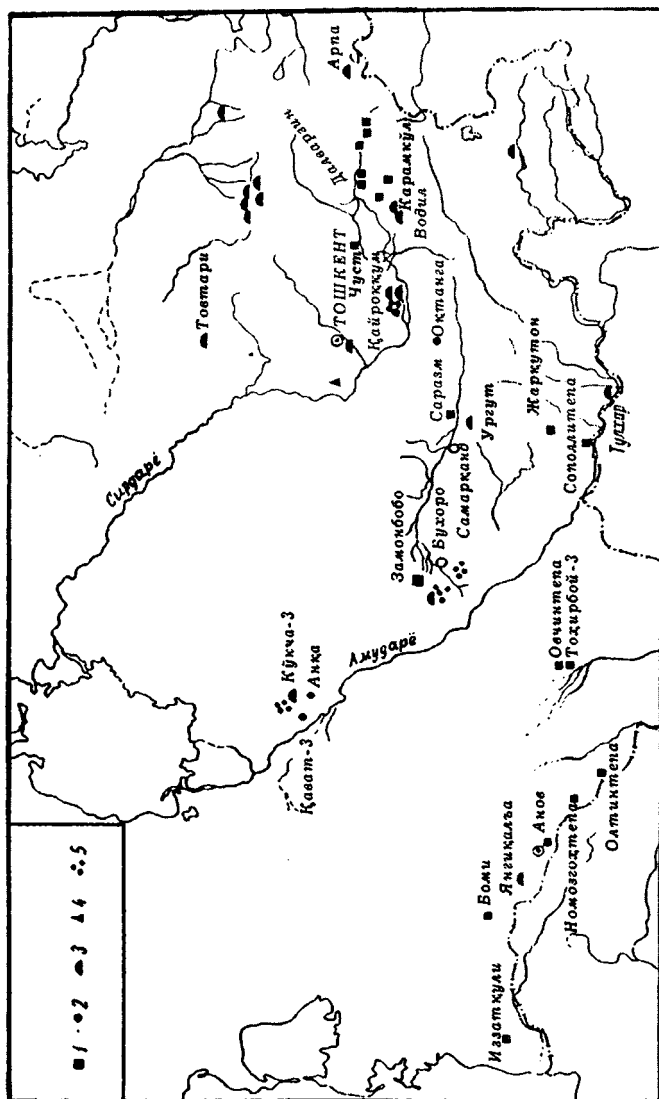
Тасвирий санъатнинг вужудга келиши сўнгги тош даврининг энг катта ютуқларидан бири ҳисобланади. Ҳайкалтарошлик ва рассомчиликнинг пайдо бўлиши, одамлар маданиятининг ўсиши уларнинг дунёқарашлари, диний тушунчалари ва турмуш тарзи билан узвий боғлиқ эди.

√ Мезолит - ўрта тош даврида (милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар) музликнинг чекиниши натижасида иқлим ўзгариб, фауна ва флора - ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ривожланишига таъсир қилади.

Мезолит даври одамларининг энг катта ютуқларидан бири ўқ ва ёйни кашф этилиши бўлди. Овчиликдан ташқари балиқчилик ривожланади. Ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш натижасида чорвачиликка асос солинади. Мезолит даврининг сўнгги босқичларида Олд Осиё ва Икки дарё оралиғида термачиликдан деҳқончиликка ўтиш бошланган. Бу жараён қадимги Шарқнинг бошқа ўлкаларида (Ўрта Осиёда ҳам) бир оз кеч содир бўлган.

Неолит - янги тош даврида (милоддан аввалги 6-4 минг йилликлар) деҳқончилик хўжалиги Жанубий Туркманистонда тарқала бошлаган. Хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига ўтиш (чорвачилик ва деҳқончилик) кишилиқ жамиятида инқилобга олиб келган.

Энеолит-мис-тош даврида (милоддан аввалги 4-3 минг йилликнинг ўрталари) одамлар металл билан ишлашни ўрганишган. Унғача улар фақат тошдан, ёғочдан ва суякдан ясалган қуроллардан фойдаланганлар.

Энеолит ва бронза даври ёдгорликлари (1 - ўтроқ देखончилик манзилгоҳлари, 2 - чорвадор қабилалар манзилгоҳлари, 3 - қадимги қабристон, 4 - алоҳида топилмаган, 5 - чорвадорлар манзилгоҳлари гуруҳи).

Неолит ва энеолит давридан бошлаб Ўрта Осиё тарихида янги маданий ва иқтисодий ўзгаришлар содир бўлди. Неолитда кулолчилик вужудга келди, тўқувчилик ривожланди, пахсадан уй-жойлар қурила бошланди. Энеолит даврида хом гишт қурилишда ишлатилди, қишлоқларда кўп хонали уйлар ва катта-катта иншоотлар қуриш ишлари амалга оширилади. Милоддан аввалги 4-минг йилликда Ўрта Осиёнинг жанубида суғорма деҳқончилик вужудга келиб, анҳорлар ва ариқлар очилди, унумдор ерлардан кенг фойдаланиб, турли ўсимликлар (арпа, буғдой, жавдар) экилди, мевачилик ривожланди.

Милоддан аввалги 3-минг йилликнинг ўрталарида бронза (мис, қалай ва кўрғошин қоришмаси) даври бошланиши билан ота уруғи - патриархат ривож топади. Бронза даврида деҳқончилик ҳўжалиги янги ерларда, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам кенг ёйилган. Мазкур даврда ишлаб чиқариш муносабатлари тез ривожланиб, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар янги асосда тараккий этади.

↓ Бронза даврида Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, боши чўзинчок, юзи ингичка одам вакиллари тарқалган. Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ва чўл қисмида жануб аҳолисидан фарқ қилган боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаган. Жанубий қиёфали одамлар Ўрта ер денгизи иркининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисми, Урал, Волга ерларигача тарқалганлар.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги яъни деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган одамлар вакиллари аралашиб кетиши жараёни бошланади. Шу даврга келиб бронза даври қабилалари Ўрта Осиёдаги турли элатларга асос солганлар.

Ўзбекистон ҳудудида жойлашган шу элатларнинг вакиллари: сўғдлар, бактрийлар, хоразмийлар ва саклар, ўзбек халқининг қадимги аجدодларидан бўлиб, улар ҳақида айрим маълумотлар қадимги ёзма манбаларда сақланган. Дастлабки

манбалар кам ҳамда маълумотлар айтарли тўлиқ бўлмаса ҳам, улар қадимги маданий, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Милоддан аввалги I минг йилликдан бошлаб йирик маданий-тарихий вилоятлар: Хоразм, Бактрия, Сўғд, Фарғона, Шош (Чоч) қадимдан то ўрта асрларгача Шарқ худудларида жуда машҳур бўлган.

Антропологик ва ёзма манбалар Ўрта Осиёда алоҳида энг қадимги элатларнинг шаклланиши ва этник худудларнинг ажрала бошлаши милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Бу масалани ўрганиш ўта мураккаб муаммо бўлса ҳам, шунини айтиб ўтиш керакки, милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Эрондаги ахамонийлар сулоласи подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари бошланганда, бу элатларнинг ажрала бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли қадимги халқларнинг худудий жойлашуви, вилоятларининг умумий чегаралари ахамонийлардан анча олдин пайдо бўлган. Ёзма манбаларга кўра ахамонийлар Ўрта Осиёнинг алоҳида йирик вилоятларига қарши ҳарбий юришларни бошлаганлар.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихдан бошланади! Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи кўп минг йиллар давомида ривожланган жуда катта даврларни ўз ичига олган. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этник жараёнларни бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар ва қабилаларнинг аралашиб кетиши, хўжалик турлари, урф-одатлари ва маданий анъаналарнинг қўшилиб, янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ.

Умуман, Ўрта Осиё мураккаб этник-маданий тараққиёт чорраҳасида жойлашган бўлиб, мезолит давридаёқ (9-14 минг йил аввал) бу ерда дастлаб қадимги овчилар ва балиқчилар, кейин бошқа қадимги даврларда (неолит, энеолит, бронза) деҳқонлар, овчилар ва балиқчилар, деҳқонлар ва чорвадорларнинг турли кўринишдаги ўзаро алоқалари пайдо бўлган. Уларнинг яқин қўшилиши, узвий алоқалар нафақат маданий, балки этник қўшилиб, аралашиб кетишга олиб келган. Аммо шунга эътибор бериш лозимки, Ўзбекистон худудига ҳар қандай янги қабилалар оқими келмасин, этногенез асосини маҳаллий туб аҳоли ташкил этди, чунки улар кўчиб келган

қабилаларга нисбатан ҳамиша кўп бўлган эди. Буни археологик ва антропологик тадқиқотлар ҳам исботлайди.

Президент И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўк” асаридagi “Тарихимиз каби, қадим маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга кўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверди, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди” деган сўзлар, бу тарихий ҳақиқатнинг энг лўнда ифодасидир.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудларида яшаб ўтган қабилалар ва элатларнинг тарихи ва маданияти изсиз йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аждодларимизнинг йирик гуруҳларини ташкил этиб, энг қадимги ёзма манбаларда тилга олинган.

Археологик маълумотларга қараганда, Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик милоддан аввалги 2-минг йилликда кент тарқалди.

Бронза даврига оид маконларни қадимшунослар Сурхондарё, Бухоро воҳаларидан ва Хоразмдан топиб текширганлар. Сурхон воҳасида ўтроқ маконлар тоғ дарёлари қирғоқлари бўйида жойлашган бўлиб, сойлардан деҳқонлар даласига сув чиқарилган. Сополли макони (Музробод воҳаси) уч қаторли мудофаа девори билан ўраб олинган эди. Бу ердан кўп хонали уй-жойлар, хунармандчилик устахоналари, бронзадан ясалган меҳнат қуроллари, яроғ-аслаҳалар, қуллочилик чарҳда ишланган сопол идишлар ва бошқа буюмлар қазиб топилди. Бронза даврига оид бошқа бир макон - Жарқўтон (Шеробод воҳаси) манзилгоҳи анча катта майдонга эга бўлиб, мудофаа деворлар билан ўралган ва мустаҳкамланмаган қисмларга бўлинган.

Хоразмда бронза даври деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган қабилаларининг моддий-маданият ёдгорликлари Тозабоғёб маданияти номи билан машҳур. Маконлар ярим ертўлалар уй-жойлардан иборат бўлиб, атрофида каналлар ва қадимги суғориш майдонлари аниқланган. Ертўлалар тўғри

бурчакли ёки думалоқ шаклда қурилган. Улардан ўчоқ қолдиқлари, сопол идишлар ва бронзадан ишланган қуроқлар топилган.

Зироатчиларнинг яна бир қадимий маркази ёдгорликлари Зарафшон водийсидаги Замонбобо кўли (Бухоро воҳаси) яқинидан топиб текширилган. Дехқончилик билан бирга одамлар чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Бронза даврида улар қорамол, туя, от, қўй, эчкиларни қўлга ўргатганлар.

Археологик манбаларга кўра, Хоразм тупроғида милоддан аввалги 2-минг йилликнинг охири - 1-минг йилликнинг бошларига оид паҳса ёки хом ғиштдан қурилган уй-жойлар, мудофаа деворлари ва турли иншоотлар топилмаган. Сопол идишлар қўлда ясалган бўлиб, бу давр маҳаллий ҳунармандчилигида кулолчилик чархи номаълум бўлган. Худди шундай тарихий вазият Замонбобо маданиятига ҳам хосдир. Замонбобо маконида ярим ертўла чайла-уй қолдиқлари қазиб очилди. Сопол идишлар қўлда ишланган. Замонбобо моддий топилмаларида дашт қабилалари маданиятига ва жанубий ўтrock дехқончилик маданиятларга мансуб хусусиятлар сақланиб қолган.

Бронза даврида яшаш ҳудудлари тобора кенгайиб борган, табиий бойликлар, янги конлар, суғориладиган ерлар ва кенг яйловлар қадимги қабилалар учун зарурият тақозосига айланган.

Ўрта Осиёда қадимги қабилалар томонидан янги ерларни кенг ўзлаштириш жараёни милоддан аввалги 4-минг йилликнинг охири - 3-минг йилликда бошланган. Зарафшоннинг юқори қисмида Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда топилган, 90 гектар майдонда жойлашган Саразм қишлоғи харобаси моддий топилмаларида Жанубий Туркманистон зироатчилари ва Хоразмнинг Калтаминор маданиятларига мансуб буюмлар бор. Худди шу даврда (милоддан аввалги 4-3-минг йилликларда) Афғонистоннинг шимоли-шарқида Ҳинд-Покистоннинг машҳур Хараппа маданиятига оид вакилларнинг маконлари пайдо бўлади. Бу йўналишда Хараппа маданияти вакиллари баланд Ҳиндикуш тоғ йўлларидан ошиб ўтганлар. Қадимги қабилаларнинг машғулоти янги ерларни ўзлаштиришдан ташқари, қазилма бойликлар: мис, қалай ва кўрғошин конларини қидириш билан ҳам боғлиқ бўлган.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг иккинчи ярмида уй чорвачилиги билан бирга яйловларда бокиладиган чорвачилик ҳам келиб чиққан. Ўрта Осиё дарёлари бўйлаб бронза даври маданий-иқтисодий алоқалари ва янги ерларга кўчиш йўллари пайдо бўлади. Бу йўллар ёқасидан қадимги масканлар, мозор-кўрғонлар ва қабрлар топилди.

Чорвадор қабилаларга мансуб Самарқанд яқинидаги Мўминобод, Қуйи Қашқадарёдаги Гужайли ёдгорликлари топиб текширилган. Жанубий Тожикистон ҳудудида ҳам шу даврга оид дашт қабилаларнинг маконлари ва қадимги қабристонлари топилган. Археологик маълумотларга кўра, Зарафшон, Хисор, Боботоғ ва Помир тоғлари ён бағирларидаги кенг яйловларда қабилалар асосан майда чорва моллари боқиш билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярмига келиб Ўзбекистон ҳудудида турли маданий анъаналарга эга қабилалар яшаган. Шу даврда Сурхон воҳасида ривожланган моддий маданият Тозабонғоб ва Замонбобо маданиятларидан фарқ қилган (бинокорлик, уй-жой қурилиши, хунармандчилик борасида). Ўз навбатида Хоразм ва Бухоро маданияти дашт чорвадор қабилалари маданиятидан фарқ қилган. Аммо қабилалар орасида мавжуд бўлган доимий алоқалар ва ўзаро таъсирлар маданий хусусиятларнинг тарқалишига ҳам олиб келган. Шу асосда Ўзбекистон вилоятларида дехқончилик ва чорвачилик хўжалиқларининг анъаналари кенг тарқалган.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг охири - 1-минг йилликнинг бошларида Фарғона водийсида Чуст маданияти ривожланган. Бу маданиятни яратган дехқонлар ертўла, пахса ёки хом ғиштдан қурилган уйларда яшаганлар. Баъзи масканлар мудофаа деворлари билан ўралган (Чуст, Далварзин).

Чуст моддий маданияти юксак даражада ривожланган. Қадимги ёдгорликлар таркибидаги тош ва жез ўроқлар, пичоқлар ҳамда арпа, буғдой, тарик донлари ва улар учун қовланган ўралар чуствликларнинг асосан дехқончилик билан машғул бўлганликларидан дарак беради.

Қашқадарёнинг энг қадимги аҳолиси дехқончилик билан шуғулланган, маконлари пахса ва хом ғиштдан қурилган уй-кўрғонларининг қолдиқлари милоддан аввалги IX-VIII асрларга

бориб тақалади. Топилган археологик манбалар Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларининг бинокорлиги, моддий маданиятининг бир-бирига анча яқин бўлганлигидан далолат беради.

Милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларида Тошкент воҳасида Бургулик маданияти ривож топган. Қадимги қабилалар асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Мудофаа деворлари билан ўралган йирик масканлар бўлмаган, турар жойлар ярим ертўлалардан иборат бўлиб, қўлда ишланган сопол идишлар, бронза ўқлар ва тош қуроллари топилди.

Милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид Хоразм ёдгорликлари Амиробод маданияти номи билан аталган. Бу давр ёдгорликлари маҳаллий бронза даври Тозабоғёб маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар жой, суғориш каналлар излари ва қўлда ясалган идишлар билан машҳур бўлган. Бронза буюмларидан ўроқлар, жез игналар ҳамда ўк учлари қуйилган тош қолиплар топилган.

Шу даврдаги Ўзбекистон туб аҳолиси ҳаётида катта ижтимоий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар содир бўлган.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихидан

Жаҳон тарихидаги илк давлатлар деҳқончилик ва чорвачилик каби ишлаб чиқарувчи хўжаликлар пайдо бўлган жойларда шаклландилар. Минг йиллар давомида фақат термачилик ва овчилик ҳисобига яшаб келган, деҳқончиликни билмаган кўпгина қабилалар ва элатлар давлатчилик босқичига кўтарила олмадилар.

Деҳқон ўз меҳнати билан овчи қўлга киритадиган ўлжага қараганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарарди. Деҳқончилик одамларнинг ўтроқ ҳаёт кечирishiга, хунармандчиликнинг шаклланишига, маҳсулот айирбошлаш ва савдо-сотикқа асос солди.

Энг қадимги давлатлар милоддан аввалги 4-минг йилликда Икки дарё оралиғи (Месопотамия) ва қадимги Мисрда пайдо бўлди. Бундан 10 минг йиллар илгариёқ бу ерда

термачилик ва овчилик асосида экинларни етиштиришга ва ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиш - чорвачиликка ўтиш бошланади. Аста-секинлик билан деҳқончилик бу ердан қўшни худудларга (Кавказорти, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Хитойга) тарқалади. Милоддан аввалги 3-2-минг йилликдаёқ Қадимги Шарқ аҳолиси ўртасида зич тарихий маданий алоқалар мавжуд эди.

Археологик топилмалар шуни кўрсатмоқдаки, милоддан аввалги 2-минг йиллик ўрталарида Ўзбекистон (Сурхон воҳаси)да қадимги деҳқончилик маданияти ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланади. Бу жараён босқичма-босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга эди.

Илгариги ўқув қўлланмалари ва дарсликларда илк давлатларнинг шаклланишини эксплуатациянинг пайдо бўлиши ёки бошқа кишилар меҳнати билан яратилган маҳсулотни ўзиники қилиб олишнинг вужудга келиши натижасида жамиятнинг бир-бирига душман синфларга бўлиниши билан боғлаб тушунтирилар эди. Аслида, турли манбалар илк давлатчиликка ўтишда бошқача тарихий вазиятни кўрсатмоқда.

Дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш тизими майдони билан чегараланган нисбатан кичик худудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Бундай воҳалар аҳолиси учун ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, маконлар ва манзилгоҳлар худудини мудофаа қилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини бошқариб туриш масалаларини ечиш муҳим ва ҳаётий зарурият эди. Бу вазифаларни ҳал қилиш мақсадида, у ёки бу кўринишдаги ишларни (кенг қўламдаги қурилиш ва суғоришни, ерни ва суғориш учун сувни тарқатиш устидан назорат қилишни, жамоадаги диний урф-одатларни бажаришни, баҳсли масалаларни ҳал қилишни ва бошқаларни) ташкил этиш учун жамият жамоадаги ҳурматга эга бўлган кишиларни - йўлбошчиларни юзага чикарди.

Шу тариқа, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тарақ-

киёти жамиятда алоҳида ҳурмат-эътиборга лойиқ бўлган кишиларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Улар ижтимоий ишлаб чиқаришда доимий банд бўлмасдан, фақатгина ижтимоий ва хўжалик ҳаёти устидан назорат ва раҳбарликни амалга оширдилар. Лекин улар на бой-бадавлат кишилар, на эксплуататорлар ва на қулдорлар эдилар. Жамиятда бундай кишиларнинг ажралиб чиқишига уларнинг ахлоқий хислатлари ва обрў-эътибори сабаб бўлган холос. Аммо бу муҳит кейинчаликки алоҳида тўқ оилаларнинг пайдо бўлишига олиб келди ва аста-секинлик билан жамоадаги юксак ҳурматга асосланган ҳокимият мерос тариқасида отадан ўғилга ўта бошлади.

Ўзбекистондаги дастлабки давлат уюшмалари ҳам деҳқончилик воҳалари аҳолисини четдан бўладиган босқинчилардан ҳимоя қилиш ва жамоадаги муносабатларни ҳуқуқий бошқариб туриш учун ташкил топди.

Ўзбек халқи аждодларининг илк давлатчилиги қадимги бронза даврига оид ёзма маълумотлар йўқ бўлганлиги учун унинг бу даврга оид тарихи фақатгина археологик топилмаларга асосланиб ўрганилади. Бу манбалар қадимги жамият тараққиётидаги барча мураккаб жараёнларни тўлиқ очиб бера олмайди.

Ўзбекистоннинг милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид тарихи ёзма манбаларда қисман ёритилган. Ўрта Осиё тарихига тегишли “Авесто”, ахамонийлар даври михсимон ёзувлари ва қадимги дунё (Юнон-Рим) илк ёзма манбалари Қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб ўлкамиздаги элатларнинг, алоҳида жойлар, тоғлар, дарёлар ва қўлларнинг, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоларнинг номларини, аҳолининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Бу манбалар тўлиқ бўлмаганлиги учун қадимги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда ёзма ва археологик манбаларни бир-бирига солиштириш зарурати келиб чиқади. Археологик маълумотлар ёзма манбаларни кенгайтириб, тарихий тараққиётнинг аниқ йўналишларини (кўп ҳолларда археологик манбалар ёзма манбаларга қара-

ганда тарихий-маданий жараённинг бошқа йўналишларини ҳам) кўрсатади.

Дастлаб “Авесто” 21 та китобдан иборат бўлган. Ҳозирги вақтгача унинг айрим қисмлари: Ясна - “қурбонлик”, Виспрат - “барча ҳукмронлар”, Яшт - “қадрлаш”, “улуғлаш”, Видевдат - “девларга қарши қонун” сақланиб қолган. Буларнинг барчаси III-VII асрлар сосонийлар даврида таҳрир қилинган.

Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17таси “Гохлар”, яъни зардуштийлик динининг асосчиси Заратуштранинг “Муқаддас қўшиқлари” - диний насихатларидан иборат.

Заратуштра (юнонча Зороастр, ўрта форс тилида Зардушт) қадимги дунё муаллифлари маълумотларига кўра афсонавий шахс ҳисобланган. Аммо “Авесто”нинг Гохлари ва Яшт боблари Заратуштрани тарихий шахс сифатида ёритади. Беруний маълумотларига кўра, Заратуштранинг туғилган санаси македониялик Искандаргача бўлган 258 йил ҳисобланади. Заратуштра 77 ёшида вафот этган ва унинг ҳаёт санаси милоддан аввалги VII-VI асрга тўғри келади, деб фараз қилинади.

Заратуштранинг туғилган жойи ва ватани ҳақида “Авесто”да ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Манбага кўра, Заратуштранинг диний насихатлари ўз ватанида тарафдорларини топмаган. Шунинг учун ҳам янги диннинг асосчиси ўз юртидан қочишга мажбур бўлган.

Гохларда Заратуштра бундай хабар қилади: “Қай томонга, қайси юртга қочиб қутулсам, мени жангчилардан ва қохинлардан ажратиб қўйдилар, жамоа мени қувнатмайди, мамлакатларнинг ёвуз сардорлари мени қабул қилмайдилар”. Заратуштрани подшо Кави Виштасп ўз юртида қабул қилган. Унинг узоқ ва яқин қариндошлари Заратуштра таълимотига жуда ҳам қизиққанлар, шунингдек, унинг эътиқодини қабул қилган биринчи тарафдорлари бўлиб ҳисобланадилар.

“Авесто”га асос солинган юртнинг географик жойлашувини аниқлаш ҳам қизиқ муаммодир. “Авесто” тили, “Авесто” вилоятларининг тарихий географияси бу манбанинг ватани, Эрон ёки Олд Осиё бўлмаганлигидан далолат беради. Олимларнинг фикрига кўра, “Авесто” Хоразм, туп-

роғида пайдо бўлган. “Авесто”нинг энг қадимги географик номлари Ўрта Осиё ва унга чегарадош вилоятлар билан боғланади. “Авесто” китоблари қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади: қадимги географик тушунчалар, ҳудудий, этник, қабилалар ва вилоятлар номлари; қадимги мамлакатларнинг рўйхати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар; ижтимоий ва сиёсий тузум, зардуштийларнинг фалсафаси; дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар ва бошқалар.

Аҳамонийлар даври ёзувларида Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари тўғрисида турли хил маълумотлар бор. Бу ёзувлар милоддан аввалги VI-IV асрларга оид бўлиб, Бехистун ва Нақши Рустам қоятошларида, Суза, Персеполис ва Ҳамадон шаҳарларида топиб текширилган.

Юнон-форс урушлари бошланиши билан милоддан аввалги VI-IV асрлар сиёсий воқеаларида иштирок этган Ўрта Осиё халқларининг тарихи қадимги юнон тарихшуносларининг асарларида ёритилган.

Бу борада Ўрта Осиё халқлари тўғрисида қисқа бўлса-да, жуда аниқ маълумотлар берувчи Геродотнинг “Тарих” китоби қисмлари айниқса қимматлидир. Қадимги даврлардан бошлаб бу китоб дунёда энг машҳур тарихий асарлардан бири бўлиб ҳисобланган. Унинг муаллифи Геродот “тарихнинг отаси” деб ном олган.

Геродотнинг тарихий аъёнларини давом эттирган бошқа бир юнон тарихшуноси Ктесий Кичик Осиёдаги Книд шаҳридан бўлган. У милоддан аввалги 414 йилдан бошлаб аҳамонийлар подшоси Артаксеркс II саройида табиб вазифасини бажарган. Подшо саройида у Шарқ чегараларида жойлашган узок шаҳарлар, давлатлар ва халқлар ҳақида кўп ҳикоялар эшитган. Эрондан юртига қайтганидан сўнг Ктесий қадимги форслар тарихини ёритишни режалаштирган. Аммо тўпланган маълумотлар айнан форслардан ташқари кенг тарих тасаввурига ҳам асос солган.

Қадимги юнон тарихшуносларидан яна бошқа бири Гекатей ҳақида қисқа бўлса ҳам айтиб ўтиш лозим. Гекатей Милет шаҳридан бўлиб (милоддан аввалги VI-V асрлар) олимлар фикрига кўра, биринчи бўлиб аҳамонийлар ўлкаларининг рўйхатини келтирган ва Қадимги Шарқ халқлари

ҳақида хабар қилган (шу жумладан, Ўрта Осиё халқлари ҳақида ҳам).

“Авесто”, қадимги форс ёзувлари, Гекатей, Геродот, Ктесий ва бошқа юнон тарихшуносларининг асарлари Ўрта Осиё тарихий вилоятлари рўйхатини қуйидаги тартибда кўрсатиб беради:

"Авесто"	Қадимги форс ёзувлари	Юнон тарихчилари
Моуру	Марғуш	Марғиёна
Сўғда	Сўғуда	Сўғдиёна
Бахди	Бактриш	Бактриёна
Хваризам	Хваразмиш	Хорасмия
-	Партава	Парфиёна
Тур, дану	Шак, сак	Саклар, массагетлар

Тарихий маълумотларга кўра, Марғиёна ерлари Мурғоб воҳаси, Сўғдиёна - Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Бактриёна (Бактрия) - Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисми, Жанубий Тожикистон ва Сурхондарё вилояти, Хоразм - Амударёнинг ўрта ва қуйи қисмидаги ерларини ўз ичига олган.

Саклар Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг тоғлари, даштлари ва чўлларида яшаган кўчманчи чорвадор қабилалардир. Ахамонийлар ёзувларида саклар қуйидаги гуруҳларга бўлинган: сака тиграхауда “тигра”-бу “ўткир”, “хауда” - “бош кийим”, “сака-хаумоварка” - “хаома муқаддас ичимликни улуғлаган саклар”, сака тиай пара сўғдам - “сўғдларнинг нариги ёғидаги саклар”, сака тиай дарайё - “дарё, денгиз нариги ёғидаги саклар”.

Сакларнинг ёдгорликлари - қадимги қабристонлар ва мазор, кўрғонлар жуда кенг ҳудудда топиб текширилган (Каспий, Орол денгизи атрофидан Балхаш кўлигача, Помир ва Тангритоғ ўлкаларида, Қуйи Зарафшон, Амударё, Сирдарё ерларида). Саклар хўжалигида чорвачилик катта аҳамиятта эга бўлган. Бу қабилалар қорамол, майда чорва ҳамда

отларни кўпайтирганлар. Сакларнинг ёдгорликларида бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қуроллар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва сопол идишлар учрайди.

XIX асрнинг охиридан бошлаб олдинги йиллар жаҳон тарихшунослигида Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганишда “Авесто”даги маълумотлар, Гекатей ва Геродот асарлари, шунингдек, тарихшунос Ктесийнинг маълумотлари асос бўлиб хизмат қилди.

Илмий адабиётларда Ўрта Осиёда аҳамонийлар давригача мавжуд бўлган қуйидаги давлат уюшмалари ҳақида сўз юритилади:

1. Арёшайёна - Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг уюшмаси.

2. Арёнам Вайжо ҳам Арёшайёнадек ёки унинг маркази Ария ва Марғиёнада бўлган “Қатта Хоразм” ёки Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм давлати.

3. Қадимги Бактрия давлати.

Олимларнинг айтишича, Арёшайёна, “Авесто”да тилга олинган Кави Виштаспнинг подшолиги бўлиб, милoddан аввалги IX-VIII асрларда Дрангиана, Сатагадия, Ария, Марғиёна ва Амударё ўрта оқимидаги вилоятларни бирлаштирган. Ғарб олимлари В.Б.Хеннинг ва И.Гершевичлар Кави Виштаспнинг давлати Марв ва Хирот атрофида жойлашган “Қатта Хоразм” деб ҳисоблаганлар.

Бу масалада кўплаб илмий ишлар ёзилган, мунозаралар бўлган бўлса-да, “Қатта Хоразм” муаммоси тўла ечимини топмаган. Бу илмий назария Геродотнинг Акес дарёси сувларидан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларига асосланиб, пайдо бўлган: “Осиёда бир водий бор. Унинг барча томони тоғ билан ўралган, тоғни эса бешта дара кесиб ўтади. Бир вақтлар бу водий хоразмликларга қарашли бўлиб, хоразмликлар, парфияликлар, саранглар ва таманейларнинг чегарадош ерларида жойлашган. Форсларнинг ҳукмронлиги бошлангач, водий форс подшоси ҳукмронлигига ўтган. Водийни ўраб олган тоғдан Акес номли йирик дарё бошланади”.

Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, аҳамонийлар давридан олдин хоразмликлар Парфия чегараларидан шарқий йўналишда, Копетдоғ ёнбағирларида жойлашганлар.

Хоразм давлатининг маркази Марв ва Хирот атрофида

бўлиб, бу давлатни форслар подшоси Кир II томонидан бўйсундирилгандан сўнг хоразмликлар Қуйи Амударё - ҳозирги Хоразм вилоятига кўчиб борганлар деб фараз қилинган. Ушбу назарияга кўра, милоддан аввалги VI асрда қадимги форслар хоразмликларни жанубдан Қуйи Амударё ерларига сиқиб чиқарганлар.

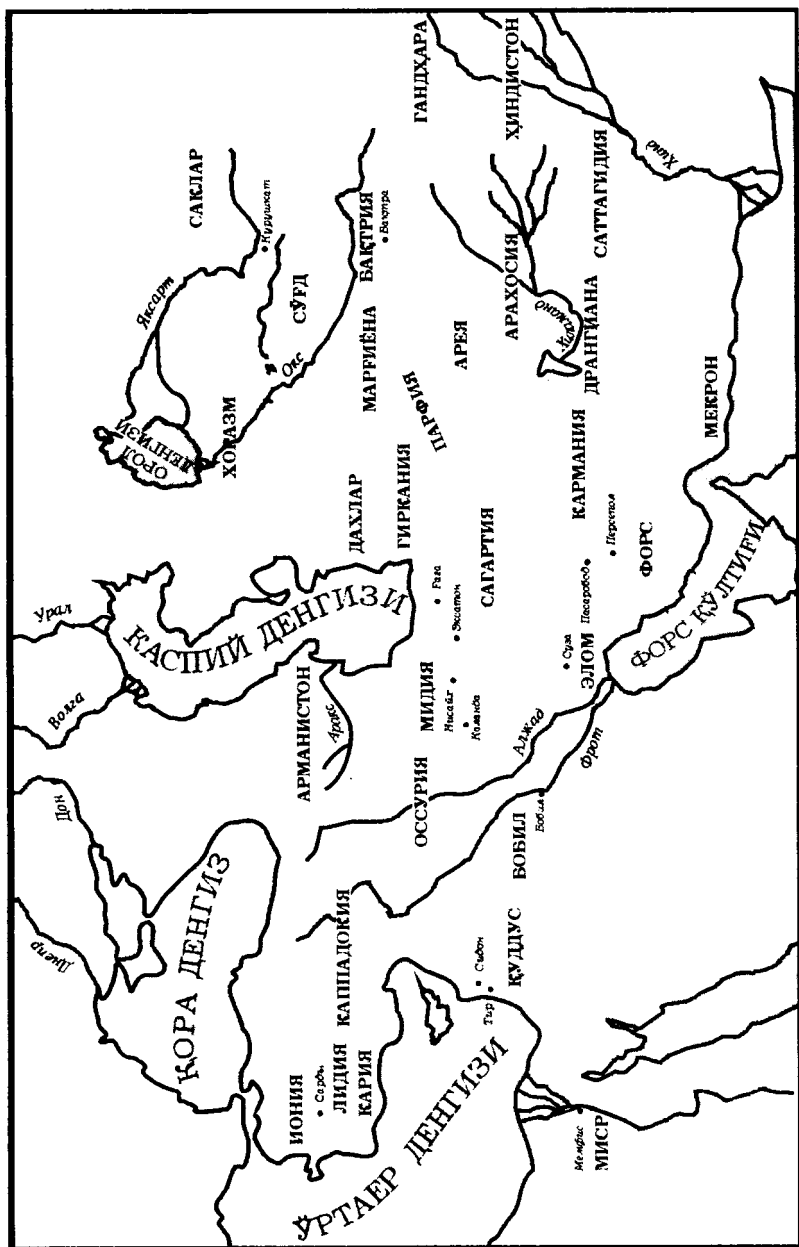
С.П.Толстов, Я. Ғуломовлар бу назарияга қарши бўлиб, хоразмликлар Ўрта Осиёнинг жанубидан кўчиб келмаганлар, Хоразм давлати Қуйи Амударёда қадимги замонлардаёқ вужудга келган деб хулоса қилганлар. Аммо бу давлатнинг чегаралари ҳозирги Хоразм вилояти худудидан анча кенг бўлган.

Милоддан аввалги 700-540 йиллар қадимги Бактрия давлатининг (айнан Бактрия, Марғиёна ва Сўғдиёна вилоятларининг маълум қисмлари сифатида тахмин қилинади) ривожланган даври бўлиб, бу йирик давлатнинг худудий чегаралари: Мурғоб воҳаси, Ҳиндикуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро худудларига бориб такалган бўлиши мумкин.

Бу даврда Бактрия вилоятларига қадимги Хоразм давлати ва сак-массагетларнинг ҳарбий-сиёсий уюшмасига тегишли ўлкалар чегарадош бўлган.

Марғиёна ва Сўғдиёна қадимги Бактрия давлатининг айрим қисмлари бўлганлиги ҳақида турли хил маълумотлар мавжуд. Қадимги форс подшоси Доро I Марғиёнадаги Фрада бошчилигидаги кўзғолонни (мил.авв. 521 й.) тор-мор қилгани ҳақида Беҳистун ёзувларидаги “Мана нималарни мен Бактрияда қилдим” дея хулосалайди. Доро III даврида Бактрия ва Сўғдиёна бирлаштирилган ўлка бўлиб, унда Бесс исмли сатрап ҳокимлик қилган даврда Марғиёна, Бактрия ҳамда Сўғдиёна аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Археологик манбаларга кўра, Бактрия ва Сўғдиёна вилоятларидагидек, Хоразм тупроғида милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид паҳса ёки хом ғиштдан қурилган уй-жойлар, мудофаа деворлари ва турли иншоотлар топилмаган. Сопол идишлар қўлда ясалган, кулолчилик чархи бу давр маҳаллий ҳунармандчилигида номаълум бўлган. Айрим тадқиқотчилар шу вазиятни ҳисобга олиб, ахамонийларгача бўлган даврда

МИЛОДАН АВВАЛГИ VII-VI АСРЛАРДА УРТА ОСИЕ ВА КАДИМГИ ШАРК

Хоразм тупроғида йирик давлат ташкил топмаган деб хулоса чиқарганлар.

Аммо шунга эътибор бериш керакки, милоддан аввалги VII асрнинг охирларига келиб, қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири Кўзалиқир мудофаа деворларининг тузилиши билан Бактриядаги Қизилтепа шаҳар деворларининг тузилишида анча ўхшашликлар топилди. Бактрия ва Хоразм шаҳар марказлари мудофаа деворларининг ўртасида жангчилар юриши учун махсус йўлак бўлган. Шаҳар деворлари устига ўк отиш учун мудофаа буржлари қурилган. Деворларда ҳар 2 метрда шинаклар қолдирилган. Демак шу даврга келиб Хоразм тупроғида йирик шаҳар марказлари пайдо бўлди.

Милоддан аввалги VI аср Хоразм сопол идишлари Марғиёна, Бактрия ва Сўғдиёна кулолчилик буюмларига ўхшаш бўлиб, улардан унча фарқ қилмайди.

Қурилиш, уй-жойларнинг тузилиши ва мудофаа бинокорлиги, сопол идишлар ва бошқа моддий манбаларнинг барчаси унга хос хусусиятлари билан умумий маданиятга мансубдирлар. Бу даврда Хоразм тупроғида Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида жуда қадимги замонлар (энеолит ва бронза даври)даёқ ривожланиб маълум бўлган маданий хусусиятлар ва анъаналарнинг кенг тарқалиши, маҳаллий аҳолининг моддий маданиятига жорий қилиниши қизиқарли илмий муаммодир. Шу муаммони ўрганиш ва аниқлаш жараёнида тадқиқотчилар турли хил хулоса-фикрларга келдилар.

Ўрта Осиё вилоятларининг маданий ўхшашликларига сабаб халқларнинг кўшни-қариндошлиги, умумий урф-одатлари, тили, савдо-сотик, маданий алоқалари, жанубдаги юқори даражада ривожланган маданиятнинг таъсири, жанубий аҳоли бир қисмининг Хоразм чегаралари яқинида истиқомат қилиши ва айнан вилоят ҳудудига тарқалиши деб фараз қилинади. Агар кўрсатиб ўтилган фикрлар, жумладан, кейингиси тўғри бўлса, қабилаларнинг кўчиш жараёни форс подшоси Кир IIнинг юришларидан анча олдин бошланган. Жанубий вилоятларнинг вакиллари ва маҳаллий аҳолисининг кўшилиши натижасида янги маданий ва этник жараёнлар вужудга келиши мумкин эди. Бу вазият, археологик ва антропологик маълумотларга кўра Ўрта Осиё ва хусусан Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида ва милоддан аввалги I-минг

йилликнинг бошларида анча тараққий топган.

Масалан, милоддан аввалги IX-VIII асрларда Жанубий Сўғдиёна (Қашқадарё воҳаси)да чархда ишланган идишларнинг пайдо бўлиши, қурилишда ғишт билан пахсанинг ишлатилиши, уй-қўрғонлар ва айрим қалъаларнинг бино қилиниши Бактриянинг Сўғдиёнага маданий таъсирини ва бактрияликлар томонидан баъзи туманларнинг ўзлаштирилишини тасдиқлайди.

Қадимги Хоразм давлати милоддан аввалги VII асрда Амударё ўрта оқими қисмидан тортиб Оролга яқин бўлган ерларда вужудга келган, деган хулосанинг тўғрилиги тасдиқланди. Бу давлат Марғиёнадаги Марв атрофида шаклланмаган, чунки манбаларга кўра, Марғиёна қадимги Бактрия давлатининг йирик вилояти бўлган. Бактрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўтган. Шу ерларда бир-бирига рўпара ҳолатда иккита қадимги истехком - Одойтепа ва Қушқала қурилган. Хоразмликлар эгалик қилган ерлар Сўғдиёна, Марғиёна ва Бактрияга тегишли ўлкаларга бориб тақалган. Балки шунинг учун ҳам Гекатей хоразмликлар вилоятини парфийлардан шарқий томонда жойлашган деб маълумот беради. Геродот эса парфияликлар ва хоразмликларнинг ерлари чегарадош бўлган деб кўрсатган.

Қир II Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларини истило қилиб, шу ернинг бир қисм аҳолисини юртимизнинг шимолий вилоятларига сиқиб чиқариши мумкин эди, аммо қадимги Хоразм давлатининг вужудга келиши турли мураккаб маданий, этник ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, ахамонийлар давридан олдинги замонларда бошланган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда шаклланган ва анча йирик бўлган Қадимги Хоразм ва Қадимги Бактрия давлатларининг аҳолиси қон-қариндош элатлар бўлиб, бир-бирига ўхшаш тилда гаплашганлар ва яқин маданий аňьаналарга эга эдилар. Бу даврда жамиятнинг ҳудудий бўлиниши шаклланиб, ўтроқлашув жараёни кучайди. Шаҳарлар қишлоқ хўжалик экинзорлари билан ўралиб, қалъалар пайдо бўлди, муҳим савдо йўллари бўйида таянч истехкомлар қурилди, турли маконлар қурилишида мудофаа иншоотларнинг ахамияти биринчи ўринга чикди, мустаҳкам қалъа-паноҳ-

гоҳлар қурилди, маконларнинг ҳарбий-маъмурий, ҳунармандчилик, қишлоқ хўжалик фаолиятлари янада ривожланди.

Ўзбекистоннинг турли вилоятларида археологлар қадимги шаҳар харобаларни топиб текширдилар. Кўплаб археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, бу шаҳарларнинг баъзиларнинг ёши 2700 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу қадимий шаҳарлар анъаналари ҳозирги Самарқанд (Афросиёб, Мароқанда), Китоб-Шаҳрисабз (Узунқир) ёки Қарши (Ерқўрғон) ҳудудларида давом этди.

Энг қадимги шаҳарларга хос асосий белги уларнинг мудофаа деворлари билан ўралганлигидир. Деворлар сув тўлдирилган чуқур хандақ билан ўралган. Бу мудофаа тизими анча мустаҳкам қалъаларда бўлиб, ички қалъа, аҳолининг гузарлари, ҳунармандчилик устахоналари ва савдо расталари жойлашган қисмлардан иборат бўлган. Шаҳар атрофидаги сой ва анхорлар бўйларида дехқонларнинг уй-қўрғонлари жойлашиб, улар боғлар, экинзорлар билан ўралган эди. Дехқон хўжаликларини асосан жамоа ота уруғи оилаларининг вакиллари ташкил этган. Улар алоҳида уй-жойлар, хўжалик ва томорқа бинолар ҳамда ҳосилдор ерларга эгалик қилганлар. Бундай уй-қўрғонлар, Хоразм (Дингилжа)да Сурхондарё (Қизилча)да ва Самарқанд атрофи(Кўрғонча)да топиб текширилган.

“Авесто” маълумотларига кўра, уруғ-“вис” (айрим қишлоқ жамоаси) 15та катта оила аъзолари жами (75-90 киши) дан иборат бўлган. Сурхондарёдаги Қизилтепа шаҳри атрофида тўртбурчак шаклида қурилган қадимий уй-қўрғон (Қизилча)лар 3-4 кўшни уйлардан иборат бўлиб, алоҳида жойлашган қишлоқ жамоасини ташкил қилганлар. Ҳар бир катта оила жамоаси маълум уй-жой, чорва ва ерга эгалик қилиб, маълум даражада, иқтисодий мустақил бўлган. Қишлоқ жамоаларининг ҳудудий, иқтисодий ва ижтимоий бирлашуви, ибтидоий даврларга оид уруғ-қабилавий бирлашувдан анча фарқ қилиб, илк давлат тизими пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Илк давлатларнинг ҳудудий асосини алоқадор дехқончилик туманлари ташкил этган. Хўжалик юритиш

максадида ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, улар ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилган ҳолда қадимги “маданий-хўжалик” воҳалар деб аталади. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш тизимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, экин экилмаган ерлар ва яйловлар мавжуд бўлган. Бу қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ эди.

Қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши турлича бўлган. Манзилгоҳларнинг сони ва ўзлаштирилган ерларнинг умумий майдонига қараб маданий-хўжалик воҳалар бир нечта гуруҳларга бўлинган. Воҳаларнинг чегаралари суғорма деҳқончилик ҳудудлари ва суғориш тармоқларнинг чегаралари билан узвий боғлиқ эди.

Милoddан аввалги VII-VI асрларда аҳоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик жадал ривожланган. Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, нисбатан деҳқончилик учун қулай шароитларга эга бўлган.

Уй-қўрғонлар ва айрим кишлоқларда яшовчиларнинг асосий машғулотлари кишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган. Ер ҳайдаб деҳқончилик қилиш, анҳор қазиб дарёлардан сув чиқариш, канал ва ариқларни доимо тозалаб туриш, сунъий суғориш ишларни йўлга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, боғдорчиликни ривожлантириш, ҳаёт манбаи бўлиб қолади.

Айрим уйларнинг ичида махсус устахоналар қолдиқлари топиб текширилган. Бу устахоналарда оила аъзолари тошдан ёғочдан, лойдан, қамишдан, чармдан ва теридан хўжаликка, рўзғорга керакли буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, тошдан ишланган деҳқончилик қуролилари (ўроқлар, ёрғучоқлар, ҳовончалар), қўлда ишланган қулолчилик буюмлари (сопол идишлар, чироклар, урчук бошлари), бўйра ва тери тўшамлари қабилар уй ҳунармандчилиги маҳсулоти ҳисобланган.

Уй ҳунармандчилиги буюмлари ва қуролилари билан бир қаторда туман шаҳар марказларининг махсус ҳунармандчилик устахоналарида сопол идишлар, металл қуролилар, зеб-

зийнат буюмлари ишлаб чиқарилган.

Қишлоқ жамоалари ўртасида товар айирбошлашда “пул” вазифасини кулолчилик ва темирчилик буюмлари, озиқ-овқат ва чорва маҳсулотлари бажарган. Қишлоқ жамоаларида етиштирилган маҳсулотларнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим жамоалар ўртасида истеъмол қилинган.

Етиштирилган маҳсулотнинг маълум қисмларини бозорга олиб бориш хўжаликда ёки рўзғорда махсус кулоллар (буюмлар, кийим-кечаклар) заруриятидан келиб чиққан. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг турли хунар касбларига боғлиқ бўлгани учун маҳсулотнинг ортиқча қисмини айирбошлаш анъанаси янада ривожланган. Савдо асосида анъанавий хўжаликлар ва хунар турлари тараккий этган. Бу жараён ишлаб чиқаришни жадаллаштирган.

Ташқи савдо (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида)да пул ўлчовини хом ашё, қимматбаҳо хунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеб-зийнатлар), қимматбаҳо тош, олтин ва кумушлар бажарган. Ўрта Осиёдан бошланган савдо йўллари Қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Шу йўллар орқали Бактрия тоғларида қазиб чиқарилган ложувард, Хоразмда феруза, Сўғдиёнада олтин ва қалай, йилқи ва туялар Эрон, Месопотамия ҳамда Олд Осиё бозорларига олиб борилган. Ктесий хабарларига кўра, Бактрия олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшолигининг савдогарлари бронзадан ишланган идишларни, яроғ-аслаҳаларни олтин ва кумушга алмаштирганлар.

Ўрта Осиёда милoddан аввалги VII-VI асрларда кулчилик муносабатлари (Қадимги Шарқ марказлари ва Қадимги Юнонистонга нисбатан анча фарқ қилиб) деярли ривожланмаган. Жамият ҳаётида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши катта аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиёда қадимги кулчилик шаклларида бири “уй кулчилиги” бўлган.

“Уй кули” “Авесто”да “вайса” деб аталади. “Вайса”лар катта оила жамоаси эркин аъзолари билан умумий уйда яшаганлар ва оиланинг “кичик вакилларига” айланган холос. Уй кулларнинг меҳнат фаолияти деҳқончилик, уй чорвачилиги ва бошқа ишлаб чиқариш вазифалари билан боғланган. Улар жамоанинг эркин аъзоларига нисбатан анча кам бўлган. Шу давр иқтисодий ҳаётида жамиятнинг мустақил вакил-

ларининг меҳнати ишлаб чиқаришни асосий ривожлантираётган кучи бўлган. Уй қуллари иш қидириб юрган мардикорлар ва камбағаллашиб қолган қарздор, жамоа аъзоларидан бўлишган.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг шаклланишида ва унинг давлатчилиги пайдо бўлишида туб ўтроқ деҳқон аҳоли алоҳида ўрин тутганлиги ҳақида муҳим тарихий хулосага келиш мумкин. Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тараққиёти қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган.

Илк давлатларнинг ташкил бўлишига, жамият ривожининг ички қонуниятлари (ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси, хунармандчилик, алмашув ва савдонинг тез ривожланиши, суғорма деҳқончилик кабилар)дан ташқари бошқа сабаблар - кучайиб бораётган сиёсий қарама-қаршиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилди.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ва Қозогистоннинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилкичилик ва кўчманчи чорвачилик кенг тарқалди. Кўчманчилар яроғ-аслаҳалари тараққиётида катта ютуқларга эришиб, қудратли ҳарбий кучга айланди. Уюшган кўчманчи қабилаларнинг ўтроқ деҳқончилик воҳаларга хавфи таҳдид сола бошлади. Ўтроқ аҳоли учун кенг қўламдаги ва ишончли ҳимояни ташкил қилиш зарур бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Хоразм, Бактрия, Марғиёна ва Сўғдиёнадаги ўтроқ аҳолининг ҳарбий-сиёсий иттифоқи (уюшмаси) шаклланишида, уюшган кўчманчи қабилалардан кутилаётган ҳарбий хавф-хатар ҳамда, эҳтимол, Мидия подшолигининг Ўрта Осиёнинг жанубий чегараларигача бўлган ҳудудий босқини сабаб бўлгандир.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихини Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудидан ташқари қўшни вилоятларда қадимда юз берган этник, маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинмоғи лозим. Тарихнинг қадимги даврларида илк давлатлар орасида ва аждодларимизнинг истиқомат ҳудудлари ўртасида аниқ маъмурий чегаралар бўлмаган. Қадимги Хоразм, Бактрия ва Сўғд чегаралари табиий бўлиб, бунда чўл ва тоғлардан фойдаланилган.

Хуллас, ҳозирги кунга қадар тўпланган маълумотларга қўра, ўзбек халқи тарихида давлатчилик тизимига ўтиш босқичи, Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни қўйидаги даврлар билан белгиланади:

1. Бронза даври. Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун, қадимги Шеробод воҳаси) илк давлатчилик тизимига ўтиш даври.

2. Бронза давридан темир асрига ўтиш даври. Милоддан аввалги IX-VIII асрлар. Майда давлат ташкилотларнинг ривожланиши ва йирик ҳарбий-сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши.

3. Илк темир даври. Милоддан аввалги VII-VI асрлар. Қадимги Хоразм ва Қадимги Бактрия мисолидаги йирик давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

“Авесто”, ҳуқуқий муносабатлар. “Авесто” китоби ва зардуштийларнинг таълимоти, инсон ҳаёти ва одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асослангани ҳақида маълумот беради.

Ҳақиқат, яхши сўз ва мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш барча нарсадан устун ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан, яхшилиқ, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб, касаллик ва ўлимни келтирувчи сержаҳл худо Анхро Манёга қарши бўлиши лозим эди.

Оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: “О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди. О Спитама, аҳдингни бузма...” (Яшт, X боб).

“Бир-бирини қўлловчи икки кадрдон дўст ўртасида тузилган аҳднома йигирма қиррали кучга эга; бир жамоанинг икки аъзоси ўртасида тузилса, ўттиз баравар кучга эга; икки ҳамкор ўртасидаги аҳднома қирқ бор ўз кучини сақлайди; эр ва хотин ўртасидаги аҳднома эллик даражали кучга эга; икки уммат орасидаги аҳднома олтмиш карра кучга эга;

устоз ва шогирд шартномасининг етмиш карралик кучи бор; куёв ва қайнота ахдномаси тўқсон ҳиссалик кучга эга; ота ва ўғил ўртасида тузилгани юз карра; икки мамлакат ўртасида тузилган шартнома минг карра кучга эгадир...”

Демак, оила ва жамиятдаги ахлокий ва ҳуқуқий муносабатлар (хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўшнилари ўртасида) кенг қамровли бўлиб, улар ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Шу билан бирга, “Авесто” саноғи олтига ахдномага (қасам, кафолатни) риоя қилишга чақиради (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами).

Гуноҳлар ичида энг оғири - одам ва итлар жасадини “тупрокка топшириш”, яъни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш жинояти бўлиб, “дунёда ҳеч бир жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди”, дея “Авесто” таъкидлайди.¹

Сув ва олов қошида қасамни бузган одам ҳам оғир гуноҳкор ҳисобланиб, кимда-ким қасамни бузса, у маълум миқдорда қамчин билан саваланган.

“Авесто” қарздорлик ва ўғирликни гуноҳ деб ҳисоблайди: “Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади”. Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

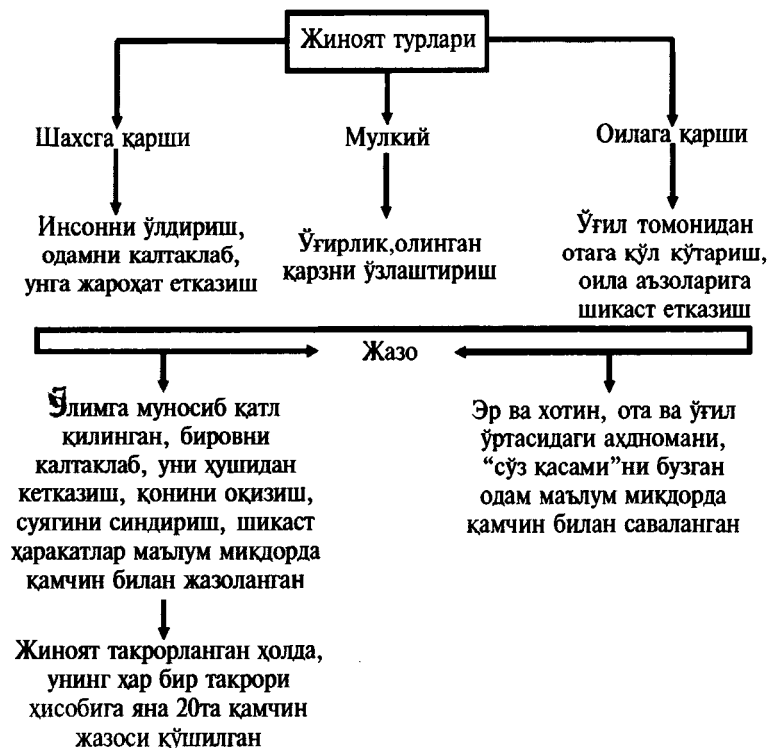
Бировга шикаст, жароҳат етказган (бировни уриб, унинг қонини оқизган, суягини синдирган, бошини ёрган кишилар) жазоланганлар. Одам ўлдириш оғир жиноят бўлиб, ўлимга муносиб шахслар қатл қилинган, холос.

¹ Зардуштийларнинг қонунларига кўра, жасадни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам жасадни зардуштийлар уйдан, манзилгоҳдан, шаҳардан, тупрокдан, муқаддас оловдан, сувдан четлаштириб уни тошли ва қумли тепаликларга ёки бошқа махсус жойларга олиб бориб қолдирганлар. Уйдан, оловдан ва сувдан узоқ жойларда ташлаб қолдирилган мурдаларни йиртқич ҳайвонлар ва қушлар йўқ қилганлар. Йил давомида қор ва ёмғир сувлари мурда суяқларини ювиб, уларни куёшнинг муқаддас нури яна тозалангандан сўнг, махсус одамлар - “гўрковлар” зардуштийларнинг очик қабристонларига келиб, тозаланган суякни қишлоқ-шаҳарларга олиб келганлар. Фақат шундагина, мураккаб дафн маросимидан кейин, суякларни ерга кўмиш ёки махсус хоналарда, сопол идишларда ва тобутчаларда сақлаш мумкин эди.

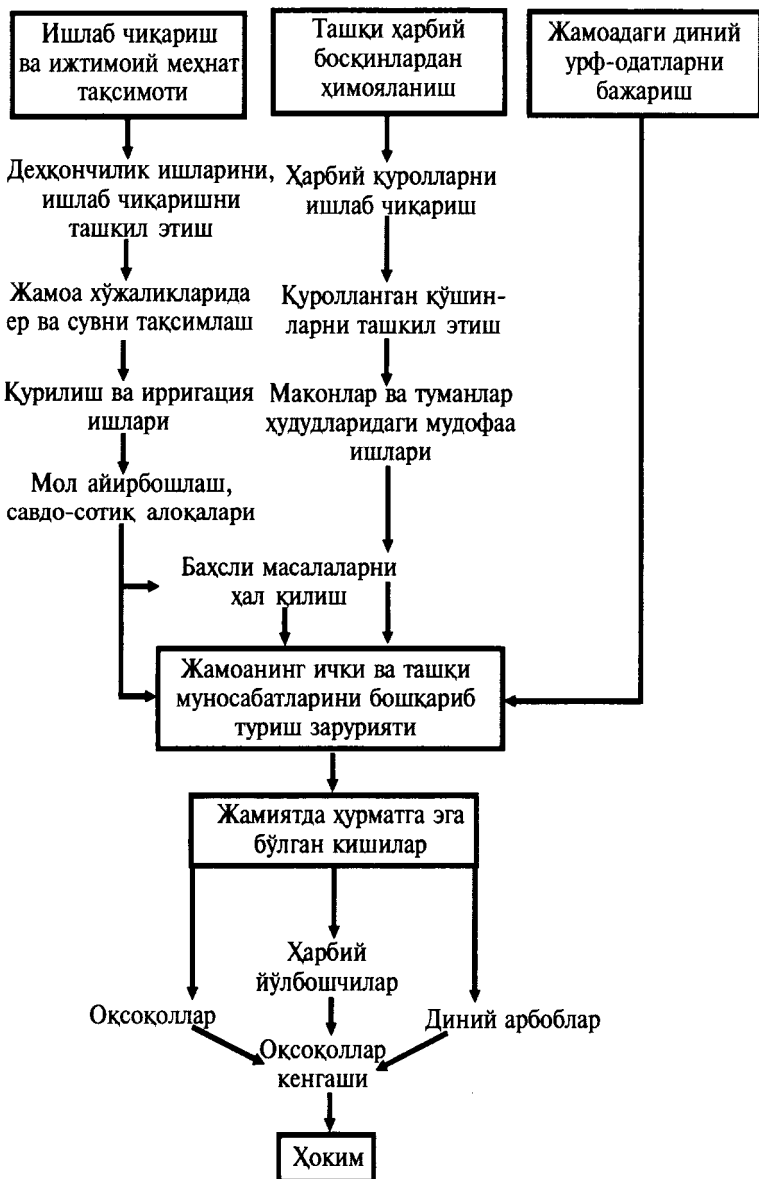
“Авесто” оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: “Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз беҳонумон одамдан яхшироқдир”. Жамоадаги тартиб-интизомни назорат қилувчи махсус кишилар баҳсли масалаларни ҳал қилганлар.

“Авесто” қонунлари ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдан, ахлоқ ва диндан келиб чиққан қарашлар, жамиятдаги инсонларнинг ўзаро алоқалари тажрибасига асосланган бўлиб, инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишига қаратилган. Бундай ёндошув даставвал ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсади билан узвий боғланган.

“Авесто”. Жиноят ва жазо турлари

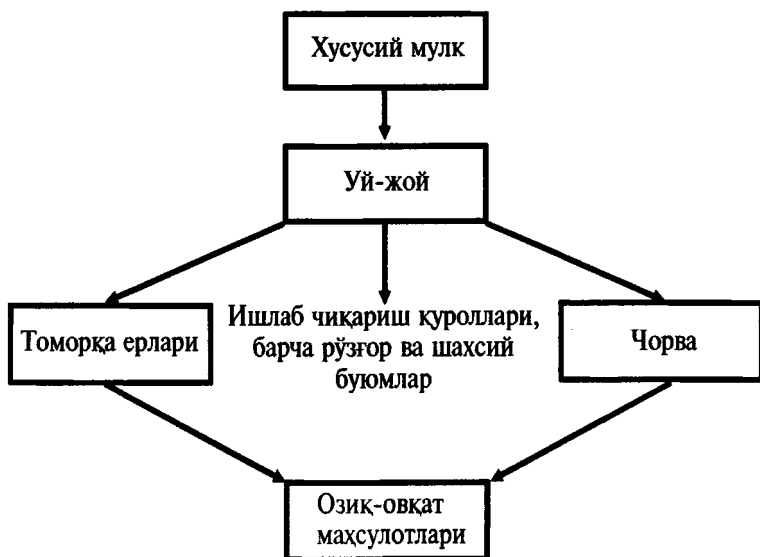
Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари

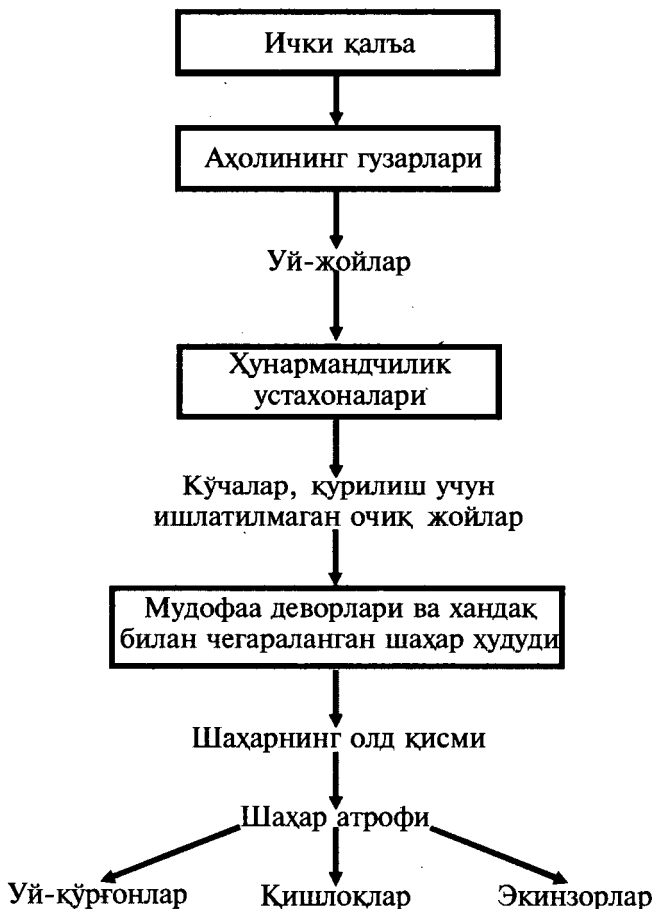
Қадимги дехкончилик тумани тизими

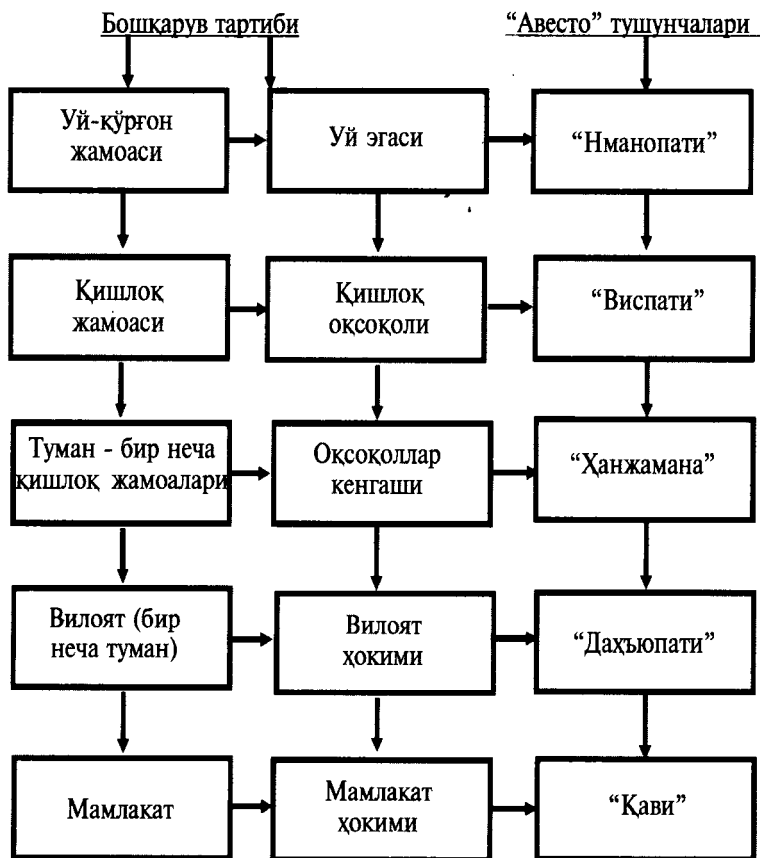
Милоддан аввалги VII-VI асрларда хусусий мулкнинг турлари

Илк шаҳарнинг тузилиши
(мил.ав. VII-VI асрлар)

Милоддан аввалги VII-VI асрлар

Аҳамонийлар босқинига қарши кураш

Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталарига келиб, Эрондаги Аҳамонийлар давлатининг ҳарбий сиёсати кўшни давлатларни босиб олишга қаратилди. Подшо Кир II даврида форслар Мидия, Элам, Бобил каби қадимги давлатларни босиб оладилар.

Аҳамоний подшолар Ўрта Осиёда аввало Парфия, Марғиёна, Бақтрия ва сакларни бўйсундиришни режалаштирганлар. Геродотнинг маълумотларига кўра, Кир IIнинг ҳарбий юришларига “Бобил, Бақтрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар”. Милоддан аввалги 545-540 йилларда Кир II Парфия, Марғиёна ва Бақтрияни ўзига бўйсундиради.

Кир II нинг Ўрта Осиёга иккинчи юриши массагетларга қарши бўлиб милоддан аввалги 530 йилнинг июль-август ойларида бошланган. Бу воқеалар Геродотнинг “Тарих” китобида форсларнинг Аракс (Амударё) дарёсидан кечиб ўтиши ва массагетлар ерларининг ичкарасига кириб бориши, Тўмариснинг ўғли Спаргапис бошчилигидаги массагетларнинг бир қисми тасодифан форслардан мағлубиятга учраши (массагетларнинг баъзилари жойда ўлдирилади, бошқа бирлари асирликка олинади), Тўмарис бошчилигидаги массагетларнинг ҳаракатлари натижасида форсларнинг бутунлай қириб ташланиши, подшо Кир жасадининг жанг майдонидан топилиши ва унинг кесилган бошининг қон билан тўлғизилган мешга солиниши тасвирланган.

Геродот массагетлар ва форслар ўртасидаги жанг тафсилотлари ҳақида шундай хикоя қилади: “Менинг билишимча, бу жанг барча жанглардан ҳам даҳшатлироқ эди. Аввал ҳар иккала кўшин бир-бирларини узоқ масофадан туриб камондан ўққа тутдилар. Камон ўқлари тугагач, икки душман кучлар найза ва қилич билан курашдилар. Жанг узоқ вақт давом этди. Кўп қон тўкилди. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозондилар. Форс кўшинларининг катта қисми, жумладан, Кир ҳам жанг майдонида ҳалок бўлди”.

Маълумотларининг сўнггида Геродот “Кирнинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп хикоялар орасида, менимча, бу энг ишончлисидир” дея хулоса чиқаради.

Милоддан аввалги 522 йилда Аҳамонийлар тахтига Доро I ўтиради. У тахтга ўтириши биланоқ босиб олинган кўпчилик вилоятларда, жумладан, Парфия, Марғиёна ва саклар ўлкасида форсларга қарши кўзғолонлар кўтарилади. Беҳистун ёзувларида Доро I шундай ёзади: “Мен Бобилда бўлганимда қуйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетдилар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагания, Сака”.

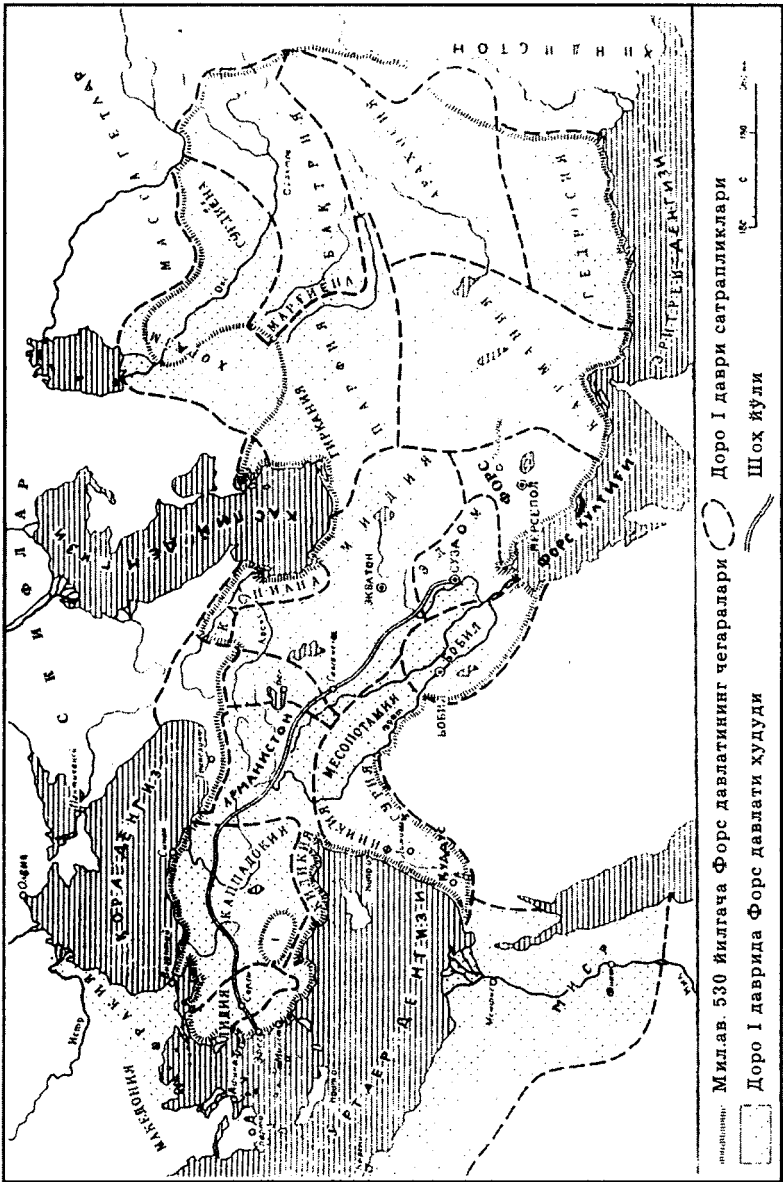
...Шоҳ Доро айтурки: “Марғиёна мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исмли бир киши ўзини вилоятнинг ҳокими деб эълон қилди. Кейин мен, Бактрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга буйруқ бердим: “Менга бўйсунмаган исёнчиларни тор-мор қилиш керак”. Дадаршиш қўшинлари кўзғолончилар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам берди. Ахурамазда иродаси билан форс қўшинлари кўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди. Бу жанг асиядий ойининг 23-кунинда содир бўлди. Шундан сўнг давлат менинг қўлимга кирди. Мана мен Бактрияда нималарни қилдим”.

Кўзғолон шафқатсизларча бостирилиб, 55 минг марғиёналик қатл этилади. Етти мингга яқин киши асир олинади. Кўзғолончилар бошлиғи Фрада қўлга олиниб ўлдирилади.

“Подшо Доро хабар қилади: “Бундан сўнг мен сакларга қарши сак юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўкки қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим, дарёда кемалардан кўприк қилиб сакларни тор-мор қилдим. Уларнинг сардори Скунха исмли киши қўлга олинди. Мен ўз хоҳишим билан саклар юртига янги бошлиқ тайин қилдим”.

Қадимги давр муаллифи Полиен, жасур Широқ образи орқали сакларнинг Аҳамонийларга қарши қахрамонона курашини ҳикоя қилади.

Кўпгина манбаларнинг маълумот беришларича, Ўрта Осиёнинг катта қисми Аҳамонийлар давлати таркибига кирган. Шоҳ Доро айтурки: “Форс вилоятидан ташқари қуйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман. Улар менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Парфия, Арьё, Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм, Сака Хаумоварка,

ЎРТА ОСИЁ ВИЛОЯТЛАРИ АҲАМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРКИБИДА

Сака Тиграхауда, денгиздан нариги ердаги саклардир”.

Геродотнинг айтишича, Доро I Ахамонийлар давлатини 20та ўлкага бўлган. Тарихчи Ўрта Осиё халқлари ҳақида бундай хабар қилади: “Бақтрияликлардан эгларгача бўлган халқлар 360 талант солиқ тўлаганлар. Бу ўн иккинчи ўлка.

Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу ўн биринчи ўлка. Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка” (Бир талант 25,92 кг. кумушдир).

Геродот ахамонийлар қўшинидаги Ўрта Осиё вакиллари ҳақида “Бақтрияликларнинг уст-боши мидияликларнинг уст-бошига ўхшаган, улар ўқ-ёй ва калта найзалар билан қуролланганлар. Саклар узун чўққили қалпоқлар кийиб, камон ва ханжарлар билан қуролланганлар. Яна уларда икки қиррали ҳарбий болталар-сагарислар бўлган.

Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар, гандарийлар ва дадиклар бақтрияликларнинг қуролларига ўхшаган яроғ-аслаҳалари билан ҳарбий юришни бошлаганлар”, дейди.

Эрондаги қадимги Персепол шаҳридан бақтрияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва сакларнинг ўйиб ишланган расмлари топилган (Доро I ва Ксеркс подшолар сарой деворларидаги бўртма расмларда турли халқларнинг хирож келтириш манзараси тасвирланган).

Турли халқлар қаторида сўғдийлар 8-гуруҳда кўрсатилган. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шохга идишлар, газмол, номаълум ҳайвон териси ва икки қўйни етаклаб келаётгани тасвирланган.

Саклар узун чўққили қалпоқларда тасвирланиб, кийим-кечакларни кўтариб, отни етаклаб бормоқдалар. Бақтрияликларнинг беш вакили идишларни ва туяни олиб бораётганлиги тасвирланган. Хоразмликлар дудама ханжар, ҳарбий болта, билагузук ва отни олиб келаётгани тасвирланган.

Бу расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар вилоятидан бўлган солиқ тўловчиларининг ахамонийларга турли хил буюмлар (хунармандчилик, тикувчилик, заргарлик, ҳарбий қуроллар), Қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни олиб келаётгани тасвирланган. Ундан ташқари, Суза ёзувларига кўра, Ўрта Осиё вилоятларидан Эронга олтин, ложувард, феруза ва қимматбаҳо тошлар олиб

келинган. Суза шахрида топилган ёзувларда Доро I бундай эълон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинди. Уака ёғочи Гандҳарадан, олтин Сард ва Бактриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, фируза Хоразмдан, кумуш ва бронза Арахозиядан, тош устунлари Эламдан етказиб берилган”.

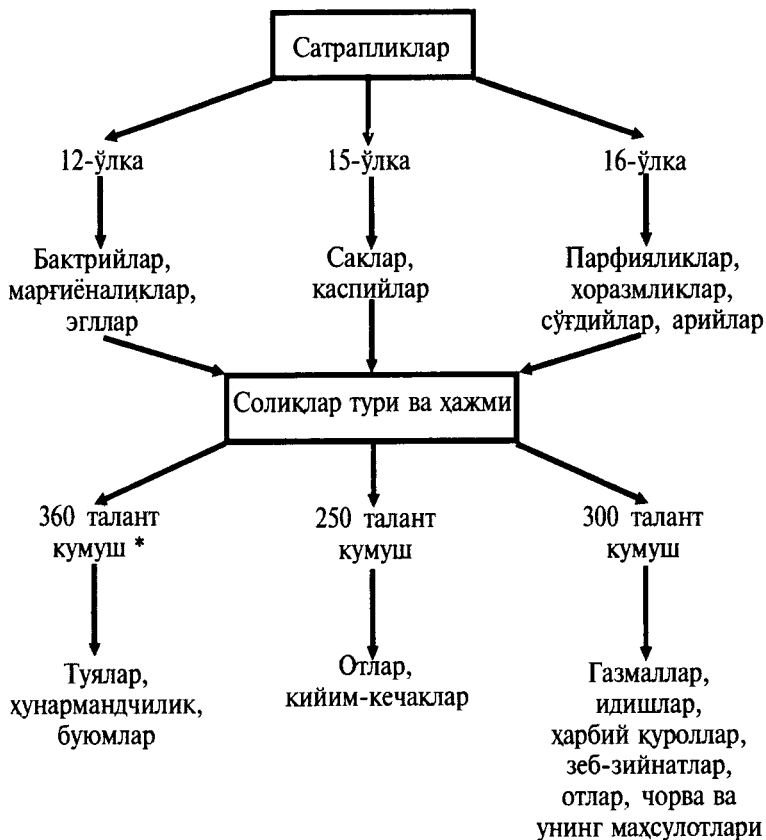
Аҳамонийлар даврида Ўрта Осиё ўтроқ аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қадимги манзилгоҳлардан кўплаб меҳнат қуролилари: ўроқлар, кетмонлар, ёрғучоқ ва озик-овқат маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончилик хўжалигидан далолат беради.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна ва Фарғона воҳаларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлган. Йирик шаҳарлар Афросиёб (Самарқанд), Кўктепа (Зарафшон воҳаси), Узунқир ва Ерқўрғон (Қашқадарё), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Кузалиқир (Хоразм) қалин ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган бўлиб, улар вилоятлар ва деҳқончилик туман воҳаларининг маъмурий ва иқтисодий марказлари вазифасини бажарганлар. Шаҳарларда кулолчилик, темирчилик, бронза қуйиш, тўқимачилик ва савдо-сотик ривожланган.

Ўзбекистон ва умуман, Ўрта Осиё аҳолиси ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга бўлиб, у сунъий суғоришга асосланганди. Амударё, Мурғоб, Зарафшон дарёлари катта сув манбаи бўлиб, улардан суғориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган.

Аҳамонийлар даврида кўпгина Шарқ халқларининг сиёсий бирлиги, кенг маданий ва иқтисодий алоқалар ривожига асос солди. Бу даврда Ўрта Осиёда оромий ёзуви тарқалади. Оромий ёзуви асосида тўртта маҳаллий ёзув ажралиб чиқди. Булар парфия, сўғд, бактрия ва хоразм ёзувлари бўлиб, улар Ўрта Осиё худудида араблар келгунга қадар сақланиб қолди. Милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳунармандчилик ва савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши натижасида Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё худудидан аҳамонийлар пул тартибига оид тангалар топилган.

Ўрта Осиё вилоятлари Ахамонийлар давлати таркибида

* Бир талант 25,92 кг кумушдир.

Македониялик Искандарнинг юришлари ва юнон-македон босқинчиларига қарши кураш

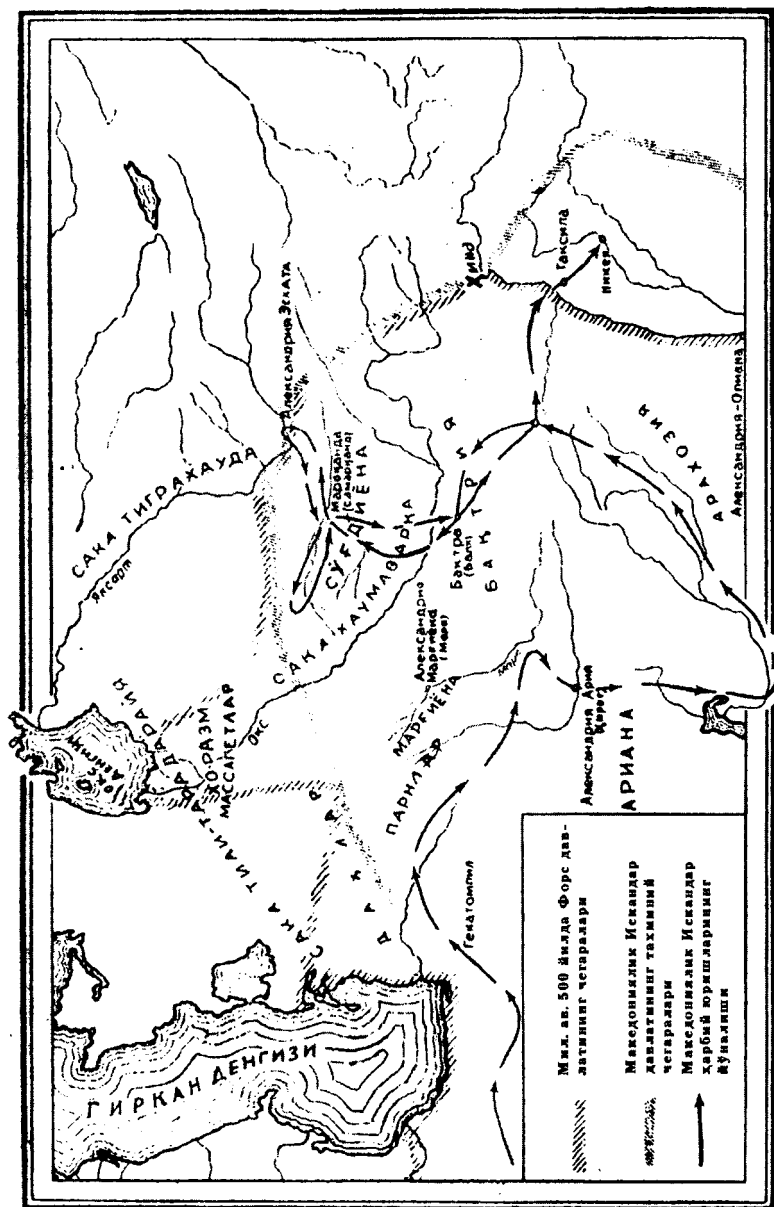
Милоддан аввалги 334 йилда македониялик Искандарнинг қўшинлари Қадимги Шарқда ҳукмронлик қилган форсларга қарши юриш бошлади. Уч асосий қаттиқ жангларда форслар мағлубиятга учрадилар ва македонлар Аҳамонийлар давлати шарқий чегараларига етиб бордилар.

Милоддан аввалги 329 йилда Искандар Ҳиндикуш тоғидан ўтиб Бактриянинг маркази Бактра шаҳрини истило қилади. Бактрия ва Сўғдиёнанинг ҳокими Бесс охирги аҳамоний подшоси Доро Шни ўлдиришда қатнашиб, ўзини Артаксеркс-“улуғ подшо” деб эълон қилади ва Сўғдиёнанинг Наутака вилоятига қочиб кетишга мажбур бўлади.

“Александр анабасиси”, яъни “Искандар юришлари” деган асрнинг муаллифи тарихшунос Арриан (милодий 90-175 йиллар) “Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Наутака-сўғдийлар ерига йўл олади. Спитамен ва Оксарт билан бирга сўғдийлар чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга эргашадилар. Бактрия чавандозлари Бесснинг қочишидан хабар топиб, ҳар томонларга қараб ўз уйларига йўл оладилар” дейди.

Бактрадан Сўғдиёна маркази Мароқанда шаҳрига Сурхон ва Қашқадарё воҳалари орқали тўғри йўналишда 12 кун давомида етиб бориш мумкин бўлган. Сўғдиёнага юришлар жиддий ҳарбий тайёргарликдан сўнг, Бактра шаҳридан бошланган. Искандар озиқ-овқат маҳсулотларини етарли ғамлаб олиб, Окс-Амударёга йўл олади.

Юнон-македонларнинг Окс бўйларига етиб келиши дарёнинг серсув даврига (баҳор ойларида дарё тўлиб оқарди) тўғри келди. Рим тарихшуноси Курций Руфнинг айтишича, Искандар “аскарларга сомон билан тўлдирилган мешларни тарқатишга қарор қилади; улар мешлар устида дарёдан сузиб ўта бошлайдилар. Дарёдан биринчи бўлиб кечиб ўтганлар қўриқчилар хизматини бажариб, бошқаларни кутиб оладилар. Шу тарзда қўшинлар олтинчи куни дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олишга муваффақ бўладилар”.

МАКЕДОНИЯЛИК ИСКАНДАРНИНГ ЮРИШИ

Искандар аскарлари Амударёни Термиз ва Калиф шаҳри ўртасидан кечиб ўтадилар. Бу вақтда Бесс - Артаксеркс Сўғдиёна ичкарасига қараб кетади, уни Спитаман бошчилигидаги сўғдийлар асирликка олиб, Искандарга топширишга тайёр бўладилар. Искандар лашкарбоши Птолемей Лагний Наутакага юборади. Соқчилар ўзлари қўриқлаб турган Бессни махсус жойда қолдириб, македонлар учун номаълум бўлган томонга қараб кетадилар.

Наутака ҳамда Мароқанда шаҳарларини Искандар забт этади. Мароқанда атрофида жойлашган босқинчиларга қаршилик кўрсатган сўғдийларнинг уй-қўрғонлари подшо буйруғига биноан вайрон қилинади. Шундан сўнг Сўғд аҳолиси босқинчиларга қарши чиқади.

Искандар Мароқанда шаҳрида ўз ҳарбийларининг бир қисмини қолдириб, Сирдарё-Яксарт томонга йўл олади. Уструшона, ҳозирги Жиззах ва Сирдарё ўртасидаги тоғларда яшовчи аҳоли македон қўшинларига ҳужум қиладилар. Искандар яраланади, аммо бу жанг унинг ғалабаси билан яқунланади.

Сирдарё этагига яқин бўлган вилоятда Курушката ёки Кирополис (Кир шаҳри) қамал қилинади (унинг харобалари ҳозирги Ўратепа атрофида жойлашган).

Шу даврда Сўғдиёнадан хавотирли хабар келади - Спитаман бошчилигида юнон-македонларга қарши кураш бошланади ва Мароқандадаги Искандарнинг ҳарбий қисмлари қамал қилинади. Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларининг маҳаллий аҳолиси ўз юртининг озодлиги ва мустақиллигини босқинчилардан ҳимоя қиладилар.

Кўзғолончиларга қарши Искандар махсус қўшинларни Мароқандага шошилишч жўнатади. Политимет (Зарафшон) жангида Спитаман юнонлар устидан ғалаба қозонади. Арриан ушбу жангни бундай тасвирлайди: “Каран гиппарх (отлик қўшиннинг йўлбошчиси) Андромахга хабар қилмасдан отликларни бекинтириш учун дарёдан кечиб ўта бошлайди; пиёда қўшин ҳам отликлар ортидан буйруқсиз йўл олади; умуман тартибсиз ва қўрқув ҳолатида бўлган жангчилар дарёга жарлик қирғоқларидан тушадилар. Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлик сўғдийлар ҳар иккала қирғоқдан дарёга ташланадилар. Уларнинг баъзилари дарёдан кечиб

ўтганлар ва дарёни кечиб ўтаётганларга рўпара бўлиб, уларни ортга, сувга улоктирадилар ёки ўк отадилар, ёки дарёга келаятганлар ортидан ҳужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитаман аскарлари уларни ўраб олиб, барчасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар”.

“Бу жангда, - ёзади Курций Руф, - 2000та пиёда аскарлар ва 300та чавандозлар ҳалок бўлади. Искандар жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан кўрқитиб, бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади”.

“40та отлик ва 300та пиёдалардан ташқари ҳеч ким қутулиб қолмаган, - махсус таъкидлайди Арриан. - Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда, у аскарларнинг аччиқ тақдиридан қайғуга тушади ва Спитаманга қарши шиддатли ҳужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар кўшинининг ярмига, қалқончиларнинг барчасига, ўқчиларга ва тез юрак пиёда аскарларга йўлбошчи бўлиб, Мароқандага йўл олади”.

Ёзма манбалардан келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, Искандар учун бу жуда ҳам йирик мағлубият бўлиб, Спитаманга қарши жиддий тайёргарлик кўришни талаб қилди.

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади, аммо Спитаман “подшо шаҳри”га ва кейинчалик Бухоро томонга чекинади. Ғазабланган Искандар (у ҳали бирор марта енгилмаган эди) Мароқанда ва Бухоро шаҳарлари оралигидаги 120 минг тинч аҳолини қириб ташлайди.

Милюддан аввалги 328 йилда Спитаман Бактрияда ва Қуйи Зарафшонда юнон-македонларга қарши ҳужум уюштиради, аммо бу жанглар Спитаман учун муваффақиятсиз якунланади ва Спитаман саклар билан чўлга қочишга мажбур бўлади. Саклар Искандарнинг уларнинг ерларига ҳужумга тайёргарлик кўраётганидан хабардор бўлиб, Спитаманни ўлдирадилар.

Юнон-македон босқинчиларига қарши кураш Ўзбекистон қадимги тарихининг ёрқин саҳифаларидан бири ҳисобланади. Спитаман бошчилигидаги кўпдан-кўп аждодларимиз учун ватанпарварлик, она ер мудофааси ва озодлик учун кураш муқаддас бурч бўлган.

Рус тарихчи олими В.В.Григорьев бу қадимий ватан-парварларга ҳурмат-иззат билан қараб, уларнинг муқаддас курашларига жуда юксак баҳо берган: “Доро Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қилолмади, Бесс разил номард бўлиб чиқди, аммо бу ерда, Туронда, шундай юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсуниб сезгисига итоат этмадилар, шундай мардлар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасоси намоён этдилар”.

Искандар Бактрия, Сўғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило қилиб, милoddан аввалги 327 йилда Ҳиндистонга ҳужум бошлайди. Хоразм, Чоч, Фарғона ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бактрия, Марғиёна ва Парфия янги давлатга қўшилиб, кейинчалик уларнинг тупроғида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Искандар Шарқ халқларини Ахамонийлар зулмидан озод қилиб, уларни юнон-македон зулми остида қолдирди. Ўрта Осиёда забт этилган вилоятлар ва шаҳарларни бошқариш учун юнон-македон саркардалари билан бирга маҳаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манбалардан маълумки, Искандар даврида маҳаллий аҳоли вакилларида Артабоз-Бактрияда, Оксиарт ва Хориен Сўғдиёна вилоятларида ҳокимлик қилар эдилар.

Тарихшунос Курций Руф: “Искандар бактрийлар вилоятини Артабоз идорасига топшириб, бу жойдаги қўриқчилар қўшини билан бирга от-арава юқларини қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга йўлбошчи бўлиб, Сўғдиёна саҳросига йўл олади”, дея хабар қилади.

Сўғдиёнада ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида милoddан аввалги 327 йилда Искандар Ҳисор тизмасида жойлашган ва Оксиарт эгаллаб турган “Сўғд қалъаси”ни қўлга киритиб, унинг қизи Роҳшанаққа (Равшана-Роксана) уйланади. Демак, Искандар маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Шунингдек, Сўғдиёна ва Бактрия чегараларида жойлашган тоғли вилоят Хориен идорасига топширилади.

Искандарнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўрта-сидаги кенг савдо-сотик ҳамда маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Искандар ва унинг яқин лашкар-бошиларининг ўлиmidан сўнг маҳаллий ҳамда юнон мада-

ниятининг қўшилиши жараёни бошланади. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги ёзувларнинг тарқалишида, тангашуносликда ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг жуда кўп маданий ютуқларини қабул қиладилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий этадилар. Шу даврдан бошлаб, бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тизими, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ)да турли анъаналарнинг синтезини, яъни қўшилиб ривож топишини кузатиш мумкин.

Ўрта Осиёда Искандарнинг бошқарув фаолияти асослари

Милоддан аввалги IV аср охири - милодий IV аср давлатчилик тарихи

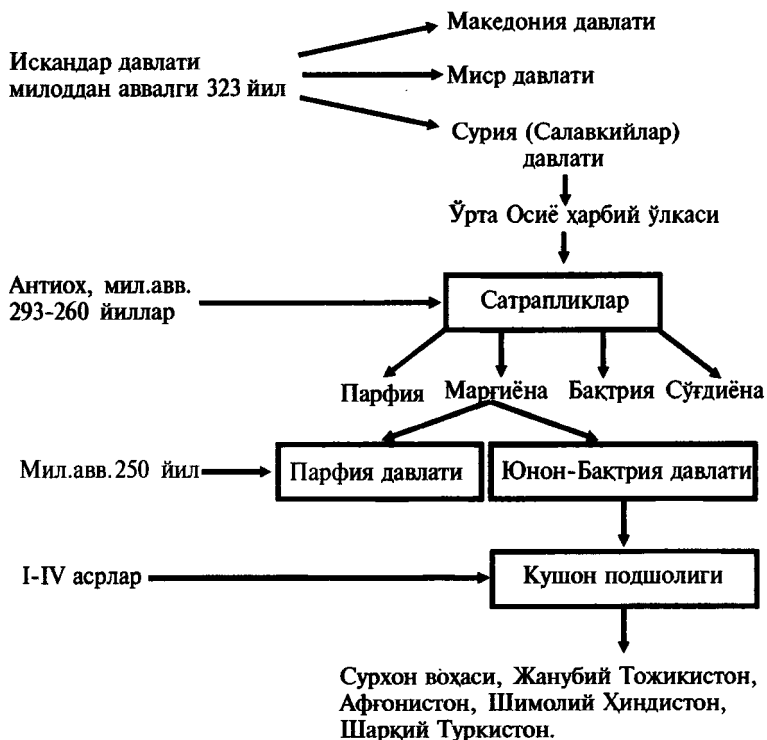
Македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари натижасида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган ҳудудда улкан давлатга асос солинади. Бу давлатнинг пойтахти қилиб Искандар Бобил шаҳрини эълон қилади. Аммо унинг асосчиси вафотидан сўнг (мил. авв. 323 йил) бу йирик давлат парчалана бошлади.

Милоддан аввалги 312 йилда, тахт учун бўлган тўхтовсиз курашлар натижасида, давлатнинг шарқий қисми (Кичик Осиё, Сурия, Эрон ва Ўрта Осиё) саркарда Салавка хукмронлигига ўтади. Салавкийлар ҳокимияти Шарқдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган юнон-македон ва македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий халқларнинг вакиллари ҳарбий кучларига таянган эди.

Юнон-македон ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Шарқда кўплаб ҳарбий таянч нуқталарни барпо этиш Искандар даврида бошланган эди. Жумладан, юнон тарихчиларининг хабарларига кўра, Искандар Ўрта Осиёда 8-12тача шаҳарга асос солган (Оқсдаги Александрия, Александрия Эсхата, Марғиёнадаги Александрия ва ҳоказо). Уларнинг баъзи бирлари Сўғдиёна ва Бактрияда вайрон қилинган шаҳарларнинг ўрнига қурилганига ҳарбий истехкомлар сифатида пойдевор тоши қўйилган. Шу шаҳарлардаги юнон-македонларнинг отлиқ ва пиёда қўшинлари кўриқчи вазифаларини бажарган.

Салавкийлар давлати яхлит бир халқ ёки элатларни бирлаштирмаган бўлиб, бу давлат турли этник гуруҳларни ҳарбий йўл билан бирлаштириш орқали ташкил топган эди. Давлат бошқарувининг барча сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб “подшо саройи” давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга эди. Аҳмонийлар даврида бўлгани каби Салавкийлар давлатида ҳам кўпгина давлат ишларини олиб боровчи девонхона мавжуд бўлган. Айрим манбалар Салавкийлар саройидаги хат-хужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида маълумотлар беради.

Искандар давлатининг кулаши ва Ўрта Осиёда янги давлатларнинг ташкил топиши

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Салавкийлар давлатида анчагина мураккаб солиқ тартиби мавжуд бўлиб, Салавкийлар ҳукмдорлари ўзларигача мавжуд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда, унга бирмунча ўзгартиришлар киритадилар. Деҳқонлардан ер солигини йиғиб олиш сатрап ҳокимларнинг вазифаси эди. Бу солиқларнинг миқдори аниқ белгиланган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқларнинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган солиқларга боғлиқ бўлган.

Милoddан аввалги 293 йилда давлатнинг шарқий вилоятларига Салавка ва Спитаман қизи Апаманинг ўғли Антиох ҳоким вазифасини бажарувчи бўлиб тайинланади. Она авлоди томонидан Антиох учун Ўрта Осиё ота-боболари юрти бўлган.

Уни ҳоким лавозимига тайинланишида ҳам ушбу қариндошчилик ҳисобга олинган. Демак, Салавкийлар даври бошқарув тизимига хос асосий хусусиятлардан бири давлатдаги ҳукмрон шахс вакиллари юнон-македон ва маҳаллий зодагонларнинг наслий томондан аралаш бўлиши лозимлигидадир.

Антиох кўпдан-кўп Салавкийларга қарши қўзғолонларни бостиришга, янги истехкомларни қуришга, отаси ва шахсан ўзининг номидан танга пулларни зарб этишга ва бошқа давлат ишларини бажаришга мажбур бўлади. Ниҳоят милоддан аввалги 280 йилда Салавканинг ўлиmidан сўнг Антиох йирик давлатнинг подшоси бўлиб, 20 йил давомида ҳукмронлик қилади.

Салавкийлар давлатида тахтни бошқариш учун ўзаро кураш авж олади. Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида Салавкийлар давлатидан Бактрия ажралиб чиқади. Юнон муаллифининг маълумотларига кўра: “Диодот, бактрияликларнинг минг шаҳарлари ҳокими ўзини подшо деб эълон қилади”. Шундай қилиб, Юнон-Бактрия давлатининг тарихи бошланади. Бу давлатга Салавкийлардан мустақил бўлган яна бир давлат - Парфия рақобат қилиб, кейинчалик қудратли Рим империясига қарши кураш олиб боради.

Юнон - Бактрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги III асрнинг иккинчи ярми ва II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Юнон-Бактриянинг маркази Бактра шаҳри эди. Давлат бир неча деҳқончилик вилоят ва туманларини ўз ичига олган. Юнон-Бактрия давлати марказлашган бўлиб, вилоят ва туман ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Подшо юнон-македон авлодларидан (Диодот, Евтидем, Деметрий, Евкратид) бўлган.

Юнон-Бактрия давлат тизими Искандар даврида жорий этилган сиёсий анъаналарга асосланган. Подшо фаолияти ҳарбий кучларга ва вилоятлар ҳокимларига таянган эди. Муҳим савдо йўллари бўйида ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган жойларда таянч истехкомлар ва қалъа-паноҳгоҳлар қурилган.

Милоддан аввалги III-II асрларда турли давлатлар ўртасидаги низолар ва урушларга қарамай, шу давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётида босқичма-босқич ривожланиш жараён-

ларини кузатиш мумкин (қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши борасида).

Милоддан аввалги II асрнинг ўрталарида Юнон-Бақтрия давлати тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлиб, ҳарбий-сиёсий қудратини йўқота бошлайди. Бундан фойдаланган юэчжи қабилалари милоддан аввалги 140-130 йилларда Юнон-Бақтрия подшолигини босиб оладилар.

Милоддан аввалги I асрда юэчжи қабилари уюшмасида Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги анча кучайди. Олимлар фикрига кўра, дастлаб гуйшуан қабиласи Сурхон воҳасида жойлашган ва уларнинг пойтахти Далварзин шаҳри (Шўрчи тумани) бўлган. Подшо Кужула Кадфиз даврида Кушон ҳокимлиги худуди анча кенгайиб, давлат таркибига Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Кашмир ерлари қўшиб олинган.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка даврида (I-II асрлар) давлат улкан салтанатга айланди. Кушон подшолиги Сурхон воҳаси, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон худудларини ўз ичига олган. Канишка замонида пойтахт Пешоворга кўчирилади. Қадимги дунё тарихида машҳур бўлган Рим, Парфия, Хитой давлатлари каби Кушон подшолиги ҳам йирик қудратли давлатлардан бирига айланди. Хитой муаллифи Сюань Цзяннинг ёзишича, Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати қўшни мамлакатларга ёйилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон худудининг асосий қисми (Хоразм, Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона воҳалари) Кушон давлати таркибига кирмаган. Ушбу худудларда бошқа маҳаллий давлатлар ривожланиб, кушон маданиятига хос анъаналар деярли тарқалмаган. Бундан ташқари, Кушон давлатининг шимолий чегаралари Кўхитоғ, Бойсун ва Ҳисор тоғлари орқали ўтгани ҳақида Бойсун туманидаги Дарбанд атрофида топиб текширилган йирик, мустаҳкам мудофаа деворлари далолат беради. Улар ҳарбий таянч нуқта сифатида давлат чегараларида барпо этилган.

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва танга-шунослик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонларни илк тангаларининг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнги

подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонда эса “кушонлар ёғбуси Кужула Кадфиз” деган сўзлар бор. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо Кушон давлатининг худуди кенгайиши ва унинг сиёсий-ҳарбий аҳамияти ўсиб бориши билан бирга танга пулларда “шоҳ”, “шоҳлар шохи” атамаси кўпдан-кўп учрайди. Бундай ўзгаришлар давлатнинг ҳарбий кудратини кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганини изохлайди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлатни бошқарув анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқариладиган эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукумдорга сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тўлаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақидаги маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Буюк ипак йўли тармоқларида жойлашган Кушон подшолиги гуллаб яшнади. Кўпдан-кўп янги шаҳарлар бунёд этилди. Бу даврда кўплаб суғориш иншоотлари қурилиб, янги ерлар ўзлаштирилди.

Шаҳарлар қурилишида аниқ бинокорлик қоидалари амалга оширилган. Шаҳарлар тўғри бурчакли бўлиб, қалин деворлар билан ўралган. Шаҳар тузилишига кўра, у бир неча қисмларга бўлинган: ҳоким саройи (қалъа), ҳунармандчилик устахоналари, гузарлар, алоҳида ибодатхоналар жойлашган қисми, савдо майдони ва бошқалар.

Кушон подшолиги иқтисодиётининг асосини суғорма деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик ташкил қилган. Ҳунармандчилик турли касблардан иборат бўлган: кулолчилик, ҳарбий қуроллар ясаш, заргарлик, темирчилик, тўқувчилик.

Ҳиндистон, Хитой ва Рим салтанати билан савдо ва элчилик муносабатлари ўрнатилди. Савдо муносабатларининг ривожланишида Буюк ипак йўлининг аҳамияти катта бўлган. Хитойдан ипак, турли газламалар ва чинни, Хитойга темирдан ва фил суягидан ишланган буюмлар, жун, газлама, қиммат-

баҳо тошлар ва бошқа маҳсулотлар олиб борилган. Термиздан Рим тангалар хазинаси, Ўрта ер денгизи атрофи худудларида эса кушон тангалари топилган.

Канишка даврида Ҳиндистондан тарқалган Будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнонлар ёзувлари асосида кушоң ёзуви мавжуд бўлган. Кушон даврида меъморчилик ва тасвирий санъат юксак даражада ривожланган. Санъат намуналари ёдгорликлари Айритом, Эски Термиз, Далварзинтепа ва Холчаёнда топилган. Улар жаҳон микёсида машхур бўлган санъат обидаларидир.

Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Кушон подшолиги бир неча худудлар ва кўплаб қадимги халқларни бирлаштирган. Бу борада ўзбек халқи аجدодлари ҳам кушон маданиятининг ривожига ўз хиссасини қўшган.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Юнон-Бактрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси қулаш арафасида тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлганлар. Ташқи ҳарбий bosқинлардан ҳимояланиш учун ички ва ташқи сабабларга кўра заифлашган йирик давлатларда етарли ҳарбий имконият топилмади. IV асрга келиб Кушон подшолиги асосий худудларидан маҳрум бўлди. Кушонларнинг айрим мулклари фақат Шимолий Ҳиндистонда сақланди.

Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Қанғ, Довон ва Хоразм давлатлари ривожига билан узвий боғланади.

Қанғ давлати милoddан аввалги III асрнинг бошларида пайдо бўлган. Дастлаб унинг худудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Қанғ давлатининг ташкил топиш сабабларидан бири ташқи ҳарбий ҳужумлардан ҳимояланиш зарурати бўлган. Бу жараён юнон-македон ҳукмронлигига қарши курашлар давридан бошланган. Маълумки, милoddан аввалги 329 йилда Искандар кўшинлари ҳозирги Бекобод ва Хўжанд оралиғида Сирдарёдан кечиб ўтадилар ва маҳаллий аҳоли кўшинларига ҳужум қиладилар. Қаттиқ жангдан сўнг Искандар ортга қайтиб, Сирдарё бўйида Александрия Эсхата (узoқдаги, чеккадаги, охириги Александрия) шаҳрига асос солади.

Маҳаллий аҳоли томонидан Искандарнинг ҳарбий ҳаракатларига билдирилган муносабатлари ҳақида тарихшунос

Курций Руф бундай ёзади: “Танаис (Сирдарё) ортидаги скифлар (саклар) давлатининг подшоши македонлар томонидан дарё бўйида солинган шаҳарни куллик бўйинтуруғи бўлишини сезиб, уни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғоғидан узоқ масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга йўлбошчи тайинлаб ўз акасини юборади”.

Милоддан аввалги II ва милодий I асрда Қанғ давлатининг худуди анча кенгайиб, Тошкент воҳаси, Ўрта Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олади. Қанғ давлатининг иккита пойтахти бўлган - Қанғдиз (Оққўрғон тумани) ва Ўтрор. Қанғ ҳукмдорлари уларнинг бирида ёзни, иккинчисида эса қишлоқни ўтказар эдилар.

Давлат аҳолисининг асосий қисмини ўтроқ (деҳқонлар), ярим ўтроқ ва кўчманчи чорвадорлар ташкил қилардилар. Бундай вазият Қанғнинг табиий шароити ва аҳолисининг машғулоти билан боғланган. Ўтроқ аҳоли шаҳарларда ва уларнинг атрофларидаги водийларда яшаб, ҳунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Дашт туманларида чорвачилик ривожланган.

Ўзбек халқи давлатчилик тарихи бўйича оз ўрганилган масалалардан бири Довон давлат тарихидир. Бу давлат шу ном билан Хитой манбаларида тилга олинади (бошқа манбаларда “Паркана”, дейилган). Довон давлати тахминан милоддан аввалги III асрда пайдо бўлган. Довон давлатини тадқиқотчилар қадимги Фарғона ҳисоблайдилар. Ёзма манбаларга кўра, “Довон диёрида 70гача катта-кичик шаҳар бўлган, аҳолисининг сони бир неча юз мингга етади”. Тадқиқотларга кўра, қадимги Фарғонада 300 минг аҳоли яшаган. Шаҳарларнинг ичида давлат пойтахти ҳисобланган Эрши шаҳри алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги 104-101 йилларда Хитой қўшинлари Довонга юришлар қилиб Эрши шаҳрини қамал қиладилар. Шу пайтда Қанғ давлати қўшинлари ёрдамга келиб, хитойликларга қарши курашда фаол қатнашдилар. Хитой лашкарлари сулҳга рози бўлиб, Довонни ташлаб чиқадилар.

Қадимшуносларнинг тадқиқотлари натижасида Фарғонада кўп сонли уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари топилиб ўрганилган. Улар айрим ҳосилдор деҳқончилик ту-

манларида жойлашган. Довон давлатининг аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган.

Қадимги Фарғона қишлоқ ҳўжалик, хунармандчилик ва бинокорлик юксак даражада ривожланган ўлка эди. Довон деҳқонлари арпа, шоли, буғдой ва беда етиштириш, боғдорчилик ва узум етиштиришда катта ютуқларга эришганлар.

Фарғона ўзининг “самовий” отлар зоти билан машҳур бўлган. Ёзма манбалар Хитой императорининг Довонга бостириб кириши сабабини шундай очиб беради: “Довон давлатининг Эрши шаҳрида ғаройиб отлар мавжудлиги ҳақида саройга хабар келди. Императорнинг “самовий” отларга иштиёқи ортди”.

Довон давлати Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан бўлган халқаро савдода муҳим ўрин тутган.

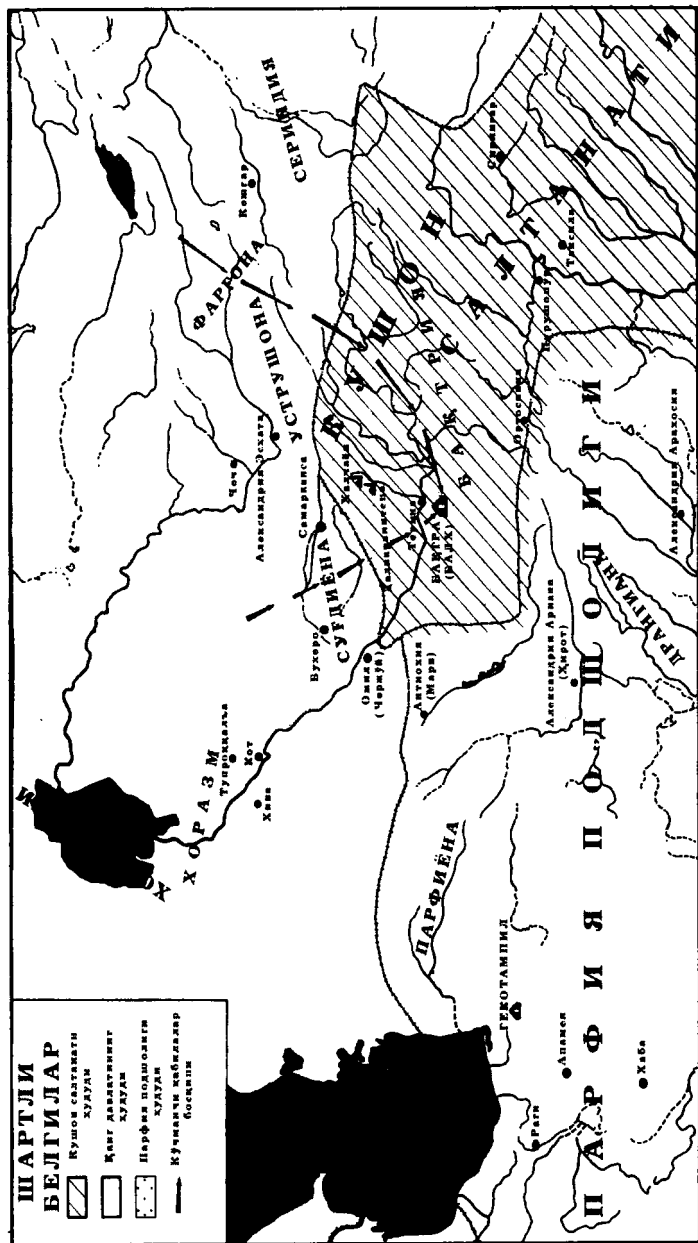
Милоддан аввалги IV-III-II асрларда қадимги Хоразм мустақил давлат бўлиб, Искандар, Салавкийлар ва Юнон-Бактрия давлатлари таркибига кирмаган. Бу ҳол Хоразмда ўзига хос маҳаллий давлатчилик тизими ривожига муҳим омил бўлди. Искандар даврида Хоразмда Фарасмон исмли подшо ҳокимлик қилган.

Юнон тарихшуноси Арриан бундай хабар қилади: “Искандарнинг олдига бир ярим минг чавандозларга йўлбошчи бўлиб хоразмликларнинг подшоси Фарасмон етиб келади. У қолхлар ва амазонка қабилаларига кўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб, Искандарнинг амазонкалар, қолхлар ва Эвиксин (Қора денгиз) денгизидаги қабилаларни истило қилиш истаги бўлса, йўл кўрсатувчи бўлишга ва кўшинларининг юриши учун барча шарт-шароитлар яратиб беришга хайрихоҳ эканлигини билдиради”.

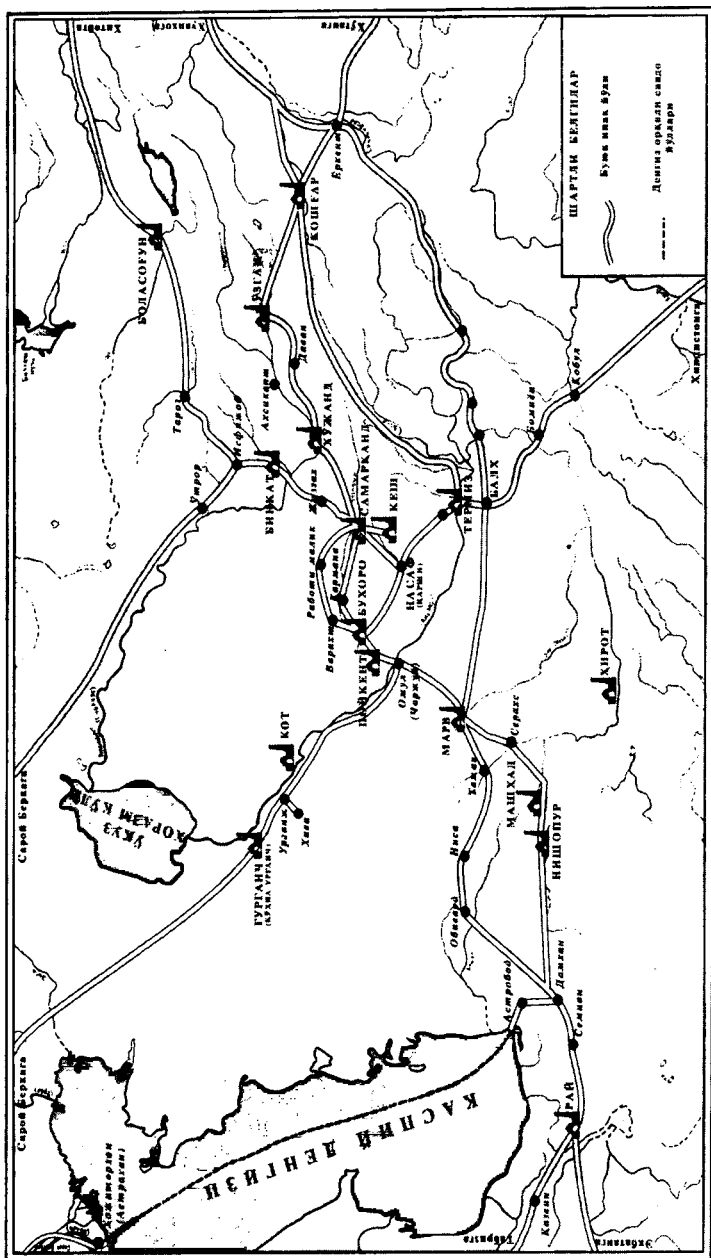
Археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Хоразм ҳудудларидан кўплаб ёдгорликлар топилган. Шулардан бири Жонбосқалъадир. Бу кўҳна шаҳар тузилишига кўра тўғри бурчакли бўлиб икки қаторли мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўралган. Деворлар бўйлаб қатор шинақлар мавжуд.

Жонбосқалъа икки қисмдан иборат бўлиб, бир томонда “олов уйи” - жамоат бўлиб эътиқод қиладиган иншоот, иккинчи томонда эса турар-жойлар жойлашган.

Хоразмдаги бу даврга оид кўҳна ёдгорликлардан яна бири Кўйқирилган қалъадир. Бошқалардан фарқли ўлароқ Кўйқи-

ЎРТА ОСИЁ КУШОН САЛТАНАТИ ДАВРИДА
(Милодий I—III асрларнинг биринчи ярми)

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ

рилган қалъанинг асосий иншооти айлана шаклда бўлиб, иншоотнинг марказидаги бино икки қаватли бўлган. У расадхона вазифасини бажарган.

Қадимги Хоразмда мавжуд бўлган қўхна шаҳарлардан яна бири Тупроққалъадир. Қўхна шаҳар тўғри бурчакли бўлиб, хом ғиштдан тикланган қалин девор билан ўралган. Деворларда шинаклар ҳамда миноралар мавжуд.

Қўхна шаҳарнинг асосий иншооти улкан қалъа бўлиб, у Хоразм ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлган. Тупроққалъада икки қаватли, турли мақсадларда фойдаланилган хоналардан ташқари махсус қабулхоналар, яъни “шоҳлар кошонаси” ҳам очилган. Бу қабулхонадан Хоразм подшолари, шахзодалар, йирик зодагонлар ва худолар сиймоси акс эттирилган турли ҳайкаллар топилган. Қабулхонанинг деворлари ва супалари турли тасвирлар билан безатилган. Шунингдек, Тупроққалъада Хоразм подшоларининг архивларидан ёзув намуналари ҳам топилган.

Хоразмда айниқса деҳқончилик ва ҳунармандчилик юқори даражада ривожланган. Шаҳарлар муҳим савдо йўлларида жойлашган. Милоднинг дастлабки асрларида Хоразмда кумуш ва мис тангалар зарб қилина бошланган. Ушбу танга пулларда Хоразмшоҳлар исмлари (Артов, Артомух, Вазамар) учрайди.

Хоразмда Ўрта Осиёнинг энг қадимги ёзувлари топилган. Улар оромий ёзуви асосида бўлиб милоддан аввалги V-IV асрларга оид сопол сиртидаги чекилган маҳаллий ёзув намуналаридир. Ушбу ёзувлар Ойбуйир қалъа ва Қўйқирилган-қалъада топилган.

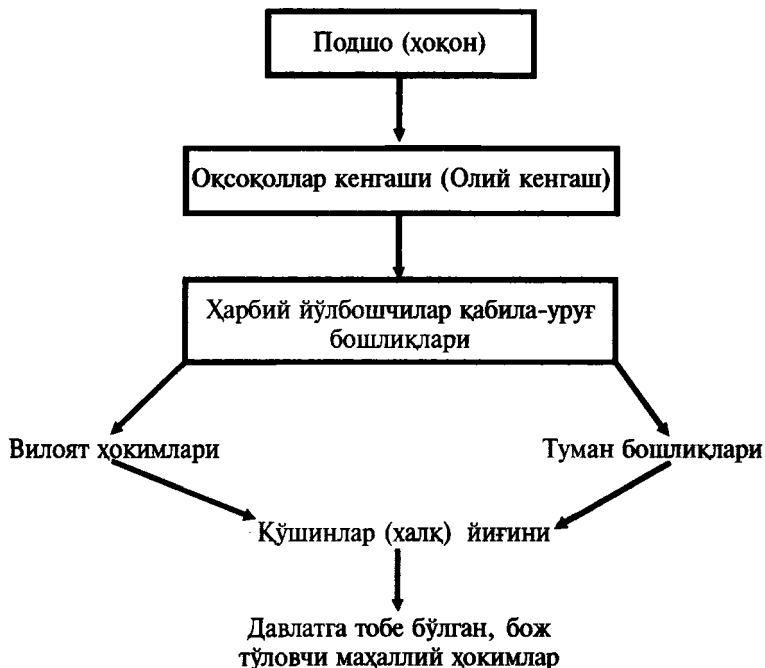
Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача).

Эфталийлар давлати

Эфталийларнинг келиб чиқиши ҳақида ягона фикр йўқ. Тадқиқотчиларнинг айримлари эфталийларни Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари қадимги маҳаллий элатларидан, бошқалари эса уларни Хоразмдан келиб чиққанлигини таъкидлашадилар. Манбалар орасидан бирида эфталийлар етти

қабиладан иборат массагетларнинг етакчи уруғларидан бири сифатида баён қилинади (Лазер Парбский, V аср).

Қанғ давлатининг идора-тартиб усули

Хитой манбаларида эфталийлар юэчжиларнинг бошқа бир кўриниши ёки гаогюй қабиласининг тармоғи, ёхуд улар Қанғюй авлодлари сифатида талқин қилинади. Ўзларини алхонлар деб атаган эфталийлар Бактрия-Тохаристон ерларида яшаб ўтган азалий бактр қабилаларидан чиққан этник гуруҳ эканлиги ҳақидаги фикр ҳам мавжуд.

Юқоридаги фикрларга қўшимча яна бир тахмин мавжуд. Унга кўра, эфталийлар Оролбўйидан чиққан элат ҳисобланади. Ва ниҳоят, кейинги йиллардаги тадқиқотлар уларнинг ҳақиқий ватани Бактрия-Тохаристонга мувофиқ келишини кўрсатмоқда.

Сиёсий тузум. Прокопий Кесарийский берган маълумотларга қараганда, эфталийлар ягона подшо бошқарувиغا,

ривож топган обод фуқаро жамиятига эга бўлишган. Жамиятдаги фуқаролар орасида ва кўшни давлатлар билан муносабатларда адолат улар учун асосий мезон саналган.

Оилавий муносабатларини кузатиш уларда патриархал тартибга хос жиҳатлар ривож топганлигини кўрсатади. Бироқ бу вақтга келиб эфталийларда уруғчилик тузуми хусусиятларидан фарқли ерга хусусий мулкчилик мавжудлигини юқорида кузатган эдик. Патриархал бошқарув тартибига хос айрим жиҳатлар куйидаги мисолларда кўзга ташланади: “Улар орасидан энг бой кишилар тахминан йигирма ва ундан ортик кишини ўзларига шерик қилиб оладилар; дўстлар ҳар доим у билан бирга тушлик қиладилар, унга тегишли неъматлардан умумий ҳуқуқлари борлиги сабабли баб-баравар фойдаландилар. Дўст ва шерик орттирган шахс ўлиmidан кейин, қонунга кўра, тобутга унинг дўстлари тириклайин бирга қўйилиши шарт бўлган” (Прокопий Кесарийский).

Эфталийларнинг ҳарбий кўшинлари жуда катта кучга эга эди. Аскарлари кўлида ҳарбий қурол-яроғлардан гурзи, ўк-ёй ва асосийси қилич муҳим ўрин тутган. Муҳорабалар пайтида уларнинг отлик бўлинмалари етакчилик қилган.

Милодий V асрда сосонийлар ва эфталийлар давлати ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларда эфталийлар кўшинининг устун келиши улар ҳарбий маҳоратининг юқори даражада эканлигидан далолат беради. Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида Вахшунвор ва Пероз (Феруз) даври воқеалари ҳам ўз аксини топган. Эфталийларнинг подшоси Катулф “Шоҳнома”да шу халқнинг Гатфар номли подшосига ўхшатишган. Гатфар туркларга қарши қураш олиб борган шахс сифатида Фирдавсий асарида гавдаланган.

Эфталийлар давлати йирик ҳудудни қамраб олган эди. Ўрта Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон тўлиқ равишда ва Шимолий Ҳиндистоннинг айрим қисмлари ҳамда Гандҳара бу давлат таркибига кирган.

Эфталийлар давлатининг ҳудудидаги шаҳарлар жумласига асосан Сўғдиёна шаҳарлари кирган бўлиб, бу вақтда улар аҳамияти ошганлигини кўришимиз мумкин. Кушония (Каттакўрғон яқинида), Ривдад, Пойканд, Талликон, Термиз, Гургон, Варахша каби шаҳарлар эфталийлар ҳукмронлиги даврида ривож топган эди. V асрдан эътиборан Самар-

канд шахри ҳам тараққий этди. Эфталийлар давлатининг сиёсий маркази Пойканд шахри, давлат бошлиқларининг қароргоҳи эса Варахшадаги сарой бўлганлиги тахмин қилинади.

Эфталийлар йирик давлат тизимини вужудга келтирдилар. Унинг худудлари Кушон давлатидан ҳам катта эди. Улар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар. Сосонийларнинг шарққа юришлари эфталийларнинг қаршилиги туфайли тўхтади. Улар Эрон подшоҳларининг ички сиёсатига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шоҳлардан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили эфталийларга ўлпон тўлаб турган.

Эфталийларнинг тарих саҳнасида кўзга ташланиши 453-454 ва 457 йиллардаги воқеалар билан боғланган. Эфталийлар уларга хужум қилган Яздигерд II қўшинини тор-мор келтириб, Эрон мамлакатининг ичкарасида ҳам талон-тарож юришларини амалга оширганлар. Мазкур воқеалар тарихнинг 453-454 йилларида содир бўлган.

457 йилда эфталий подшоси Вахшунвар Чағониён, Тохаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундирган.

456 йилда эфталийлар томонидан Хитойга дастлабки элчилар келган.

Эрон подшоси Пероз эфталийлар давлатининг хужумини олдини олиш ва бу ҳаракатни йўлини тўсиш мақсадида уларга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлаб юборган, бироқ муваффақиятга эриша олмаган. Жанг чоғида Сосонийлар ҳукмдори асирга тушиб қолади ва Византия императори Зенонга ўз жонини ҳалос қилиниши учун ёрдам сўраб мурожаат қилади. Византия ҳукмдори товон тўлаб, уни қутқариб қолади. Асирликдан қутулганидан сўнг Пероз эфталийларга яна қарши чиқиб, иккинчи маротаба мағлубиятга учрайди. Сосонийлар қўшинлари бу гал қопқон ўрага тушиб қоладилар ва аскарларнинг қўпчилиги бу ерда ҳалок бўлади. Мазкур мағлубият натижасида Хуросон худуди тўлиқ равишда эфталийлар қўли остига тушиб қолади. Энди Пероз олдингидан ҳам кўпроқ товон тўлаш мажбуриятини ўз бўйнига олади. Шу тариқа Пероз кетма-кет мағлубиятларга учраб, Эронни эфталийлар қўли остидаги давлатга айлантирган эди. Товон тўлаш ниҳоясига етгандан сўнг, Пероз Вахшунвор билан дўстона муноса-

батларни ўрнатмоқчи бўлади ва унга сингилларидан бирини хотинликка беришни ваъда беради. Лекин юборилган қиз унинг синглиси эмас, балки бегона қиз бўлиб чиқади. Ғазабланган Вахшунвор эфталийлар даъватига кўра улар юртидаги эрон ҳарбий мутахассисларини қатл этиш фармонини беради.

Византия ёрдамидаги учинчи, сўнгги юришида Пероз ўз ҳарбий қисмлари билан уларга махсус тайёрланган бўри ўраларига тушиб ҳалок бўладилар. 484 йилда содир бўлган мазкур воқеа натижасида Перознинг қизи асирга тушиб Вахшунвор тутқини ва хотинига айланади. Эрон халқи елкасига эса қатта миқдорда ўлпон тўлаш мажбурияти юклатилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан машғул бўлган, қолгани эса кўчманчи чорвачилик ҳаёт тарзини ўз бошидан кечирган. Эфталийларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, шаҳар қабиласи ёки шаҳарликларга хос яшашга мослашганлар. Эфталийларнинг кўчманчи аҳолиси эса кигиз ўтовларга, кенг яйловлар ва сувга бой ерларга эга бўлишган. Эҳтимол, улар аввал кўчманчи чорвадор бўлишган, кейинроқ эса, шаҳарларни ишғол этиб, унинг доимий аҳолисига айланишган.

Жамиятда зодагонларнинг мавқеи бошқаларга нисбатан устун ҳисобланган. Қушон подшолиги эфталийларнинг юқори табақалари ер-мулклар ва қўрғонларнинг соҳиблари эди. Чунки ўша вақтда шаҳар ҳаёти инкирозга юз тутган, ҳунармандчиликда эса таназзул ҳукм сурган. Эфталий зодагонларининг қарийб барчаси шаҳарларга кўчиб келиб яшай бошлаганлар. Бой-бадавлат кишилар вафотидан сўнг тошдан ясалган қабрлар - даҳмаларда дафн этилган. Қуйи қатламга мансуб марҳум кишилар оддий гўрларга кўмилган. Ҳатто зодагон ва оддий кишиларнинг кийимларида ҳам тафовут мавжуд эди. Олий табақа вакиллари қимматбаҳо либослар кийиб юришган. Зодагон аёллар ҳам шоҳона кийимлар кийганлар.

Диний эътиқод ва маданият. Эфталийларнинг диний таълимоти хилма-хил эди. Эфталийлар қўли остидаги ҳудудларда зардуштийлик ва буддизм сингари динлар мавжуд эди. Шаҳарларда, шунингдек, несторианлар ва яҳудийлар жамоалари ўз динларига эътиқод қилганлар.

Эфталийлар буддизмга қисман эътиқод қилса-да, оташ-

парастликдаги маъбудларга сиғиниш устунроқ турган. Ҳар куни тонгда улар ўзларининг ўтовларидан чикиб қуёшга сиғинганлар.

Эфталийларда кушон ёзувининг ривож топган шаклини кўриш мумкин. Мазкур ёзув курсивлиги билан бошқа ёзувлардан фарқ қилиб турган. Алифбосида ҳарфларнинг сони 25та бўлиб, сўзлар эса чапдан ўнгга қараб ўқилган. Сўғд мамлакатаида сўғд ёзуви ва сўғд тили етакчилиқ қилган.

VI-VII асрларда Хоразм, Сўғд ва Фарғона

Давлат ташкилоти. VI асрнинг ўрталарига келиб эфталийлар давлати таназзулга учрай бошлаган. Турк хоқонлигининг эфталийлар устидан қозонган ғалабаси(563-567 йиллар)дан сўнг Ўрта Осиёда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилди. VI асрнинг 60-70 йилларида Ўзбекистон ҳудудида бир нечта алоҳида мулклар бўлиб, улар расман турк хоқонига бўйсунар эди. Хитой манбаларида Самарқанд Сўғди Кан деган номда юритилган ва уни маҳаллий сулола вакили бошқариб турганлиги баён қилинади. Умуман, Зарафшон, Қашқадарё ва Амударё дарёларининг ҳавзасида тўққизта алоҳида мулкый ҳудуд мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири шаҳар ва деҳқончилик туманларига эга бўлган. Тарихий манбаларда алоҳида мулкый ҳудудлар Кан сулоласига итоатда бўлганлиги ҳусусида сўз боради. Ҳар бир маъмурий бирликнинг ўз номи бўлиб, улар қуйидагилардир: Маймурғ, Иштихон, Кушания, Бухоро, Нахшаб, Амул, Андхой ва Самарқанд (Кан). Самарқанднинг ҳокими юқоридаги 9 мулк орасида каттаси саналган. Бошқалари куч-қудрат жиҳатидан юксак бўлган Самарқанд ҳокими билан ҳисоблашиб муомалада бўлган. Ҳатто айрим давлат бошлиқлари у билан куда-андачилик муносабатларини ҳам ўрнатган. Бухоро вилояти ҳокимлари Самарқанд ҳукмдорлари билан қон-қариндош бўлиб, улар умумий ажлод тарафидан бир-бирлари билан чамбарчас боғланган эди. Бевосита Кан ҳукмдорига бўйсунган Бухоро ҳокими ҳам худди шу номдаги унвон соҳиби бўлган.

Самарқанд Сўғди ҳукмдорининг саройидаги ажлодлар

ибодатхонасида ҳар йилнинг олтинчи ойида қурбонликлар келтириш маросими нишонланиб, унда маъмурий бирликларнинг ҳукмдорлари иштирок этганлар ва бу ҳолат улар барчасининг қон-қариндошлик алоқасида эканлигидан далолат беради.

VII асрнинг биринчи чорагида Кеш вилояти кучайиб, давлатнинг пойтахти ҳозирги Китоб ўрнидаги Кеш шаҳри бўлиб қолган. Манбаларга кўра, унинг ҳокими Тиш деган шахс бўлиб, бу даврда мазкур давлат бошлиғи қудратли ҳукмдорга айланади. Манбаларда Кеш шаҳрига унинг томонидан асос солинганлиги қайд қилинади. VII асрнинг ўрталарида эса Кеш ҳукмдори - ихшид Шишпир бутун Сўғднинг ҳукмдори сифатида тан олинган. У ўз номидан тангалар зарб эттирган, бошқа давлатларга эса расмий элчиларни юбориб турган. Жумладан, у Хитой давлати билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинроқ, тахминан VII асрнинг иккинчи ярмида - Ахурпат ҳукмронлик қилган даврда, Кеш ва Самарқанд ўртасидаги қаттиқ курашлар оқибатида Самарқанд сиёсий жиҳатдан ҳукмронликни ўз қўлига кайтариб олишга эришади. Унинг ҳукмдори ихшид унвони сохиби бўлиш билан бир қаторда Кеш ҳокимини тахтдан ағдариб ташлаб, ўрнига ўз вакилини ўтқзади. Эндиликда Кеш ҳукмдорига ихрид унвони берилади ва у Самарқанд ҳокимига меросий равишда тобе бўлиб қолди. Самарқанднинг ҳокими ўша пайтда ихшид Вархуман бўлган.

Сўғдиёнаннинг маҳаллий ҳокимлари Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари билан бирлашган эдилар. Йирик сиёсий бирликлар маълум муддатларда шаҳарлардан бирида ўз қурултойларини ўтказиб турганлар.

Хоразм бошқа шаҳар-давлатларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни Афригийлар сулоласига мансуб подшолар бошқариб турган. VI-VII асрларда Хоразм ўз бошидан иктисодий инкирозни кечириб турган. Хоразмликлар бошқа давлатлар, хусусан, Шаркий Европа давлатлари билан савдототиқ муносабатларида бўлишган. Хоразм маданияти ўз қиёфасини сақлаб қолган ва ҳеч қандай ташқи таъсирга учрамаган эди.

Сўғдиёнаннинг худудига ўша вақтда ҳозирги Панжикентдан Карманагача бўлган ерлар кирган. Бухоро эса VII

асрда мустақил мулклар иттифоқидан иборат алоҳида бирлашма сифатида Самарқандга бўйсунмай қолган. Унинг подшоси бухорхудот унвони соҳиби бўлган.

Фарғона Кан сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, у алоҳида мустақил давлат эди. Уни афшин бошқарган. Фарғона Тангритоғ халқлари билан ўзаро алоқада бўлган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. VI-VII асрларда юртимиз худудида юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар археологик ва ёзма манбалар асосида ўрганиб чиқилган. Мазкур илмий тадқиқотларнинг натижаларига суянган ҳолда ўша даврларда Сўғдиёна, Хоразм ва Фарғона ҳамда мазкур тарихий-географик худудларга қарашли мулкларда дехқончилик, боғдорчилик, айниқса, узумчилик, пахта етиштириш ва уй чорвачилиги ривож топганлигини англаш мумкин. Иқтисодий ҳаётнинг муҳим жиҳатларидан бири саналган савдо-сотик ва хунармандчилик ҳам бу асрларда гуллаб-яшнади.

Араблар даврига қадар ривожланган суғориш тизими бўлган. Самарқанд шаҳрини сув билан таъминловчи алоҳида сув тармоғи ўша вақтда мавжуд эди. Кушаниянинг Нарпай, Бухоро воҳасининг эса Шопурком, Самарқанд атрофининг Работи Хожа деган жойида учта сув тармоғига ажралувчи каналлар сув билан таъминлаган. Араблар Самарқандга келган пайтларида унинг теварак - атрофидаги далаларнинг яшиллиги, боғларнинг ободлигини кўриб ҳайратланиб қолганлар. Бу мазкур жойларда қишлоқ хўжалиги ва тармоқларининг раванқ топганлигидан далолат беради. Дехқончилик сунъий суғоришга асосланган, шу билан бирга лалмикор дехқончилик ҳам кенг ривож топган. Зироатчиликда ғалла, нўхат, шунингдек, пахта етиштирилган бўлса, боғдорчиликда узум ва бошқа турдаги мевалар: гилос, шафтоли, олчадан ҳосил олинган. Чорвачилик соҳасида йирик шохли моллар, кўй, эчки боқилган бўлса, от, хачир ва эшакдан улов сифатида фойдаланилган. Сўғд ва Фарғонанинг зотдор отларига Хитойда талаб-эҳтиёж ниҳоятда катта эди ва айнан шу мамлакатга экспорт қилинар эди. Туялардан текисликлар, дашт ва чўл минтақаларида транспорт ва уй ҳайвони сифатида кенг фойдаланилган.

Сўғдда ипак толаси етиштирилган. Пахта, жун ва ипак

толасини қайта ишлаш заминида мато ишлаб чиқариш анча ривожланган эди.

Манбаларда Сўғдда май тайёрлашнинг анча юксак даражада эканлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу ернинг узуми май тайёрлаш учун ниҳоятда боп эканлиги ҳақида сўз юритилади. Узумдан тайёрланган ичимлик катта захиралари зодагонларнинг уйларида сақланган.

VI-VII асрларда савдо-сотик ишлари жанубдан шимолга томон кўчган. Бунда воситачилик қилиш сўғдийларнинг қўлига ўтди. Улар нафақат қуруқликда, балки шу билан бир қаторда Каспий денгизи орқали ҳам савдо ишларида фаоллик қилганлар. Бу борада Пойканд шаҳрини алоҳида тилга олиш лозим, чунки мазкур жойда савдогарлар кўп иштиқомат қилганлар ва ўша вақтдаги олди-сотдиларни фақат шулар амалга оширганлар. Шу боисдан бу шаҳар “савдогарлар шаҳри” яъни “мадинат ат-тужжор” деб бежиз айтилмаган.

Сўғддан чет мамлакатларга мевалар: шафтоли, оқ ва сариқ олча, чорва молларидан куйрукдор қўйлар, шунингдек, йилқилар чиқарилган.

Сўғднинг атрофлари тоғлар билан ўралганлиги боис, бу ерларда олтин, мис, темир, қалайи, кумуш сингари рангли металларнинг конлари талайгина бўлган. Кеш тоғларидан қизил туз, олтин қазиб олинса, Илокдан кумуш ва қалайи, Маймурғдан латун, олтин қазиб чиқариларди. Мазкур маҳсулотларнинг зарур қисми ички эҳтиёжлар учун бўлса, қолгани экспорт сифатида чиқариб турилган. Юқоридаги мисоллар Сўғдда темирчилик соҳасининг юксак даражада ривож топганлигидан далолат беради. Металлургияда турли ашёлар ва меҳнат қуролилари: белкурак, болта, ўрок, миҳ, тақа ва ҳоказо маҳсулотлар ишлаб чиқарилар эди. Турли-туман хунармандчилик буюмлари: пичоқ, қайчи, безак ашёлари, калит, кулф, чирокдонлар, ҳарбий қуролилар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилганди. Шунинг учун ҳам сўғд ҳарбийлари қуролиниш жиҳатидан бошқа худудлар аҳолисига қараганда анча устун турганлар.

Кумуш, бронзадан турли идишлар ясалар, шу билан бир қаторда бундай ашёларнинг сирти нақши-нигорлар билан ўйма равишда ишланар эди. Олтиндан ясалган халқалар, билағу-

зуклар, сирғалар, күзмунчок феруза, дуру-гавҳарлар билан безатилиб чиқарилар ва жуда бой безак буюмлари саналар эди.

Муғ тоғидан қарийб 150 хил матоларнинг нусхаларини топилиши бу ерда тўқимачиликнинг ривож топганидан далолат беради. Мазкур топилмаларнинг асосий қисми пахтадан тайёрланган матолардир.

Ижтимоий тузумга тўхталадиган бўлсак, шуни таъкидлаб қўйиш лозимки, VII асрда ҳарбий тўқнашувларнинг кўпайиши иқтисодий ҳаётда катта ўзгаришларни юзага келтирди. Биринчидан, марказлашган ҳокимият заифлашди; иккинчидан, нотинчлик маълум даражада иқтисодий тангликни юзага келтирди. Бунинг оқибатида шаҳарлар тушкунликка юз тутиб, уларнинг майдони қисқариб борган, катта оилалар эғалик қилган кўрғон-қалъалар аҳамияти ошди ва кўпайди. Хоразм ва Сўғд худудларида бундай кўрғон-қалъаларнинг атрофида деҳқончилик мавзелари ҳамда уларда деҳқонлар ва савдогарларнинг мустақкам уй-кўрғонлари тўпланиб қолган эди.

Сўғд вилояти аҳолиси асосан савдогарлар, хунармандлар, такводорлар, ҳарбий аскарлар, шунингдек, зироаткор ва чорвадор қатлам вакиллари саналган.

Албатта, ижтимоий қатламлар орасида деҳқонлар мавқеининг устунлигини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур. Чунки улар зодагонлар саналиб, аҳолини бошқа қатламига нисбатан бой-бадавлат ва йирик ер-мулкларига эғалик қилишган. “Кашаварз” ёки “кишгукорқунандалар” қатлами вакиллари деҳқонлардан ижарага ерларни олиб, маълум даражада тўлов бериш эвазига иш юритганлар. Аккор, чорикорлар эса мардикорлик қилиш билан кун кечирганлар.

Жамиятда диндор шахсларнинг аҳамияти улкан эди. Улар турли диний маросимлар ва удумларни адо этишда оммага раҳбарлик қилганлар. Вағн, яъни ибодатхона хўжалиги ҳам уларнинг қарамоғида бўлган.

Маданият. VI-VII асрларда маданий жараёнлар жамиятдаги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий воқеалар билан ўзаро таъсирда ривожлана борган. Бу даврда турли халқларнинг тил ва ёзув турлари бир-бирларига таъсир ўтказди. Сўғдийлар тили ва ёзуви ўзига хос эди. Унинг айрим сўзлари ва

тушунчалари ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолган.

Араб ёзувига қадар турк-руний (милоддан аввал шаклланган), уйғур (тахминан, VI аср), монивий (милодий III-VIII асрлар), сўғд, брахма ва сурёний ёзувлари мавжуд бўлган.

Шимолий Мўғулистоннинг Ўрхун ва Селенга дарёлари воҳасида топилган Тўнюқуқ, Култигин, Билга хоқон, Куличур, Унгин битиги сингари ёдгорликлар шулар жумласига киради. Туркий-рун ёзувларини туркий халқлар, туркий тамға(белги)лар негизида ихтиро қилганлар деган фикр мавжуд.

Сўғд ёзувлари кенг ҳудудда тарқалган. Бу жараён сўғдларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва савдогарларнинг “Буюк ипак йўли”даги саъй-ҳаракатлари билан боғланган. Шунинг учун ҳам сўғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон тупроғида топиб текширилган.

Сўғд ёзуви оромий алифбеси асосида шаклланган бўлиб, унинг таркибида 25 та ҳарф бўлган ва улар сўлдан ўнгга томон ёзиб чиқилган. Сўғд ёзуви иш юритишда, савдо ва маданий алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, қадимги уйғур, мўғул ва манжурлар ёзувлари пайдо бўлишига асос бўлди.

Сўғдларнинг ўз таквимлари бўлиб, унда ҳар бир ойнинг номлари аниқ қилиб кўрсатилган ва белгиланган.

Сўғд ҳудудида буддавийлик, христианлик ва манихейлик адабиёти намуналарининг сўғд тилида баён қилиниши мазкур тилнинг устунлигидан далолат беради.

Ўша даврда Хоразмда маҳаллий ёзув ҳам кенг тарқалган ва амалда бўлган. Тупроққалъадан шоҳ архивларининг топилиши шундан далолат беради.

Бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, ҳатто кийимлардаги тасвирлар бу ерда тасвирий санъатнинг тараққиётидан далолат беради.

Диний қарашларда зардуштийлик етакчи ўринда турган. Ахурамазда, (Ормуз, Хурмуз) “само ва ернинг асосчиси” бўлиб, унинг шарафига қурбонликлар келтирганлар.

Сўғдийларнинг Еттисувдаги айрим ерларга бориб ўрнашишлари оқибатида зардуштийлик билан ўша ерга хос шамонийлик динларининг бир-бири билан қўшиливи юз берди.

Олтойдан Сўғда кўчиб келган айрим туркий уруғ-аймоқлар эса зардуштийликни қабул қилган эдилар. Уруғ-аймоқларнинг оташпарастликни қабул қилишлари қуйидаги мисолларда ўз аксини топган: улар бўш ётган ернинг атрофини тўсиқлар билан ўраб олиб, у ерга кишилар жасадларини ташлайдилар. Кейинроқ жасаддан қолган суяк қолдиқларини йиғиштириб олиб, уларни кўмиб юборганлар ёки махсус сопол тобутча - астодонларда сақлаганлар. Сирти турли нақшлар билан безатилган бундай астодонлар Қашқадарё, Зарафшон воҳалари ва Хоразмда топилган.

Кушон давридан бошлаб Сўғда буддавийлик кенг тарқалган. Буддизмга хос ёдгорликлар Самарқанд, Тохаристон ва Хоразмда топилган.

VI-VII асрларда бошқарув тартиб

Араб халифалиги даврида Мовароуннахр

Сиёсий воқеалар. Араблар Ўрта Осиёга дастлабки юришларини 651 йилда Марвни ишғол этишдан бошлаганлар. 654 йилда улар Мовароуннахрнинг Маймурғ ва Сўғд вилоятларига хужум қилдилар. Кейинги 35 йил давомида араблар Чағониён, Ромитан, Хўжанд ва Термизга бир неча юришлар уюштирдилар. Мазкур юришлар босқинчилик хусусиятига эга бўлиб, уларнинг айримлари Хуросон ноиблари Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Саид ибн Усмон (676 йилдан ноиб), Салмо ибн Зиёд каби шахслар саъй-ҳаракати билан амалга оширилган эди. Арабларнинг қарийб ярим аср давомидаги ҳарбий ҳаракатлари кўпинча талон-тарож қилиш ва чет ерлардан бойликлар йиғиш мақсадида олиб борилган эди.

705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноибни бўлиши билан Мовароуннахрни тўлиқ босиб олиш ҳаракати бошланиб кетди. 705 йилда Балх, Чағониён ишғол этилганидан сўнг, Қутайба катта куч билан Мовароуннахрга бостириб кирди. Даставвал қийинчилик билан Пойканд, сўнгра - 708 йилда Бухоро атрофлари ва Ромитан, 709 йилда эса Бухоро, 710 йилда Шуман, Насаф ва Кеш эгаллаб олинди.

Самарқанд ихшиди Тархун товон тўлаш мажбурияти олиб, араблар билан келишувга муваффақ бўлган эди. 710-712 йилларда худди шундай келишув Қутайба билан хоразмшоҳ Хурзод ўртасида юзага келди. Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилик кўрсатиши, Тархуннинг ўлими ва унинг ўрнига ватанпарвар Гуракнинг Самарқанд ҳокими бўлиши арабларни бу шаҳарга хужум қилиши учун баҳона бўлди. Тархун ўлими учун қасд олиш баҳонасида Қутайба 712 йилда Самарқандга хужум уюштирди ва уни босиб олди. 712-713 йилги Сўғд, Чоч ва Фарғонанинг иттифоқчи қўшинлари вақтинча ғалабага эришган бўлишига қарамай, Қутайба ғолиб чиқади. 714 йилда араблар яна Чочга хужум қилишади ва бу худудга яқин Исфижобни эгаллаб олишади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба унга душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кўтаради ва мағлубиятга учраб ўлдирилади.

Ўрта Осиё босиб олинганидан сўнг бу худудларни

бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб қолган эди. Бу ерда халифанинг ноиби турган ва у Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган.

Ўрта Осиёликлар арабларга қарши бир неча маротаба исён ва қўзғолонлар кўтарганлар. VIII асрнинг 20- йилларидан 30- йиллари охиригача сўғдийлар, фарғоналиклар ва Хутталиён аҳолиси, Тохаристонда ва Сўғдда халқ бош кўтарган эди. Бироқ бу ҳаракатлар катта кучга эга араб қўшинлари томонидан бостирилган.)

1. Ўрта Осиё халқлари қарийб ярим аср давомида араб истилочиларига қаттиқ туриб қаршилик кўрсатганлар.] Бундай қаршиликни араблар бошқа ерларни босиб олганда учратмаган эдилар. Катта кучга эга марказлашган халифалик ҳарбий қўшинлари қийинчиликларга қарамай, Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатади.)

Сиёсий ва ижтимоий тузум. [Араб халифалиги тасарруфига ўтган Мовароуннаҳр худудида кўпгина йирик ер эгалари - худотлар, деҳқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жиҳатдан халифа ва унинг ноибига бўйсунар эдилар.] Халифалик хазинасига маълум миқдорда солиқ тўлаш билан кифояланиб, ўз ерларида ҳукмронликлари давом этаётган эди.

VIII аср мобайнида йирик деҳқон уруғ-аймоқлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юкори араб ҳарбий мулкдорига ўтиши рўй беради. Араб зодагонларининг деҳқонлар билан тил топишиш ҳоллари ҳам шу даврда кучайган. Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилик арабларнинг аралашувига сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Масалан, Бухорхудот Тағшода Насрга хурмат юзасидан ўзининг қизи ва Хунбундаги ер-мулкларини инъом қилган эди.

Табарий маълумотларига қараганда, деҳқонлар қўли остида қишлоқ жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар.

Деҳқонлар мустаҳкам қўрғонларда ҳаёт кечирганлар, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Мазкур бўлинмаларнинг аскарларини чокарлар деб номлашган. Наршахий маълумотига кўра Тағшоданинг онаси ҳукмронлик қилган пайтда, ҳар куни унинг хизматига қиш-

лоқ аҳолисидан 200 деҳқон ва подшоҳ авлодлари келиб хизмат қилиб туришган.

Араблар истилосидан сўнг деҳқонлар халифалик ноибининг маҳаллий аҳоли орасидан бўлган вакилига бўйсундилар. Бундай кишилар амир унвонига эга ҳисобланар эдилар. Наср ибн Сайёр пайтида Бухоро амири Васл ибн Амр бўлган. Бирок амир билан бир қаторда йирик ер соҳиблари - бухорхудоғларнинг ҳам мавқеи устун бўлган. Наршахийнинг маълумотига кўра, айрим деҳқонлар Бухоро амири ва бухорхудоғларнинг улар ерларини тортиб олганлиги арзини Насрга етказганлар.

Меҳнаткаш аҳоли, асосан кадиварлар, кашоварлар ҳамда қуллар деҳқонларнинг ер-мулклари маълум улушини ижарага олиб ишлашар ва бунинг эвазига солиқ тўлашарди. Солиқнинг халифа хазинасига тушишида деҳқонлар ва амирлар воситачилик қилишар эди.

Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва кўрғонлар масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилар эди. Албатта, ҳар бир ҳуқуқий муаммо ислом қонунқоидаларига биноан кўриб чиқилар эди.

Сиёсий воқеаларга алоқадорлик, арабларга қарши кўзғолон ва исёнларда иштирок этиш кўпгина маҳаллий ҳукмдорларнинг ўлимига сабаб бўлган. Тағшоданинг ўғли Қутайба ибн Тағшода (739-752 й.) аббосийлар ҳукмдорлигини ўрнатишда жонбозлик кўрсатган Абу Муслимга қарши исёнда иштирок этгани учун ўлимга маҳкум этилган эди. Абу Муслим ноиблик лавозимида Тағшоданинг бошқа бир ўғли Суканни ўтказди. Етти йиллик ҳукмдорликдан сўнг у халифа фармони билан қатл этилган. Унинг укаси Бунёд ибн Тағшода эса ўзининг ноиблиги пайтида Муқанна кўзғолонида кўзғолончилар томонига ўтгани сабабли ўлдирилган.

Исён ва кўзғолонлар арабларнинг ер-мулкларини кўпайишига имкон туғдирар эди. Баъзида улар қаршилик кўрсатган аҳолини бир жойдан иккинчи жойга мажбуран кўчиришар эди. Наср ибн Сайёр арабларнинг Фарғонада ҳукмронликларини кучайтириш мақсадида фарғоналикларнинг арабларга уйлари ва экин майдонларини бўшатиб беришларини буюрган.

Арабларнинг исломлаштириш сиёсати ҳақида тўхталиб

Ўтадиган бўлсак, у ҳолда биз уларнинг бу жараёнда турли усулларни ишлатганлигининг гувоҳи бўламиз. Шаҳарда исломлаштириш айрим қаршиликларни ҳисобга олмаганда осон кечган. Шаҳардан ташқарида эса деҳқонлар ва оддий қишлоқ аҳолисини исломга жалб қилиш ниҳоятда қийин кечган. Бундай вазиятда, маълумки, мусулмон бўлганлар солиқлардан озод этилар эди.

Мовароуннаҳр VIII асрнинг ўрталарига қадар, қаршилик кўрсатишига қарамай, араб халифалигининг муҳим вилоятларидан бири сифатида унинг тасарруфига узил-кесил ўтди. Марказий ҳокимият 749 йилга қадар Дамашқда бўлса, эндиликда Бағдодда жойлашган эди.

Халифа давлатни бошқаришда вазир ул-вузаро (улуғ вазир)га таянган. Ҳарбий ишлар, умуман, ҳарбий қўшинлар амир ул-умаро қўли остида эди. Халифа турли масалаларни девон ад-дар, яъни кенгашда кўриб чиқар эди. Девон ад-дар учта асосий девонга бўлинган, улар девон ал-машрик, девон ал-мағриб ва девон ал-хараждан иборат бўлган. Мовароуннаҳрда тегишли масалалар девон ал-машрикда ҳал этилар эди.

Халифа вилоят ноибларини лавозимига тайинлаш ёки бўшата олиш ҳуқуқига ҳам эга эди. Халифаликнинг ҳуқуқий масалалари Куръони Карим ва Пайғамбар кўрсатмалари, насихатларига асосланган ҳолда кўриб чиқилган.

Деҳқонларнинг араб зодагонлари билан қон-қариндошлик ришталарини боғлаши, уларга катта имтиёз берар эди. Биринчидан, улар ўз ҳукмронлик мавқеларини сақлаб қолдилар, иккинчидан, маълум миқдорда халифа хазинасига солиқ бериш билан ўз ерларини ихтиёрларида қолдирдилар. Ижарага бериш кучайиши билан уларнинг ижтимоий нуфузи қадимларга нисбатан анча юқори поғонага кўтарилди. Деҳқонларнинг қарамоғидаги кам сонли қуллар ҳам озодликка чиқиб ижарачиларга айландилар.

Халифа давлат ерларини шахсларга иқта тариқасида тухфа қилган. Давлат ерлари айрим ҳарбий йўлбошчилар ва амалдорларга умр бўйи ёки меросийлик тариқасида берилган. Бироқ ерларнинг асосий эгаси халифа саналар ва у иқтадорлардан ушр олиш ҳуқуқига эга эди. Халифа ислом давлати ҳудудидаги мусулмон ёки зиммийлар ерларини иқта тари-

қасида беришга ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди, чунки бу ерлардан у хирож олиб турган.

Шундай қилиб, VIII аср ўрталарига келиб Мовароуннаҳр худудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Сўғдиёнада бухорхудотлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлишига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Исломни қабул қилмаган зодагонлар ўз ерларидан маҳрум этилар ёки товон тўлар эдилар. Шу тарзда араблар Мовароуннаҳр сиёсий тизими ва диний эътиқодига ўз таъсирини ўтказа олдилар.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Солиқлар. Араблар Мовароуннаҳрни истило қилганидан сўнг, бу худуднинг ер-мулклари халифага қарашли бўлиб қолди. Илгари ерлар, масалан, Бухорода йирик зодагон қатлам-бухорхудотларнинг хусусий мулки саналса, эндиликда улар халифалик мулкларига айланди. Йирик ер эгалари - деҳқонлар араб халифалиги даврида ҳам ўз ерларининг эгалари бўлиб қолдилар, бироқ улар эндиликда ижарадорга айланиб, даромаднинг маълум қисмини халифалик хазинасига жўнатиш мажбуриятини олган эдилар. Кўп худудликка сиғинувчи халқларнинг худудлари араблар тасарруфига ўтганидан сўнг, бу аҳолининг катта қисми, асосан исломни қабул қилмаганлар солиқ тўловчилар саналар ва улар зиммийлар деб аталар эди.

Мовароуннаҳрдаги қишлоқларда ерлар майда хўжаликлар томонидан ишлов берилган. Йирик ер эгалари - деҳқонлар ерларини майда бўлақларга тақсимлаб зироаткорларга ижара тарзида бўлиб беришган. Меҳнатқашлар таркибига ярим озод қадиварлар, озодликка чиққан қуллар ва қарам қуллар кирар эди. Деҳқонларнинг араблар билан яқинлашуви, уларни истилочилар учун ишончли хизматкорлигини таъминлаш билан бир қаторда, ер-мулклари ва бошқа бойликларини муҳофаза қилинишига имконият яратди. Сўғдийларнинг асосий қисми жизъя ва хирож тўлашган (жизъя жон солиғи бўлса, хирож ер солиғи ҳисобланар эди). Хирож ҳосилнинг маълум миқдорида, кўпинча у ялпи маҳсулотнинг 3/1 қисми

ҳисобида олинган. Солиқнинг бундай тури “муқассама” деган номда ҳам айtilган.

Мовароуннаҳрнинг хирож тўловчи меҳнаткашлар гуруҳи “харрос” атамаси билан номланган. Хўжанддаги аҳолининг кўзғолони 723 йилда бостирилгандан сўнг араблар жамоатчиларни хирож ва жизъя солиғи тўлашга мажбурлаб, уларнинг бўйинларига қўрғошиндан қилинган муҳрлар - хаватим осиб юришни талаб қилган. Бундай муҳрларда рустоқ ёки маълум жойнинг номи билан бир қаторда тўланадиган солиқ миқдори қайд этилган. Араб манбаларида ижарачилар аккор, шарик, мунасиф, форс манбаларида барзикор ёки кадивар дейилган.

Мовароуннаҳр ва унга қўшни ҳудудларда жамоачилар солиқлар, узлуксиз урушлар, талон-тарожлардан қийналиб йирик ер эгаларидан паноҳ излашга интилишган. Бу жараёнда жамоачилар ерни ишлаш ҳуқуқини сақлаб қолган ҳолда йирик заминдорга солиқ тўлаш асосида ўзаро келишиб олганлар. Заминдорларнинг жамоачилар билан бундай муносабати “илжаъ”, “ат-талжиъа”, “ал-малажа” атамалари билан изоҳланган.

Солиқ йиғувчилар “амил” деган номда айtilган. Бағдоддан махсус солиқ йиғувчи Бухорога келиб солиқларни ўзи жамлаб олиб кетган. Солиқлар пул ёки маҳсулот шаклида тўланиб турилган.

Солиқ Мовароуннаҳрда бошқа вилоятлардаги сингари уч хил шаклда йиғилган:

1. Қавонин ёки муқатиъа - майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йиғин.

2. Мақосима - ҳосилнинг маълум улуши миқдорида тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. Мисоха - ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, унда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Шундай қилиб хирож халифаликнинг мулки ва хазинага тушадиган даромаднинг асосини ташкил этар эди. Ер солиғининг бир қисми суғориш иншоотлари барпо этишга сарфланган, бошқа қисми эса халифа хазинасини тўлдирар эди.;

Озиқ-овқат нархи ошган тақдирда, солиқ тўловчилардан ортиб қолган маҳсулот ҳам йиғилган. Озиқ-овқат маҳсу-

лотлари қимматлашган тақдирда, солиқ тўловчилардан фақат маҳсулот олинар эди. Мабодо солиқ тўлашга қурби етмаса, у холда сотиб олиб бўлса ҳам тўлашга мажбур эди.

Солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчаликлари, талон-тарожлик, урушлар, ҳосилсизликлардан зарар кўрган оддий ижарадорларнинг хонавайрон бўлишини тезлаштирди. Мовароуннаҳрда бу жараён ижтимоий тоифалар орасидаги фарқни кескин ўзгартиради. Озод ва эркин жамоачилар орасидан кўпчилиги ер-мулкни ижарага олиб солиқ тўлар ва умуман зодагон киши - дехқонга қарам эди. Солиқ йиғиш ва халифалик хазинасини тўлдиришнинг бошқа бир усули - бу исломни қабул қилмаганлардан жон солиғи ва хирож олиниши бўлган. Исён кўтарган ва қўзғолонларда қатнашган аҳолининг мулклари тортиб олинар, ўзлари қатл қилинар, улар жойлашган жойлар иқта тарзида ҳарбийлар ва амалдорларга бўлиб берилар эди. Шу тарзда халифалик иқтисодий ҳаёти Мовароуннаҳрдаги хўжаликка, аҳоли турмушига катта таъсир кўрсатди.

Хуқук. Араблар Мовароуннаҳрни истило этиш жараёнида ислом динини ва шу билан бир қаторда мусулмон қонунчилиқ тизимини ҳам жорий қилдилар. Ислам ҳуқуқшунослигининг асосини шариат ташкил қилади.)

Шариат асосан қуйидаги манбаларга таянади:

1. Куръони Карим - мусулмонларнинг муқаддас китоби.
2. Ҳадиси Шариф - Муҳаммад пайғамбарнинг насихатлари, кўрсатмалари ва фаолияти билан боғлиқ ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлар.

3. Хулафойи рашидиннинг одил қарорлари ва фармойишлари.

4. Ижмоъ - нуфузли, обрў-эътиборли мусулмон ҳуқуқшуносларининг турли саволларга жавоблари ва қарорлари.)

Юқоридаги муҳим манбалар қаторида шариатда урф-одатлар билан ҳам ҳисоблашилган. Удумлар турли халқларда ҳар хил бўлганлиги сабабли, улар шариат асосларига мос келган ҳолда қабул қилинган. Ўрта Осиё халқларининг зардуштийлик давридан сақланиб қолган маросимлари - никоҳ тўйи жараёнидаги айрим удумлар (масалан: олов кўтариш, олов атрофида айланиш), байрамлар (Наврўз, Гули Сурх, Мехр-

жон) ва шунга ўхшаш анъаналар ислом дини билан мувофиқлаштирилган.

Ислом динида фатво атамаси кенг қўлланилиб, у ислом қонуншуноси олий мартабали ва нуфузли шахсларнинг, дунёвий ҳукмдорларнинг қарорлари ва фармонларини ёзма равишда тасдиқлашни англатади.

Ислом қонунчилигини амалга оширувчи ҳуқуқшунослар маълум номга эга бўлиб, улар ўз илмий даражаларига мувофиқ муайян поғонада туришган. Қози суд ишларини амалга оширувчи, шарҳловчи шахс бўлиб, ислом қонунчилигида қуйи поғонада турган. Қозилар ижтиҳод, яъни олий қонун илмини билишлари шарт бўлмаган. Қозилар ҳуқуқ ишларини ноиблари воситасида ҳам амалга оширганлар. Қуйи поғонада қозилар билан бир қаторда ҳуқуқ масаласида муллалар ҳам тилга олинади. Бироқ муллаларнинг ўзи ҳам турли поғонани эгаллаб туришган.

Муфатих - вақф ишларини амалга оширувчи шахс.

Мужтахид - олий даражага эришган илм соҳибби, яъни ижтиҳодни тўлиқ эгаллаган шахс.

Шайх ул-ислом - энг юқори поғонада турувчи ҳуқуқшунос шахс. Муфтий - айрим мамлакатлардаги фатво берувчи, қарор чиқарувчи, суд ишларини амалга оширувчи олий мартабали шахс.

Исломни қабул қилганлар муслим ёки мусулмонлар дейилади. Ислом жамиятида ҳамма оллоҳ олдида тенг, баб-баравар ҳисобланган.

Ҳар қандай инсон, у туғилиши ва қайси ижтимоий тоифага мансуб бўлишидан қатъиназар, шариатда бир хил ва тенг ҳуқуққа эга саналади.

Ҳар қандай шахсий ҳуқуқ меросийликка эга эмас. Инсон ўзининг шахсий ҳуқуқларидан қобилияти ва шахсий сифатлари орқали ҳаётда устунликларга эга бўлиши мумкин.

Шахсий ҳуқуқ - инсон ўлганидан сўнг у билан йўққа чиқади.

Ислом қонуншунослиги моҳиятан иккига бўлинади:

1. Ҳуқуқ аллоҳ - инсонларнинг оллоҳ олдидаги мажбуриятлари.

2. Ҳуқуқ ан-нос - инсонлар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Ислом қонунчилигида ҳар қандай шахсга, хоҳ у қози, хоҳ бошқа юқори мартабали ҳуқуқшунос бўлсин, совға, пора каби моддий ўзлаштиришлар қатъиян тақиқланган. Уларга байт ул-молдан маош бериб турилган. Суд ишлари маҳкама номидан идорада амалга оширилган. Бу идоралар мачит қошида бўлган. Қози суд ишини бошлашдан олдин маълум маросимларни - таҳорат, намозларни амалга оширган. Қозидан бошқалар суд ишларига аралашishi мумкин бўлмаган. Сўроқ пайтида қози ўзини сипо тутиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя этиши шарт бўлган.

Ислом ҳуқуқшунослигида балоғат ёши, оила, никоҳ, куллар, ҳайвонлар сўйиш, овқатланиш, ичиш, ов қилиш, мулкчилик сингари масалалар алоҳида кўриб чиқилган ва тегишли қоидалардан иборат бўлган.

Ҳар бир мўмин-мусулмон Оллоҳ каломи ҳисобланган Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда асосланган мусулмон ҳуқуқига риоя қилиши, шу билан бирга ўзининг юриштириши, хулқ-атвори ва яшаш тарзини юқоридаги қонун қоидаларга мувофиқлаштирган ҳолда ихтиёрий ҳаёт тарзига эга бўлиши қайд этилган. Мусулмон киши маълум ахлоқ меъёрларига риоя этган ҳолда жамиятда яшаб кун кўриши, мабодо шу ахлоқ меъёрларига нисбатан нотўғри фаолият юритса, у ҳолда бу гуноҳи кабира саналиши таъкидланган. Мусулмон кишининг хатти-ҳаракатлари қуйидагича фарқланади:

1. Қатъий мажбуриятлар.
2. Матлуб (хоҳиш иродага мос келувчи).
3. Рухсат берилган.
4. Номатлуб (хоҳиш-ироладан ташқари).
5. Тақиқланган ва қатъий жазоланадиган.

Бундай тақсимот дин, ҳаёт, тафаккур, насл қолдириш ва мулкчилик сингари исломда муҳофаза қилинадиган қадриятларга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги қоидаларга риоя этмаслик, шунингдек, барча жиноятлар ўз характерига кўра 3 турга бўлинади:

1. Давлат ва дин асосларига қарши йўналтирилган жиноятлар. Бундай жиноятлар учун аниқ жазо чоралари белгиланган.
2. Алоҳида кишиларга нисбатан содир этилган жиноятлар

учун ҳам маълум тасдиқдаги жазо чоралари белгиланган.

3. Ҳуқуқбузарлик, бу ҳам жиноятга киради. Бундай жиноятларни жазолаш аниқ тасдиққа эга эмас. Жазолаш чораларини суд амалга оширади.

Биринчи жиноятлар турига даҳрийлик, диндан юз ўгириш кириб, бунинг жазоси ўлимдир. Тавба-тазарру эса жиноятчини жазодан халос этиши мумкин.

Айрим шахсларга нисбатан содир этиладиган жиноятлар орасида қасддан ўлдиришга алоҳида эътибор берилган. Бундай жиноятни содир этган кишига худди шундай жазо берилиши таъкидланган. Муҳаммад пайғамбар ўлдирилган кишининг қариндошларига уч жазодан бирини танлаш лозимлигини тақлиф қилган: ўлим жазоси, қотилни кечириш, хун олишни пул билан тўлаш. Хун ҳақи ўша вақтда 100 туя қийматига тенг ҳисобланган ва Қасддан содир этилмаган ўлим учун пул тўлаш ёки бошқа шунга ўхшаш жазолар ҳам берилган.

Ўғирлик, чўнтак уриш сингари жиноятлар содир этган шахсларнинг қўли кесилган.

Маст қилувчи ичимликлар ичган шахслар - ақлдан озган кишилар қаторида саналган. Бундай инсонларга хурмо дарахтидан махсус тайёрланган калтак-дарра билан 40 марта уриш жазоси берилган.

Оила, никоҳ масалалари ҳам Куръони Карим ва ҳадислардаги кўрсатмаларга мувофиқ юритилиши ва шариат қоидаларига мувофиқлиги қайд қилинган. Аёл эрга нисбатан хиёнат қилса, унга талоқ рухсат берилган. Яъни эр ўз хотинидан воз кечган ва никоҳни узган, бироқ асоссиз ажралиш, қандайдир кибру ҳаво, шахвоний ҳирс туфайли талоқ қўйиш муқаддас китобда лаънатланган. Куръони Каримнинг Нисо сурасида қуйидаги жумлаларни ўқиш мумкин: “Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва қарами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади”.

Халифалик даврида мулкчиликни белгиловчи меъёрлар маълум даражада ривож топди. Ернинг ҳуқуқий асослари тасдиғи қуйидаги тартибда шаклланди:

1. Ҳижоз - Муҳаммад Пайғамбар ҳаёт кечирган бу ернинг аҳолисига алоҳида ҳуқуқий меъёр белгиланган эди. Ҳижозликлардан хазина ҳисобига 10/1 ҳисобида солиқ олинган.

2. Вақф - масжид, мадраса мактаб ва муқаддас жойлар учун ажратилган мулк бўлиб, улар солиқдан озод этилган.
3. Мулк - хусусий ер эгаларига қарашли ерлар.
4. Иқта - хизмати учун бериладиган муваққат ерлар.

IX-XIII аср бошларида ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сулолалар. Тоҳирийлар давлатининг ташкил ТОПИШИ

Сиёсий воқеалар шарҳи. IX-XIII аср бошлари ривожланган ўрта асрлар бўлиб, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида турли сулолаларнинг бошқарув усуллари ва маъмурий тизимига хос қонуниятлар ҳамда хусусиятлар ривож топган. Араб халифалиги ҳудудида маҳаллий халқнинг ҳукмрон маъмурлар зулмига қарши қўзғолонлари авж олгач, халифалик ўзларига содиқ маҳаллий зодагонларни тобеъ ерларни бошқаришга жалб қила бошладилар. Шу муносабат билан Хуросондаги тоҳирийлар хонадони кучаяди. Сижистон (Сеистон) ҳокими Абумуҳаммад Талха ибн Абдуллоҳ қўлида мазкур хонадон бошлиғи Розик хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Ҳусайн ва Тоҳир деган фарзандлари Хирот вилоятидаги Бушанж шаҳрини бошқаришган.

Маълумки, Хорун ар-Рашид (786-809) вафотидан кейин унинг ўрнига катта ўғли Амин халифа бўлди. Хуросон ноиб бўлиб турган унинг кичик ўғли Абдулла (кейин Маъмун лақабини олган) ҳокимият учун курашда Тоҳир ёрдамидан фойдаланади. Тоҳир қўмондонлигидаги кўшинлар Амин лашкарларини тор-мор келтиради. 813 йили Маъмун Бағдодни эгаллагач, Тоҳирни сипаҳсолор этиб тайинлайди. 821 йилда эса Тоҳир Хуросон вилоятига ноиб бўлади. 822 йили Тоҳир ўлдирилгач, унинг ўғли Талха (822-828) ҳоким бўлди. Ундан кейин Тоҳирнинг иккинчи ўғли Абдуллоҳ (828-844) тахтга ўтирди. 833 йили Маъмун вафот этгач, Абдулла ўзини халифалиқдан мустақил деб эълон қилди. Давлат пойтахти Марв (кейин Нишопур) бўлди. Тоҳирийлар давлатига Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Хуросон, Сейистон, Мовароуннаҳрнинг жанубий қисми кирган.

Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873) даврида ўғиз турклари хужумига қарши Фарова (ҳозирги Қизиларват яқинида) ва Дехистон (Машҳади мисриён) кўрғонлари қурилиб, Тоҳирийлар давлати ҳудудлари мустаҳкамланди.

Халифа Маъмунга хизматлари эвазига мулкка эга бўлган Сомонхудоғнинг набиралари Нух (Самарқанд), Аҳмад (Фарғона), Яҳё (Чоч ва Истаравшан), Илёс(Хирот)лар номига бўлса ҳам, тоҳирийларга қарам эдилар.

IX аср ўрталарида аҳолининг қуйи табақасидан бўлган саффорийлар мавқеи кучаяди. Яъқуб ибн Лайс ва унинг Амр, Тоҳир ва Али деган инилари 861 йилда Сижистонни, 867 йили Хирот ва Бушанжни, 869 йилда Кирмон ва Форсни қўлга киритадилар. 871 йилда халифа Мўътамид (870-892) Яъқубни Балх ва Тохаристон ҳокими этиб тайинлаш ҳақида ёрлиқ жўнатади. 873 йилда Яъқуб тоҳирийлар ҳукмдори Муҳаммад ибн Тоҳирнинг қўшинларини тор-мор келтириб, тоҳирийлар давлатига барҳам берди. Тоҳирийлар сулоласи:

Тоҳир ибн Хусайн (821-822);

Талҳа ибн Тоҳир (822-828);

Абдуллоҳ ибн Тоҳир (830-844);

Тоҳир II ибн Абдуллоҳ (844-862);

Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873).

Сиёсий-маъмурий тизим. Тоҳирийлар аббосийларга расман тобе бўлганлар. Амалда эса Хуросон ва Мовароуннаҳрни ўз тасарруфига олган мазкур давлат мустақил эди. Тоҳир ибн Хусайннинг ал-Маъмун олдида мавқеи устунлиги боисидан, тоҳирийларнинг алоҳида давлат сифатида мавжуд бўлишига кенг имкониятлар очилган эди.

Тоҳир ибн Хусайн Хуросон ноиби бўлгунга қадар ал-Жазира ноиби, Бағдод сипаҳсолори ва Ироқдаги солиқ мажбурийатларини йиғиш бошқарувчиси сифатида давлат бошқарувининг тажрибаларини эгаллаган эди. Албатта юқоридаги лавозимлар ва мансаблар ал-Маъмун томонидан топширилганлигига шак-шубҳа йўқ.

Хуросон ноиби бўлган Тоҳир ибн Хусайн Нишопурни ўз қароргоҳига айлантирди. Унинг асосий мақсади давлатни мустақил қилиш эди. Халифаликдаги сиёсий тизимнинг қонун-қоидаларига кўра Хуросон ноиби жомеъ масжидида жума кунларида ўқиладиган хутбада Бағдод халифаси номини

тилга олиши шарт бўлган. Қудратли ноиб эса ўз лавозимига ўтишига ҳали бир йил тўлмасдан халифа номини хутбадан олиб ташлайди. Шундан сўнг, Тохир ибн Хусайн ўлимининг тез фурсатда рўй бериши халифа айғоқчилари томонидан амалга оширилган, дея шубҳа қилинади. Бу воқеа Бағдод халифасининг ўз ноиблари устидан сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишдан далолат берарди.

Юқоридаги воқеадан қатъиназар Хуросон ноиблиги Тохир ибн Хусайн авлодларига мерос қолади. Маҳаллий сулола вакилларининг ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан шу ерлик ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши кўзғолонларни бостиришда фойдаланиши эди. Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли ҳудудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тохир ибн Хусайннинг ўзи сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган.

Хуросон ноиб бўлган Абдуллоҳ ибн Тохир ўз давлатини бошқаришда кўп ҳолларда отасининг ёзиб қолдирган насиҳатларига алоҳида эътибор берар эди.

Ўша даврда Хуросон ноиблигига қуйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Кермон, Кумис, Табаристон ва Журжон. Ҳар бир вилоят ўз навбатида бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Улар ҳажмига кўра кичик ва катта туманлардан иборат эди.

Мовароуннаҳрда Бухоро, Хоразм сингари вилоятлар ва майда маъмурий бирликлар бўлган. Мовароуннаҳрда жами 300 000 қишлоқ қайд қилиниб, улар 30дан ошиқ маъмурий бирликларни ташкил этган.

Ҳар бир маъмурий бирликда қози, почта хизмати бошлиғи, хирож йиғувчиси ва муъавун бошлиғи бўлган. Улар ўз навбатида йирик маъмурий бирликларнинг амалдорларига бўйсунганлар. Баъзан амал соҳибларининг сонига қараб маъмурий бирликлар катта ё кичик майдонга эгаллигини билса бўлади.

Абдуллоҳ ибн Тохир ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида ўз ҳарбий қўшинлари учун махсус равишда кўнимгоҳ (казарма) иншоот эттирган. Нишопурда жойлашган бу казарма шадияк номини олган. Айнан мана шу махсус ҳарбий қисмлардан у зарур пайтда тез фойдалана олар эди.

Тоҳирийлар сиёсатидаги хусусиятлардан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсатидир. Давлатни марказлаштириш учун ҳаракат қилган тоҳирийлар ислом пешволарига ҳам суянадилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Тоҳирийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда турли ижтимоий тоифа ва қатламлар мавжуд эди. Улар жамиятда ўз мавқеи ва ўринларига эга бўлган ҳолда, мулк, мартаба ва мансабларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар. Ижтимоий тузумда халифага яқин ноиблар, пайғамбар авлодлари-араб зодагонлари билан яқин муносабатда бўлган маҳаллий мулк соҳиблари хоссани ташкил қилганлар. Раият орасида кашоварз, киштукоркунанда, чоракор, барзигар сингари ижтимоий қатламлар учрайди. Йирик ва майда ер эгалари деҳқон атамаси билан аталган. Халифалик даврида иқтаъдорлар хизмати эвазига ер-мулк соҳиби бўлган ҳарбий шахслар ва амалдорлар ҳам тилга олинади. Қишлоқ жамоасининг аъзолари - майда ер эгалари хирож ва жизя тўловчиларнинг асосий қисмини ташкил қилганлар. Ижарага ишловчилар аккорлар ҳисобланган. Ижарага бериладиган ерлар - музораъа дейилган.

Абул-Аббос Абдуллоҳ даврида зодагонлардан бўлган ва ўз ватанини ташлаб Маккага зиёратга бораётган камбағал кишиларга алоҳида ғамхўрлик қилишган. Бундай шахслар ғурабоъ ёки ибн сабил номида юритилган. Маҳаллий халқдан бўлган қадимий аҳоли қатлами даъифлар ҳам асли зодагонлардан саналиб, бу пайтда камбағаллашиб қолган эди. Бундан ташқари улар “аҳл-и буютот” номида ҳам айтилган.

Халифанинг буйруқ ва фармонларини бажарувчилар, унга тобе ҳукмдорлар соҳиб ҳарос деган номда айтилган.

Абдуллоҳ отаси маслаҳати билан раиятга нисбатан анча мўътадил сиёсат юритган, чунки бу уларнинг бош кўтариши ва исёнига тўсиқ бўларди.

Тоҳир ибн Хусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хати сақланиб қолган. Унда шундай дейилади: “Билгилки, бойлик даромад келтирмайди, у кўпайиб, хазина тўлиб-тошганда ҳам. У фақат фуқаро зарурати, улар ҳақ-ҳуқуқларини адо этишга, уларни ташвишлардан озод этиш учун сарфланган вақтдагина у кўпаяди, зиёда бўлади; шу йўл билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, даврон-

нинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шуҳрат ва қудрат бағишлайди... Айни вақтда сен ерларингни лозим миқдорда кўпайтирсанг ва бойлигинг ошса, куч-қудрат ҳосил қилсанг, кўшин сақласанг ва халқ томон саховат қўлингни очсанг, ҳаммани ўзингдан мамнун этурсан”.

Абдуллоҳ махсус фармон чиқариб зироатчилар аҳволини яхшилади. “Ризқимизни худо бизга шулар қўли билан беради”, деган эди Абдуллоҳ ўз фармонида. Натижада, 844 йили у зироатчилар (барзигарлар)дан олинган хирождан 48 миллион дирҳам тўплади. Лекин зироатчиларнинг аҳволи ҳамма жойда бир хил эмас эди. Зироатчилар Сеистонда муттасил кўзғолон кўтариб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Ҳуқук. Тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёсатида мустаҳкам турганликлари манбаларда қайд қилинган. Улар ислом пешволарига таянган ҳолда давлатда ҳуқуқий муносабатларни ривожлантирганлар.

Ўз мамлакатади тартиб сақланишни истаган Абдуллоҳ ҳар қандай исён ёхуд кўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули солиқ йиғувчиларнинг суиистеъмоликларига йўл қўймасликдадир. деб тушунтирди. Хирож ва бошқа солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқ йиғишда турли жинойий ишга қўл урганларни жазолади. Амал ва мансаб эгаларининг суиистеъмоликларини олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида у ўз қўли остидаги содиқ кишилар орасидан махфий айғоқчиларни танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланди. Бундай махфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари ҳусусида ноибга етказиб туришган. Хоҳ у шахс вилоят ҳокими бўлсин ёки йирик дехқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида эди.

Манбаларда ер-мулк муносабатларида сув ва суғориш иншоотларидан фойдаланиш ҳусусидаги қонунлар ишлаб чиқилганлиги ва мазкур ҳуқуқий қоидаларнинг шариатга асосланиши ҳақида ёзилган. Қози майда мулк эгаси ерида уй қурган йирик заминдор ўртасидаги низо-жанжални ёки сув иншоотларидан фойдаланишдаги мунозарали масалаларни шариат қоидалари асосида ҳал қилган.

Абдуллохнинг буйруғига асосан қонуншунослар сувдан фойдаланиш, сунъий суғоришдаги турли мунозараларни ечиш, суғориш тизими хусусида “Китоб ал куний” номли қонунлар тўпламини туздилар.

Сомонийлар давлати

Сомонийлар давлатига Сомон қишлоғи (Балх яқинида, баъзи манбаларда - Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудотнинг авлодлари асос солган. Халифа Маъмунга бўлган садоқатлари эвазига 819-820 йилларда Сомонхудотнинг набиралари Нух Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яхё Чоч ва Истаравшонга, Илёс Ҳиротга ҳоким этиб тайинландилар.

839-840 йилларда Нух ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади. У Суғднинг бир қисми ва Фарғонага ҳоким бўлиб олди. Лекин Сомонийлар давлатини бунёд этишда Аҳмаднинг хиссаси кўпроқ бўлди. Унинг Наср, Яъқуб, Яхё, Асад, Исмоил, Исҳоқ ва Ҳомид исмли ўғиллари бор эди. Нух ибн Асад 842 йили вафот этгач, Самарқандни укалари Аҳмад ва Яхё бошқарди; кейин ҳокимлик Наср (865-892) қўлига ўтди. 856 йилда Яхё ибн Асад вафот этгач, Чоч ва Истаравшан Аҳмаднинг иккинчи ўғли Яъқубга насиб этди. Кейин ташаббус Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтди. Бухорода тоҳирийлар мавқеи суст эди. 874 йилда Ҳусайн ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари илтимоси билан Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмад (849-892)ни ҳоким қилиб жўнатади.

Наср Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. Халқ бу ишда унга хайрихоҳ эди. 875 йилда у Шовгар (Туркистон яқинида)ни қўлга киритди. Халифа Муътаммиддан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди. Бу пайтда Бухорода кучайиб кетган Исмоил акасига тобеъ бўлишни истамади. 888 йили икки ўртадаги жангда Наср енгилди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди (892-907). 893 йилда у Тарозни, сўнг Истаравшанни қўлга киритди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр

хокимлигидан Исмоилни тушириб, ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Исмоил Амр ибн Лайс бошлиқ саффорийлар қўшинларини тор-мор келтирди. Халифа Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Хоразм, Исфижоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга тобе эдилар) улкан ҳудуд (Мовароуннаҳр ва Хуросон) сомонийлар томонидан бўйсундирилган эди. Улар бу ерда 100 йилча ҳукмронлик қилдилар. 992 йили Қорахонийлар хони Бугроҳон Бухорони эгаллаганда, Хуросонда Абуали Симжурий ва Балҳда Фойиқ амирга қарши исён кўтаради. Нух II ёрдам сўраб Ғазна ҳокими Сабуктегинга мурожаат этади. Сабуктегин 20000 нафарли қўшин билан келиб, Симжурий ва Фойиқ қучларини тор-мор келтиради. Сабуктегин бу хизмати учун халифадан “Насир-уд-дин ва ад-давла” (дину давлат ҳомийси), унинг ўғли Маҳмуд эса “Сайф-уд-давла” (“давлат шамшири”) лақабини олади.

997 йили Нух II ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади. Нух II нинг ўғли Мансур ибн Нух(997-999)га қарши Нишопур ҳокимлари Бектузин ва Фойиқ исён кўтардилар. Амирнинг Маҳмудга эътиқоди зўрлигини назарда тутиб, исёнчилар амирнинг кўзига мил тортадилар. Мансур ибн Нух вафотидан сўнг унинг укаси Абдулмалик II ибн Нух Бухоро тахтига ўлтирди. Маҳмуд интиқом баҳонасида Бектузин ва Фойиққа қарши қўшин тортиб бутун Хуросонни босиб олди. Абдулмалик ибн Нух қўлида фақат Мовароуннаҳр қолди.

Кўп ўтмай қорахонийлар хони Наср Илоқхон Бухорони забт этди. Амир хонадони асирга олинди. Сомонийлар давлати тугатилди.

Сиёсий тузум, давлат бошқаруви. Сомонийлар давлати икки улкан мамлакатни Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўз ичига олган. Мовароуннаҳрда Амуударё шимолидаги ерлар кирган. Шулардан Бухоро, Самарқанд Сўғди Истаравшан, Чоч, Илоқ, Фарғона, Кеш, Насаф вилоятлари сиёсий ва маданий, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган эди. Дарёларнинг юқори оқими вилоятларидан Чағаниён, Хутталон, Кубодиён, Аҳорун, Шумон, Вашгирд, Рашт, Кумед, Бадахшон, Карон, Шиқинон,

Вахон, Рӯшон қисман Сомонийларга тобёъ эдилар. Хуросон Амударёнинг жанубида жойлашган Балх, Ғузғонон, Гаржистон, Марв, Хирот вилоятларини ўз ичига олган.

Сомонийлар халифаликдагидек ҳукмронлик тизимини ўрнатдилар. Давлат тепасида амир турган. Амирликнинг маъмурий тизими қуйидагича бўлган: даргоҳ (амир саройи) ва девон (давлат идораси). Саройдаги энг улуғ мансабдор хожиби бузург (улуғ ҳожиб) бўлиб, унга сарой аҳлига кўз-қулоқ бўлиб туриш вазифаси юклатилган эди. Ундан кейин сохиби харос (сарой соқчилари бошлиғи) турган. “Амири харос олий ҳукмдор фармонларини ижро этувчи бўлганлиги сабабли, одамлар ундан ҳукмдордан кўра ҳам кўпроқ кўрқар эдилар” (Низомулмулк).

Даргоҳнинг хўжалик ишлари билан вакил шуғулланган. Давлат бошқаруви Бухоро Регистони атрофида жойлашган ўнга девон қўлида бўлган.

Девони вазир, ёки хожайи калон. У барча: маъмурий, сиёсий ва хўжалик муассасаларни назорат қилган. Вазир барча ҳарбий кучларни ҳам бошқарган. Девони муставфий - молиявий ишлар девонини хазиначи бошқарган. Унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид элчилик ва муҳим давлат ишларини бошқарган. У девони расойил, девони иншо ҳам дейилган.

Девони сохибушрот - сипоҳийларни ва шоҳ саройини моддий жиҳатдан таъминлаган. Йилига тўрт марта лашкар сипоҳийларига маош берилган. Сохибушрот ҳарбий интизомни ҳам таъминлаб турган.

Девони сохиббарид - давлат элчилари ва вилоят ҳокимлари устидан махфий назорат ишларини бошқарган. Унинг ҳар вилоятда ўз амалдорлари, қосид ва отлари бўлган.

Девони мухтасиб - бозорларда тарозу ва нарх-навони, кейинчалик аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилинишини назорат қилиб турувчи муассаса. Тартиб-бузар ва ўғрилар жойида жазоланган. Мухтасиб ўз мирғазаблари билан барча шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Девони мушриф (назорат қилувчи) хазина кирим-чиқими ва бошқа муҳим давлат ишларини назорат қилган. Бундан ташқари Девони қози, Девони зиё, Девони мамлакаи хос (давлат мулкларини бошқарган), Девони вақф мавжуд бўлган.

Барча девонларнинг вилоят ва шаҳарларда бўлимлари бўлиб, ҳокимларга бўйсунган. Фақат Девони барид муассасалари марказий давлатга бўйсунган. Хуросон сипоҳийлари бевосита амир ва вазирга тобеъ бўлган. Шаҳарлар махсус раислар томонидан бошқарилган. Амалдорлар орасида руҳонийларнинг нуфузи юқори бўлиб, улар шайхулисломга итоат қилганлар.

Сейистон, Хоразм, Гаржистон, Ғузғон, Ғазна, Хутталон, Чағониён, Исфижоб каби вилоятлар ўз ҳокимлари томонидан бошқарилиб, марказга хирожни мунтазам тўлаб турмаганлар. Улар марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишга интиланлар.

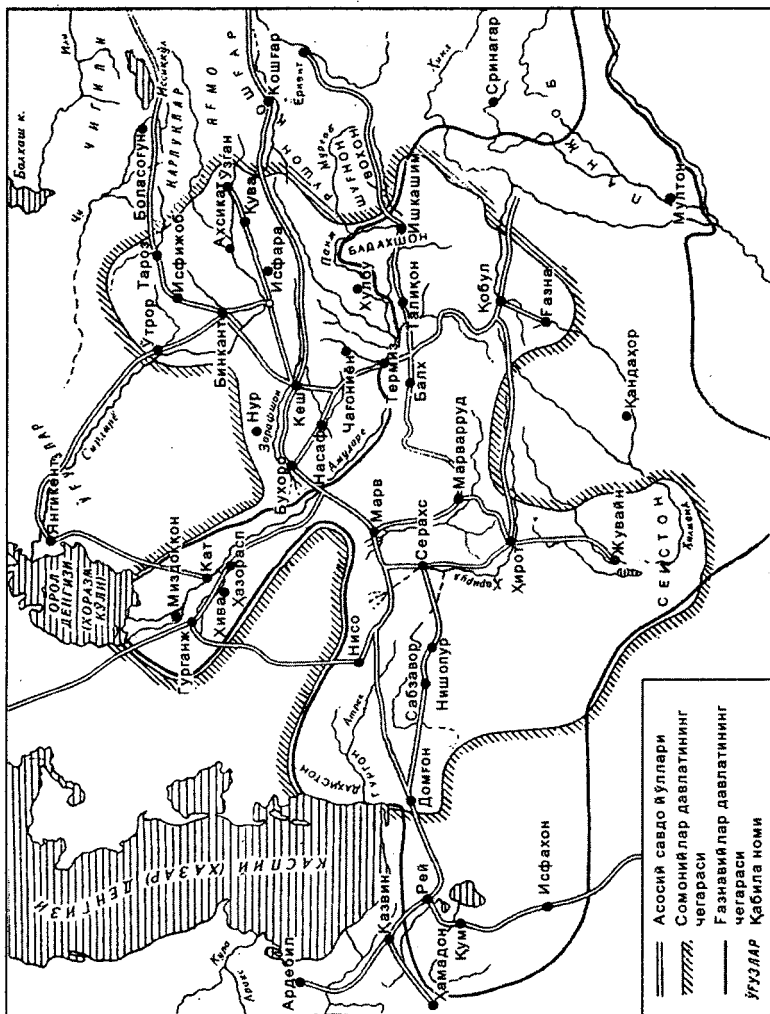
Сомонийлар қўшинлари мунтазам ва маҳаллий ҳокимлар қўлидаги ихтиёрий ёлланган лашкардан ташкил топган эди.

Ҳуқуқий муносабатлар. Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган эди. Суд ишлари қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёни қозикалон, қозилар, муфти, раислар тарафидан амалга оширилган. Вилоят қозилари қозикалонга бўйсунган. Оғир жиноят қилганлар ўлимга ёки узоқ муддат камоқ жазосига маҳкум этилган.

Вилоятларда оғир жиноят содир этганлар қозикалон ва амир ҳукмига ҳавола этилган. Ўлим жазосини ибрат учун Бухоро Регистонида, кўпчилик олдидан ижро этишган. Ўғирлик қилганлар муҳтасиб ва унинг мирғазаблари томонидан ушланиб, аҳоли тўпланган ёки бозор жойларда қўли чопиб ташланган. Енгилроқ гуноҳ қилганларга тан жазоси (калтак, дарра) берилган ёки жарима солинган.

Сомонийлар давлатида исломдаги ҳуқуқий муносабатларни маҳаллий халқ урф-одатларига мослаштиришга ёрдам берувчи асарлар яратилган. Улардан қозилик маҳкамалари ёрдамчи қўлланма тарзида фойдаланганлар. Масалан, фақиҳ Абулайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (вафоти 985 йил)нинг “Ҳазинатул-фикҳ” (“Мусулмончилик қонун-қоидалари ҳазинаси”) асарини кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Сомонийлар даврида катта ер эгалари - деҳқонларнинг нуфузи ортди. Кўпинча бир деҳқон қўлида катта ер майдонлари, бутун бир вилоят бўлган. Зироат билан шуғулланувчи зироаткор қадевар дейил-

СОМОНИЙЛАР ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

ган. Йирик ер эгаси ерида ишлайдиган ижарачи барзигар деб аталган. Хўжаликда қул меҳнатидан ҳам фойдаланилган. Сомонийлар давлати аҳолисининг асосий қисмини зироатчилар ташкил этган. Кейинги ўринда хунармандлар ва савдогарлар турган.

Ер эгалигининг қуйидаги шакллари мавжуд бўлган:

Мулки султоний - шахсан амирга тегишли ер сув, тегирмон, дўконлар. Бу мулкни кишлоқ чорикорлари ижарага олганлар. Яна ер эгалигининг тўйма (умрбод берилган ер), иқтоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк: ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипаҳсолор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар ҳисобланган. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулклари: диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк. Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган. Жамоа мулки - яйлов, тоғ ёнбағирларидаги лалми ерлар.

Хирож ҳажми шарият ва давлат қонунлари асосида белгиланган.

Сомонийларнинг биргина Бухоро ва Кармана вилоятлари хирожидан тушган даромади 116866 дирҳам, беш ярим данакни ташкил этган.

Сомонийлар даврида ерлар қайтадан тақсим қилинди. Ер эгаларининг янги гуруҳи ташкил топди. Уларнинг кўпи сипоҳийлардан чиққан эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда 500 кишлоғи бўлиб, бирор шаҳар йўқ эдики, унда унинг қасри, ё боғи, ёхуд карвонсаройи бўлмаса. Унинг тасарруфида минглаб отлар ва чорва моллари бўлган.

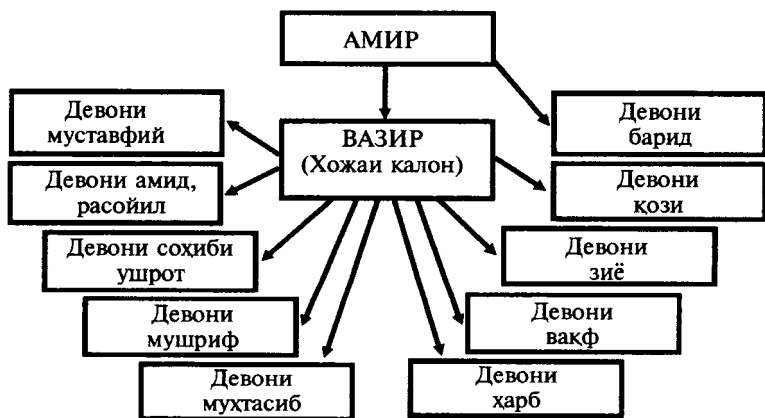
Савдогарлар ҳам катта боғу, серҳосил ерларга эга бўла бошладилар. Улар шаҳарларнинг тараққий этишидан манфаатдор эдилар.

Вақф ерлари - юридик жиҳатдан мусулмончилиқнинг турли муассасаларига инъом қилинган бўлса ҳам, руҳоний ер эгалари мулкига айланган эди. Улар ва ҳокимиятга яқин кишилар хазина учун хирож тўлашдан озод эдилар. Ушр ерларидан фақат ушр (ҳосилнинг ўндан бир қисми) олинган. Шартли равишда инъом қилинган ерлар ҳам бўлган. Масалан, Аҳмад ибни Асад Самарқанд ва Сўғднинг бир қисмини ўғли Насрга топширган. Айни шу тартибда 855 йилдан кейин Чоч

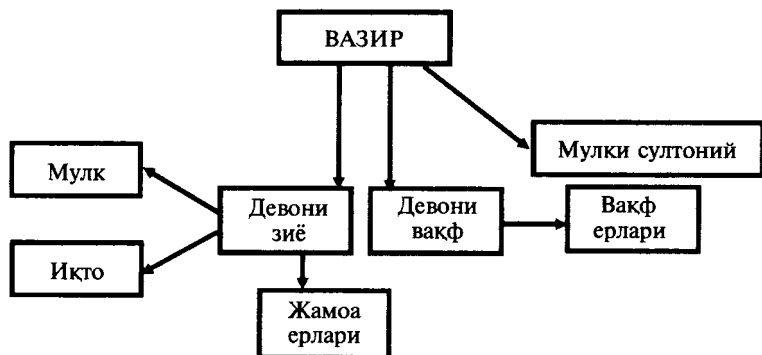
олдин Муҳаммад ибн Нўҳга, кейин Яъқуб ибн Аҳмадга берилган.

Бухорода қадимдан суғориш тармоқлари мавжуд эди. Каналларнинг ариқ ва шаҳобчалари Зарафшондан олинганди: Шохруд, Кармина, Шопурком, Харканрўд, Гав, Хитфар, Самжон (Қорақўлдарё), Пайканд, Даймун, Арвон, Навканд, Ромитон, Варахша, Хама, Харамком ва бошқа Зарафшондан чиқарилган суғориш тармоғи Самарқанд шарқидаги Варағсар (Работи Хожа) қишлоғидан олинган эди. Сарбанд дарёни бир неча шаҳобчага бўлиб, қўплаб каналларга сув етказиб берган. Барш (ҳозирги Дарғом) канали барчасидан узун бўлиб, Самарқанд ва унинг атрофларини суғорган.

Сомонийлар давлати бошқарув тизими

Сомонийлар давлатида мулкчилик турлари

Қорахонийлар давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Қорахонийлар давлати Еттисув худудида Қорлуқ (756-940) давлати ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Бугрохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласоғун ҳокимини мағлуб этиб, ўрнига ўзини ҳокон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қабила - яғмо ва чигил қабилалари бирлашдилар. Сотуқ замонида Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Бирининг пойтахти Боласоғун бўлиб, олий ҳокимият қабилада ёши катта бўлган ҳокон томонидан бошқарилган; иккинчи давлатнинг пойтахти Тароз, кейинчалик Кошғар бўлиб, кичик ҳокон томонидан бошқарилган. Қорахонийлар Сомонийлар давлатидаги миллий низолардан усталик билан фойдаландилар. Ҳасан Бугрохоннинг 992 йили Сомонийларга қарши юриши олдида сомонийлар лашкарбошиси Хуросон ҳокими Абуали Симжурий у билан музокара олиб борган. Сомонийларнинг бошқа лашкарбошиси, Балх ҳокими Фойиқ Работи Малик яқинидаги Бугрохонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Илоқ ҳокими Мансур ибн Аҳмад эса, ҳоконга тобеълик билдириб, унинг номига пул зарб этади. Бухородан Кошғарга кетаётганда Бугрохон касалланиб вафот этади. Бундан фойдаланган Нух ибн Мансур тахтни қайта эгаллайди.

996 йили Қорахонийлар хони Наср Бухорони яна босиб олади. Сомонийлар лашкарбошиси Абу Иброҳим Исмоилнинг Бухорони озод этиш йўлидаги уринишлари 1005 йилда муваффақиятсизликка учради. Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб Сабуктегин 997 йилда вафот этди. Ўрнига унинг ўғли Маҳмуд Ғазна ҳокими бўлди. Сомонийлар амири Мансур ибн Нух (997-999) унинг таъсирида эди.

1001 йилда, Султон Маҳмуд Қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати ўрнида икки улкан давлат ташкил топди:

Биринчиси - Кошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмини, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги худудларини ўз ичига олган қорахонийлар давлати.

Иккинчиси - Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва шимоли шарқий Эронни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати эди.

Илоқ ҳокимлари номига қорахонийларга қарам бўлиб, ўз юртларини мустақил равишда бошқарганлар. Илоқ деҳқонлар сулоласининг асосчиси Мансур ибн Аҳмаднинг ўғли Муҳаммад ибн Мансур (1004-1008) бўлган. Унинг ўғли Абушужо Солор ибн Муҳаммад (1008-1009) қорахонийлар хони Аҳмад ибн Алига қарам эди. Илоқда Наср ибн Алининг учинчи укаси Муҳаммад ибн Али (1010-1015) Инолтегин лақаби билан пул зарб қилган. Унга Илоқ, Бухоро, Хўжанд, Тароз мулклари тобеъ бўлган. Чуғротегин Хусайн ибн Мансур (1016-1030), Муҳаммад Юсуф Бугрохон (1032-1057)нинг пойтахти Шош эди. Тўғрултегин Қорахон Юсуф (1068-1075) замонида Илоқ Шарқий Қорахонийлар давлатига қарам бўлган.

XI аср ўрталарида тамғочхон унвонини олган қорахоний Иброҳим ибн Наср ғарбий Қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзганддан Самарқандга кўчирди.

1068 йилда, Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Курашда Шамсулмулк ғалаба қозонди. Шамсулмулк Абулҳасан Наср ибн Иброҳим (1068-1080) даврида Бухорода катта қурилиш ишлари олиб борилган.

1080 йилда, Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади. Бундан фойдаланган салжук султони Маликшоҳ 1089 йилда Мовароуннаҳрда бостириб кирди. Бухоро ва Самарқандни забт этиб, хон Аҳмад асир олинади. Аҳмад билан сулҳ тузиб, уни ўз тахтида қолдиради. Қорахоний Аҳмаднинг Салжукларга итоаткорлиги амирлар ва рухонийлар норозилигига сабаб бўлди. Натижада у 1095 йилда ўлдирилди.

Аҳмаддан сўнг тахтга ўтирган Арслонхон (1102-1130) замонида қорахонийлар гарчи ярим мустақиллик шароитида сиёсат юргизган бўлсалар ҳам, Самарқанд шаҳрининг ободонлиги бўйича катта ишлар қилдилар. Ҳарбий қўмондонлар ва рухонийлар Арслонхон ҳокимиятидан норози эдилар. Арслонхон бетоблиги туфайли ҳокимиятни ўғли Насрга

топширади. Лекин фитначилар Насрни ўлдирадилар. Арслонхон Марвдан Султон Санжарни ёрдамга чакиради. Бундан фойдаланиб, Санжар 1130йилда Самарқандни эгаллайди.

XII аср бошларида қорахитойлар Боласоғунни эгалладилар. 1138 йилда қорахитойлар гўрхони Султон Санжарнинг қариндоши, Самарқанд ҳукмдори Маҳмудни Хўжанд яқинида мағлуб этди. Шаҳар таланиб, катта товон ундирилган бўлса-да, босиб олинмади.

1141 йилда қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу гал жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Жангда Султон Санжар билан Маҳмуднинг бирлашган кучлари тор-мор келтирилди. Ҳар икки томондан ўттиз мингта яқин киши ўлдирилди. Султон Санжар ва Маҳмуд Термиз томон чекиндилар. Султон Санжар хазинаси, унинг хотини Туркон хотун гўрхон кўлига ўлжа тушди. Қорахитойлар Самарқанд ва Бухорони эгалладилар.

Самарқанднинг қорахонийлардан бўлган кейинги хонлари яъни эликхонлар куйидагилардир:

Муҳаммад ибн Хусайн (1170-1176), Муҳаммад Окдош Тафғочхон (1176-1179); Иброҳим ибн Хусайн (1178-1202); Усмон ибн Иброҳим (1202-1212).

Ўзгандда Қодирхон ибн Иброҳим ибн Хусайн (1183-1210), Илоқ (Шош)да (пойтахти Бинкат) Шоҳ Қиличхон (1177-1183), Тафғач Хоқон (1195-1197), Окдош Чағрихон (1197-1206) ҳоким эди.

Сўнгги қорахонийлар қорахитойларга тобеликдан қутулган эдилар. Бироқ 1212 йилда Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ғарбий қорахонийлар давлатининг ҳокони Усмонни ўлдириб, Самарқандни ўз мулкларига қўшиб олди.

Сиёсий тузум. Қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳрнинг ишғол этилиши ҳудуднинг сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келишига сабаб бўлди. Мамлакат эндиликда марказлашган давлат тизимидан алоҳида мулк бошқарув тизимига ўтди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга эликхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийларда икки пойтахт Кошғар ва Боласоғун саналиб, улўғхон шу шаҳарлардан бирида қароргоҳда ўтирган. Улуғ хоқон ёки улуғ хон хоқон ул-хоқон деган номда юри-

тилган. Араб манбаларида мазкур унвон султон ул-салотин, форс тарих асарларида шаҳаншоҳга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида тамғачхон деб ҳам юритилган.

Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-ука-ю амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Етгисувдан туриб Мовароуннахрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, хожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими хоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девонга. Хоқоннинг улуғ хожиби хоқон билан фуқаро ўртасида воситачилик қилган. Хоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: оғичи - шойи кийимлар хазиначиси; бирук-меҳмонларни қабул қилиш бўйича мутасадди; ошчи-хоқон ошхонаси бошлиғи (боварчи); битикчи - мунший; котиб - мирза; кушчи хоқон овининг ташкилотчиси.

Хоқон ҳарбий қўшинлари черик дейилган, унга субоши, ёки сипаҳсолор қўмондонлик қилган. Кичик зобитни човуш, сипаҳийлар тўдаси қўмондони хайлбоши дейилган. Қўшин ўнлик, юзлик, мингликларга бўлинган. Қорахонийлар хокони қўши (ҳарбий лагер) хонтўй дейилган. Хоқон қўшида доим тўққизта сарик байроқ хилпираб турган. Хоқонликда элчини ялавоч ёки ялафар деб аталган.

Хоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. XI-XII асрларда юз берган сиёсий воқеалар Мовароуннаҳр жамият ҳаётида ҳам ўзгаришлар ясади. Алоҳида мулкларнинг бошқаруви, маъмурий идоралар сомонийлар давридаги тартибларга мувофиқ келар, ижтимоий мансаб ва мартабалардаги фарқ катта эмас эди. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар - деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида ўз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг

бундай аҳволга тушишига асосий сабаб сиёсат майдонида юз берган сулолалар ўртасидаги тахт алмашуви, энг таъсирли жиҳати эса кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларнинг ўтrock аҳоли худудларини ишғол этишидир.

Сомонийлар замонида мазкур сулола учун хос марказлашган давлат тузумидан қоникмаган аслзода дехқонлар қорахонийларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Йирик хонадон соҳиблари қорахонийлар ҳокимиятда узоқ давр туриша олмайдилар ва вақти келиб биз худудимизнинг асосий ҳукмдорлари бўлиб қоламиз деб ўйлашган эди. Уларнинг бундай режаларини тушунган яғмо ва чигилларнинг бошлиқлари зодагонларни қувғин қила бошладилар. Бунинг оқибатида кекса бой қатлам вакиллари ўз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва бойликларидан маҳрум бўлдилар. Дехқон деган ном эндиликда фақат оддий жамоатчига нисбатан айтиладиган бўлиб қолди. Аслзодалар ўзларининг даромад манбаи - ер мулкдан маҳрум бўла бошлаган сари оддий жамоачи зироатқорлар ижарачиларга айлана бордилар. Бу пайтда ерлар эгасиз ва кадрсиз бўлиб қолди. Унумдор жойлар яйловларга айланди. Бироқ кейинги воқеалар жараёнида Мовароуннаҳр ижтимоий ҳаётида жонланиш юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўгинлари қуйидаги шакл ва кўринишга эга бўлган:

-эликхон - хоқон ул-хоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;

-иқтадорлар - қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар;

-ислом динининг пешволари - имомлар, саййидлар, шайхлар, садрлар. Қорахоний ҳукмдорлар мусулмон раҳбарлари билан яхши муносабатда бўлганлар. Диний мансаб соҳибларининг мавқеи бениҳоя катта бўлган;

-ҳокимлар, раислар, муҳтасиблар ва ҳоказо. Бундай шахслар сомонийлар давридаги сингари қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлай олган ижтимоий қатламлардир;

-тариқчилар - зироаткорларнинг туркча номи, қишлоқ-хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам саналади;

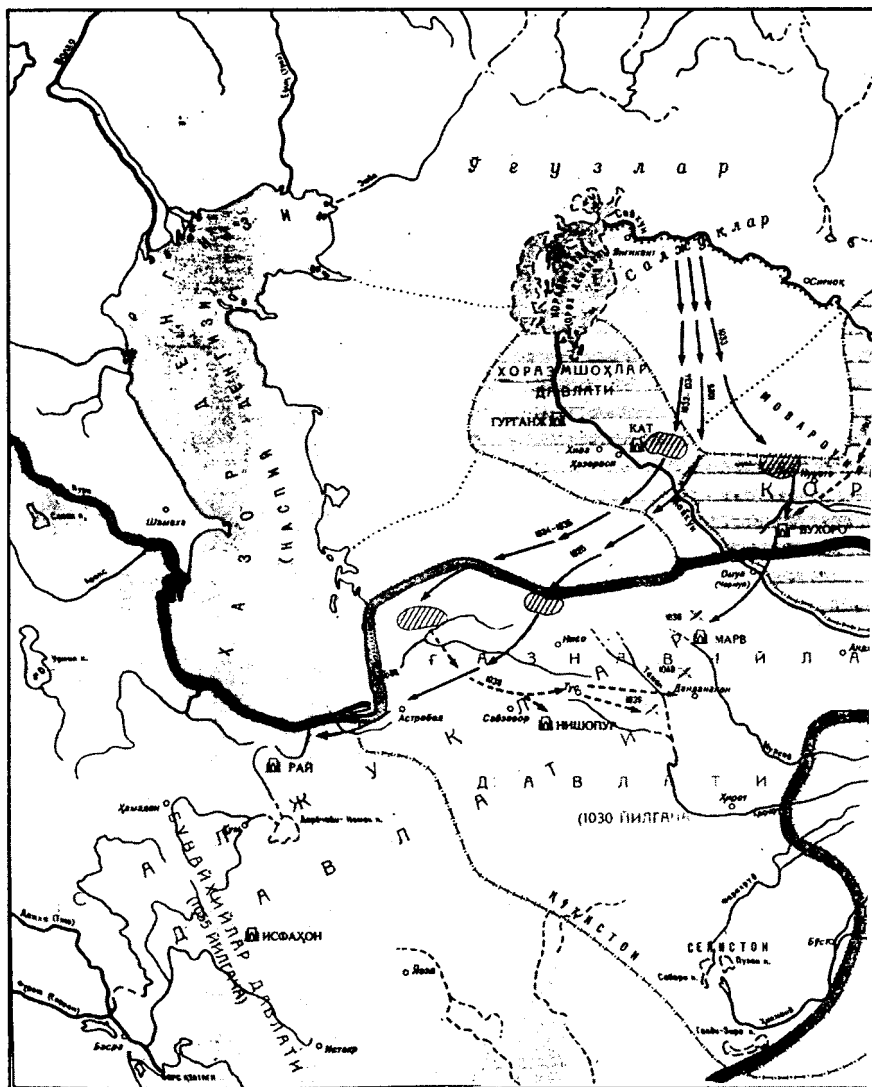
-хунармандлар - турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам;

-савдогарлар - савдо-сотик билан машғул бўлган шаҳар аҳли;

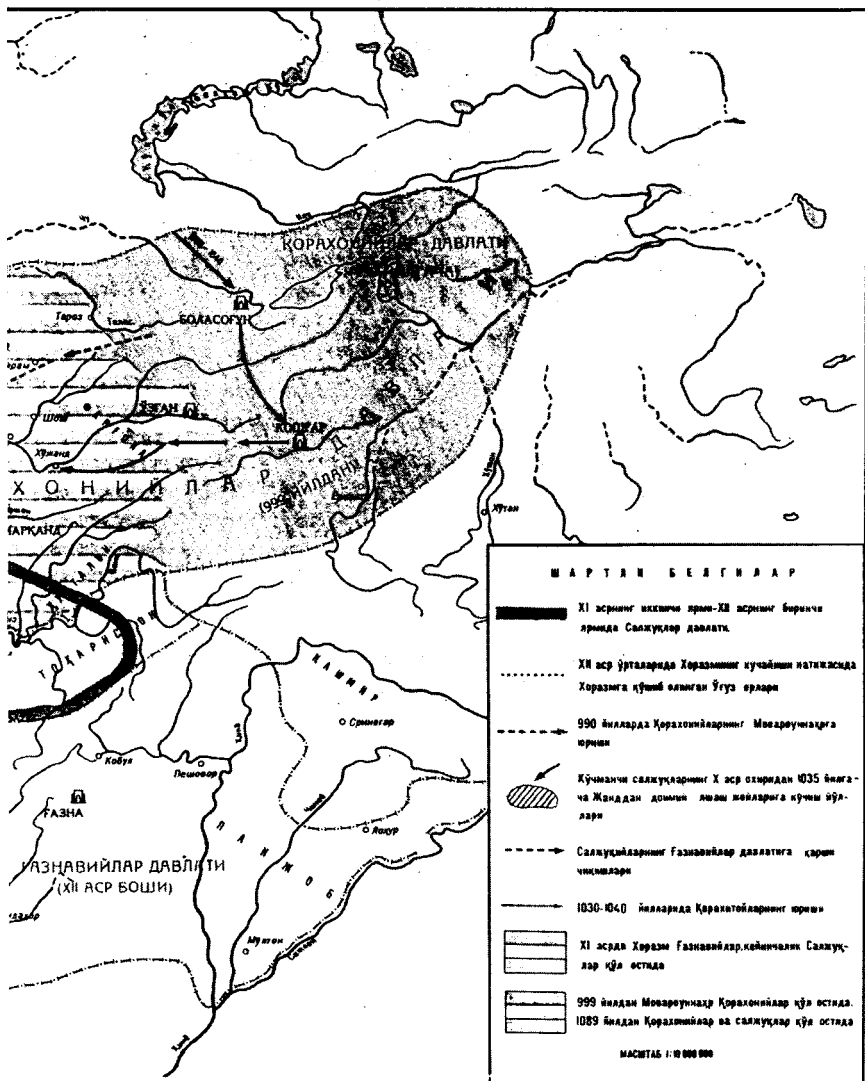
-кўчманчилар - чорвадорлар, яъни чорва маҳсулотлари етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийларда оддий халқ будун дейилган. Солиқ тўловчи фуқаро раийят деб аталган. Қабила бошлиқлари бек дейилган. Савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида хунармандчилик (кулолчилик, тўкувчилик, шишасозлик, темирчилик, заргарлик), шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган. Шунингдек, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишиқ ғиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эгалигининг иқта шакли кенг тарқалган. Манбада шундай дейилади: “Иқтага соҳиб бўлганлар муқталар шуни билишлари лозимки, улар фақатгина раиятдан ҳақ молини яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар ўз тану моллари, бола-чақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агар одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, улар қаршилиқ қилмасинлар ва қайси бир муқта шундай қилса, қўлини қисқартириб, иқтасини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, раият ҳам хонниқидир. Муқталар ва валийлар уларнинг бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни раият билан бирга хавфсизликда сақлайдилар” (“Сиёсатнома”). Ҳокон, вақф, жамоа мулклари қорахонийлар тасарруфидаги асосий ер-мулклар ҳисобланади.

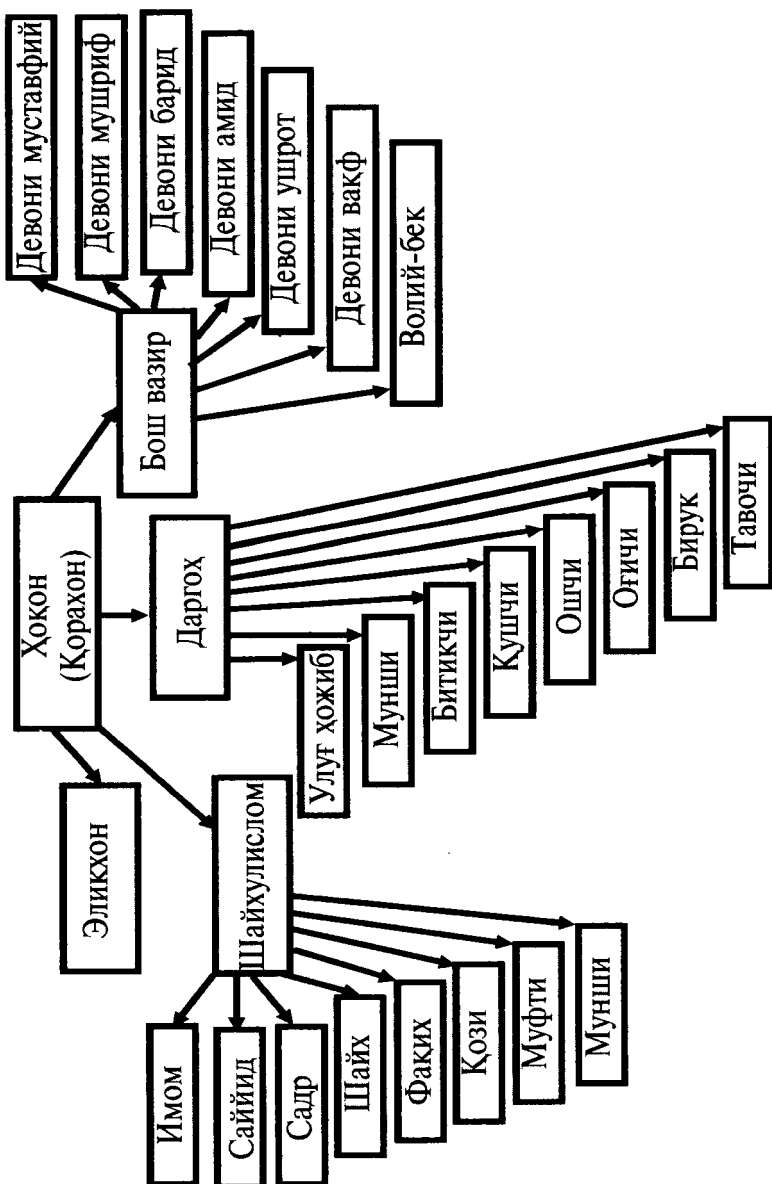
Ҳуқуқ. Қорахонийлар ислом дини пешволарига дўстона муносабатда бўлганликлари боис, уларга таянган ҳолда мамлакатда сиёсий-ҳуқуқий тартибларни ўрнатганлар. Улар кўчманчи туркий қабила вакиллари билан бўлганликлари учун ҳам ўша чорвадорларга хос тартиб-қоидаларга риоя этганликлари тахмин қилинади. Ибн ал-Асир, Юсуф Боласоғуний,

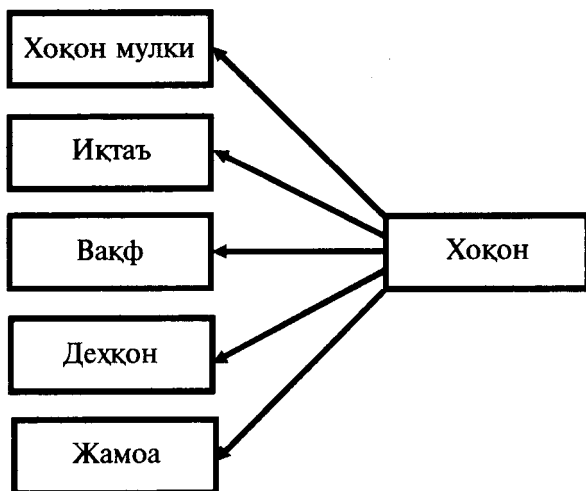
ЎРТА ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ
XI - XII АСРЛАРДА

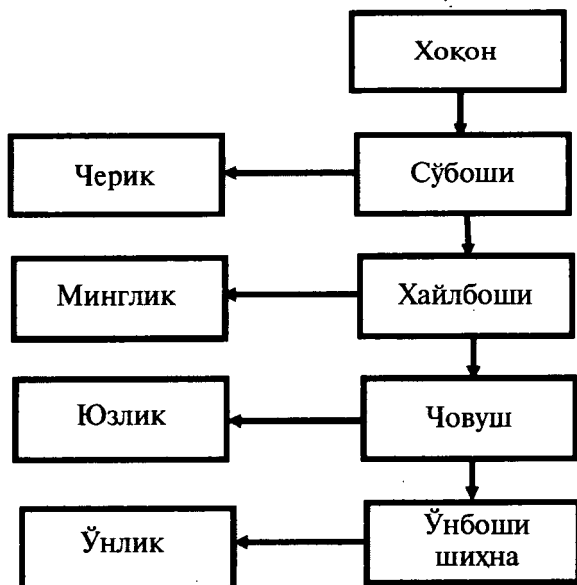
Қорахонийлар давлати сиёсий тизими

Қорахонийлар давлатида мулкчилик

Қорахонийлар ҳарбий тизими

Наршахий ва Низомулмулк асарларида баён қилинган воқеалар, тарихий жараёнлардан Мовароуннаҳрдаги ҳукукий муносабатларни ҳам англаш мумкин. Бироқ марказлашган давлатнинг йўқлиги бу муносабатларда ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказарди. Айрим ҳолларда ўтроқлик билан кўчманчилик бир-бирига мутаносиб келмаслиги боис мавжуд қонун-қоидаларга амал қилмасликка сабаб бўларди. Лекин шунга қарамай, исломни қабул қилган қорахоний раҳбарлар шариатга амал қилиш билан ўз давлатларининг ҳукукий тартибларини сақлай олдилар.

Қорахонийлар давлатида салжукийларда бўлгани сингари иқтаъ масаласида айрим қонуний чекланишлар жорий этилган. Иқтаъ эгаси ўз мулкида ишлаётган зироаткорлардан белгиланган миқдорда қонун билан қайд этилган солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳукуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортиб олинса, бундай вазиятда иқтаънинг маълум миқдори қирқиб олинган, ёки умуман тортиб олинган.

Раъиятдан бирор бир шахс амалдор ёки мансаб соҳибидан азият чекса, бундай вазиятда мазлум киши давлат бошлиғига арз қилган ва шундан сўнг зулм қилган киши ўз жиноятига яраша жазога тортилган. Суд ишларини ҳар бир вилоят ёки туман учун масъул қозилар амалга оширганлар.

Қорахонийлардан Иброҳим Тамғачхон исломнинг ашаддий тарафдорларидан бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Демак қорахонийлар ўз қонуний ишларида ислом тартибларига қаттиқ риоя этганлар.

Хоразмшоҳлар давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Хоразм давлати ўз мустақиллигига ғазнавийлар ва салжукийлар ҳукмронлигига қарши кураш жараёнида эришди. 996 йилда, Шимолий Хоразм шоҳи Маъмун ибн Муҳаммад (995-997) икки қисмга бўлиниб кетган ўлкани бирлаштириб хоразмшоҳ унвонини олади ва Урганчни ўз пойтахтига айлантиради.

Маҳмуд Ғазнавий Хоразмнинг моддий бойликлари ва маданий салоҳиятини (Урганчда ташкил этилган Маъмун

академиясини назарда тутилмоқда) ҳисобга олиб, Хоразм шоҳини ўзига тобеъ этиш мақсадида, ўз сингилларини хоразмшоҳ Али ибн Маъмун (997-1009), унинг укаси Маъмун ибн Маъмунга узатади. Маъмун ибн Маъмун (1009-1016) шоҳлигининг сўнгги йилларида Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмга нисбатан тазйиқи кучайди. 1017 йилда, шоҳнинг Ҳазораспда турган кўшинида Маъмунга қарши фитна уюштирилиб, суикасд қилинади. Исёнчилардан ўч олиш баҳонасида Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб кириб, уни эгаллайди, Хоразмда ўз одами Олгунтошни ноиб қилиб қолдиради. 1043 йилда Хоразмни салжуклар босиб олди. Салжук султони Маликшоҳ (1072-1092) ўз таштдори Ануштегинни 1076 йилда Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Султон Санжар (1118-1157) ҳукмронлиги даврида Ануштегиннинг набираси Отсиз (1127-1156) Хоразмнинг мустақиллиги учун курашди. Ўз давлатини кучайтириш мақсадида Жанд шаҳрини, Ғарбда Мангишлок ярим оролини босиб олди. Султон Санжар унинг бу журъатидан ташвишга тушиб, Отсизнинг таъзирини бериш мақсадида, 1138 йил унга қарши кўшин тортди. Отсиз енгилиб, чекинди. Отсиз ўз ақл-заковати ва моҳир саркардалиги туфайли яна ҳукмдор этиб тайинланди.

Мустақиллик учун курашни Отсизнинг ўғли Эл арслон (1156-1172) давом эттирди. Лекин натижасиз бўлди. 1172 йилда, Хоразмни қорахитойлар босиб олди. Бу вақтда Эларслон вафот этган эди. Унинг ўғли Текеш (1172-1200) даврида Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият бирмунча кескинлашди. Лекин, қорахитойлар таъсири сусайди. Хуросондаги тартибсизликлардан фойдаланиб, Текеш 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Райни, 1193 йилда Марвни босиб олиб, Эронда мавқеини мустаҳкамлади. Бир йилдан сўнг Салжук султони Тўғрул Пнинг кўшинларини тор-мор келтириб, “Шарқий Эронни ўз давлатига кўшиб олди. 1195 йилда Текеш халифа Носир кўшинларини мағлубиятга учратиб, Ирокни талон-тарож қилди. Бу ҳол ирокликлар ғазабига сабаб бўлди. Хоразм кўшинларининг кўпи кириб ташланди. Қолгани аранг қочиб кутулди. Текеш вафотидан кейин унинг ўғли Аловуддин Муҳаммад (1200-1220) ўз эътиборини қорахитойларни тор-мор этиб, Бухорони эгаллашга қаратди. Бухоро ҳунармандларининг 1206 йилда қорахитойларга қарши кўтарилган

қўзғолони унинг бу мақсадини амалга ошириш учун бир баҳона бўлди. Қўзғолонга қалқонсоз ҳунарманд Малик Санжар бошчилик қилди. Аловуддин Муҳаммад қўзғолонни бостириб, Бухорони эгаллади. Сўнг 1210 йилда қорлуқлар билан иттифок тузиб, қорахитойларни тор-мор келтирди ва Ўзганддаги ҳазинасини қўлга киритди. 1211 йилда, қорахонлар хони Усмон билан бирга қорахитойларга қарши Еттисувга қўшин тортди. Тароз (Талас) ёнидаги жангда гўрхон Тоянгунинг кучларини тор-мор келтириб, ўзини асир олди. Бу ғалабадан кейин Аловуддин Муҳаммад Усмонга ўз қизини никоҳлаб берди. Қипчоқлардан тузилган, Самарқандда қолдирилган қўшин аҳолига тазйиқ ўтказди. Бунга қарши аҳоли қўзғолон кўтаради. Усмонхон қўзғолончиларга хайрихоҳ эди. Хоразмшоҳ қўзғолонни бостириб, Усмонхонни ҳам қатл эттиради, натижада Самарқанд мулкини ҳам ўз ерларига қўшиб олади.

Хоразмшоҳлар ўз сиёсатларида Араб халифалигини тан олмадилар, унга қарши бир неча бор қўшин тортдилар. Қўпчилик шаҳарларга ва вилоятларга шох ўз қариндошларини ҳоким этиб тайинлайди. Бу ҳол муайян амалдор (Маҳмуд Ялавоч) ва саркардаларнинг норозилигига сабаб бўлди. Араб халифаси Носир Аловуддин Муҳаммадни муртадликда айблади, Маҳмуд Ялавоч ва бир неча саркарда Чингизхон хизматига ўтиб кетди.

Сиёсий тузум ва давлат бошқаруви. Хоразмшоҳлар Марказий давлат бошқаруви “ал-мажлис ул олий ал фахри ат-тожи” деб номланган бўлиб, унга вазир раислик қилган. Вазир хоразмшоҳга бевосита бўйсунар ва ҳукмдорнинг бош маслаҳатчиси эди. Вазирнинг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган:

-асҳоб ад-давовин, яъни девон амалдорларининг бошлиғи. У кишиларни юқори мансаб соҳибларини ишга тайинлаш ва бўшатиш билан шуғулланган;

-давлат амалдорларига нафақа (арзақ) белгилаш;

- давлат амалдорларини ҳаёт учун зарурий озуқа ва ашёлар билан таъминлашни белгилаш;

-солиқ ва хазинани назорат қилиш;

-ҳукмдорни халқаро алоқалар, расмий маросимларда расмий равишда таништириш ҳамда раият билан муносабатларда воситачилик қилиш;

-ҳукмдорга мунтазам ҳамроҳлик, баъзи пайтларда кўшин юбориш ва уларга бошчилик қилиш.

Вазирларда садр, дастур, хожайи бузург сингари унвонлар бўлган. Улар асосан араб-форс амалдорлари муҳитидан тўпланган ва араб ҳамда форс тили, маъмурий ишдаги қобилиятлар, сарой одоби сингари билимларга эга бўлиш-лиги ҳал қилувчи рол ўйнаган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари асосан Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфохон, Балх, Ҳиротдан чиққан шахслар бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларда вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша маданий ва иқтисодий марказнинг ягона ҳокими ҳам эдилар.

Хоразмшоҳлар давлатида, унинг бошқарув ташкилотида яна куйидаги мансаб ва лавозимлар мавжуд эди:

-ҳожиб ул-кабир - ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар эди. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг хатти-ҳаракатини назорат қилган. Хожиб ул-кабир билан бир қаторда Хожиб ул-хос ҳам тилга олинади;

-устоздор - барча хўжалик ишлари: отхона, ошхона, новвой, сарой хизматкорлари устидан идора ишларини амалга оширган сарой аъёни. У бундан ташқари, саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Мамлакат хазинаси ва бойликларининг маълум қисмига эгалик қилар эди. Шу пул ҳисобидан новвой, ошпаз, отбоқар ва бошқа сарой ишлари ҳамда юмушларига сарфлар эди. Хазинадан чиқадиган сарф-харажатлар учун шохга ҳисобот бериб турар эди;

-амир-охур - отхона бошлиғи лавозими султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгалик қилган. Мирохурлар ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлар;

-амир шикор - султоннинг ов ишлари бошлиғи;

-таштдор - султоннинг ювиниш ишларида зарур бўлган ашё ва нарсаларни сақловчи шахс. Унинг кўл остида ғуломлар бўлган. Султоннинг айрим яширин амаллари борлиги учун ҳам таштдор унга энг яқин киши ҳисобланар эди. Таштдорлар малик унвони соҳиби ҳам бўлишган. Айримлари ҳатто ўн

минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларда қатнашганлар;

-шаробдор - султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли хилдаги шароблар бўлган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланган;

-қиссадор - сарой аъёни бўлиб, ҳафта мобайнида султонга келган илтимоснома ва шикоятларни жамлаб, уларни жума куни ҳукмдорга топширган ва сўнгра жавобини зулм кўрганларга етказган;

-чошнигир - бу кўп ҳолларда баковулнинг синоними, яъни султонга узатилажак таомни синаб кўрган;

-даводдор - султоннинг котиби;

-фаррош - фаррошхона бошлиғи. Султонга тегишли кўрпа-тўшаклар, гиламлар, поёндозлар соҳиби;

-амир ал-алам (аламдор) султон туғининг соҳиби.

Ижтимоий тузум. Хоразм давлатининг аҳолиси ва уларнинг турли қатламлари ҳақида Муҳаммад Бағдодийнинг китобида маълумотлар берилади:

1. Саййидлар - пайғамбар авлодлари саналиб, хоразмшоҳлар уларни муборак насаб вакиллари сифатида ҳурмат қилганлар ҳамда уларни ҳеч нарсага муҳтож қилмасликка интиланлар.

2. Имомлар ва олимлар - давлат ишларида бундай шахсларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмаларига амал қилинган. Ижтимоий ҳаётда уларнинг мавқеи анча устун бўлган.

3. Қозилар ва ҳокимлар - қонунлар чиқарганлар, шариатнинг аҳоли устидан назоратини амалга оширганлар.

4. Тасаввуф вакиллари - исломда ноортодоксал оқим вакиллари бўлиб, фақирона ҳаёт кечирганлар. Улар орасидан донишмандлар, машойихлар чиққан ва сўфийларнинг аксарияти халқ томонидан эъзозланган. Ҳукмдорлар бундай шахсларни ҳурмат қилганлар ва кўпинча улардан дуо тилагини сўраганлар.

5. Оқсоқоллар - қишлоқ, қасаба, уруғ-қабилла бошлиқлари.

6. Амалдорлар ва сипоҳийлар. Хоразмшоҳларнинг жойлардаги ноиблари қўли остидаги хизматдаги шахслар.

7. Ғозийлар - ислом дини учун курашувчи кишилар.

Мамлакат меҳнаткашларнинг қатлами ва шунингдек

мартабалар ўртасидаги фарқлар сомонийлар давлатидаги сингари эди.

Хоразмшоҳлар даврида ҳам қорахонийлар давридагидек мулклар иқтаъ тариқасида инъом этилган. Масалан, хоразмшоҳ Текеш (1172-1200) Насо вилоятини Тўғоншоҳ ғузга иқтаъ тариқасида беради. Ёрликда хоразмшоҳлар давридаги қуйидаги ижтимоий гуруҳлар тилга олинади, мазкур ҳудудда яшовчи рухонийлар, ғозийлар, уламо, давлатмандлар, ҳакимлар, саркардалар, заминдорларнинг Тўғоншоҳ ғузга тобеъ бўлишлари таъкидланади. Унда шихна-қишлоқ ва музофот ҳокими, мутасарруф-молия ва хирож ишлари маъмурлари, миробсув тақсимооти билан шуғулланувчи, Омил-хирож йиғувчи эканлиги кўрсатилади. Хужжатда барзгардан ортиқча хирож олиш холиқ ва халқ олдида номақбул ҳисобланиб, ўша ноҳиядаги аёллар номуси, молу мулк ва аҳоли ҳаёти муҳофаза этилиши таъкидланади.

IX-XII асрларда солиқ турлари

Тоҳирийлар ва сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда солиқ тизими қатъий тартибга солинган. Яъни, барча экин ерлари, мулклар рўйхат қилиниб, ҳар йилги даромад ҳисоблаб чиқилган. Бу билан маҳаллий амалдорларнинг ўз лавозимларини суиистеъмом қилишларига йўл қўймаганлар. Зироатдан олинadиган солиқларнинг энг асосийси хирож бўлган. Хунарманд ва савдогарлардан тамға ва бож ундирилган. Ғайридин-зардуштийлардан катта миқдорда жизя ундирилганидан, аҳоли (масалан, Уструшона халқи) ислом динини қабул қилишга мажбур бўлган.

Тоҳирийлар даврида Сўғдиёна (Зарафшон водийси), Буттом, Кеш ва Насаф билан бирга Араб халифалигига 1089000 дирҳам; Бухоро вилояти 1189200 дирҳам солиқ тўлаган. Фарғона аҳолиси 280 минг дирҳам, Чоч аҳолиси 607 минг дирҳам, Хўжанд аҳолиси 100000 дирҳам хирож тўлашган. Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида яшайдиган шаҳарлар аҳолиси 46400 дирҳам тўлаган. Хирож тоҳирийлар ва сомонийлар даврида кучайган бўлса, қорахонийлар замонида келиб иқтаъ солиқ йиғишнинг асосий манбаига айланди. Бундан

ташқари қорахонийларнинг имомлар, эшонлар ва садрларга хурмат-эътибор кучайганлиги боис вақф мулкларининг ҳам кўлами анча кенгайди. Айниқса дин маркази саналган Бухорода мадраса, масжит, хонақолар қўли остида ер-мулклар ни-ҳоятда кўп тўпланиб қолди.

Ибн Хурдодбеҳнинг келтирган маълумотларига кўра Чағониён 48500, Шугнон 40000, Каррон 4000, Ваҳон 20000 дирхам хирожни Тоҳирийлар хазинасига топширганлар. Умуман 827 йили Абдуллоҳ ибн Тоҳир халифалик хазинасига 44846000 дирхам, 13 бош зотдор от, 2000 бош қўй, 2000 нафар ўғуз ғуломи, 600000 дирхамлик қимматбаҳо буюмлар, 1187 тўп мато, 1300 пора темир жўнатган.

844 йилда биргина Тоҳирийлар давлатининг хирождан тушган даромади 48 миллион дирхамни ташкил этган.

842 йили сомонийлар аҳолидан икки марта хирож ундирганлар. Хирождан ташқари аҳоли бошқа мажбуриятларга - қурилиш, истехкомлар таъмири, суғориш иншоотларини тозалашга жалб қилинган.

Бурҳониддин Марғиноний қаламига мансуб “Ҳидоя” китобида экин ерларидан олинадиган солиқ миқдори ҳақида сўз боради.

Барзигарлар тўлайдиган хирож ҳажми уларнинг ер эгасидан экиш учун зарур уруғ, ҳўкиз ё омов олган-олмаганлигига боғлиқ бўлган; олган бўлсалар барзигарлар ҳосилнинг 1/10, 1/12 қисмига эга бўлганлар. Акс ҳолда ҳосилнинг чорак улушини олганлар. Ер эгаси ҳам, барзигар ҳам давлатга хирож тўлаганлар.

“Айтишларича Искандарғом наҳри бўйлаб 1486 жуфтигов экин ери, Мазохин канали бўйлаб 2750 жуфтигов экин ери, Санграсон канали бўйлаб 275 жуфтигов экин ери жойлашган. Маълум бўлсинки, мазкур ерлардан қолгани муайян хужжатлар бўйича вақф этилган бўлиб, имом, саййид, шайхларга тегишли ерлардир. Кимнинг (баротига) тушадиган бўлса, подшоҳни ранжитадиган иш содир бўлмаслиги лозим” (Қандия).

Демак вақф ерларидан хирож, вақфга тегишли жойлардаги дўкон, устахоналар сингари мулклардан солиқ ундирилмаган.

Вақф ерларида ғуломлар ҳам ишлаган. 1303 йилги Қозон-

хон ёрлиғига кўра кўчиб кетган зироатчи яна ўз жойига қайтарилган. Чунки, мўғуллар кирғинидан кейин зироатчилар сони камайиб кетган эди.

Тарихий манбага кўра 16 минг нафар бухоролик хунарманддан 5000 нафари Ботуга, 3000 нафари Сиярқўктенибеги (Хулоқухон, Мангухон, Кубилайхонларнинг онаси)га тегишли бўлган. Қолганлари хон ихтиёрида эди.

Мангу қоон фармонида кўра авом халқ - тожирлар, дўкондорлар ва қосиблар ўз неъматларидан бахшида этиб туришлари лозим бўлган. Яъни тамғо тўлаганлар.

IX - XII асрларда маданий ҳаёт

Сомонийлар даврида Бухоро сиёсий жиҳатдан юксалган шаҳаргина бўлиб қолмасдан, маънавий марказ ҳам ҳисобланар эди. Бухоро тарихига оид қимматбаҳо асарнинг муаллифи Наршахий (Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар) ҳам Бухоро яқинидаги Наршах қишлоғида туғилиб (899-959) ўзининг тарихий асарларини шу шаҳарда яратган.

Наршахий 934-944 йилларда Бухоро тарихи (“Таърихи Бухоро”) номли асарини араб тилида ёзиб, уни сомонийлар амири Нух ибн Насрга(943-954) тақдим этади.

Наршахийнинг номи Ўрта Осиёнинг X-XII асрлар тарихига доир қўпчилик илмий асарларда тилга олинмишига қарамай, унинг асарининг асл нусхаси бизгача етиб келмаган.

IX-X асрларда Мовароуннаҳрда тарих ва географияга зўр қизиқиш уйғонади. Шунинг учун бўлса керак, бу илмларга Сомонийлар саройида катта эътибор берилади. Мадоиний, Балазурий, Табарий, ибн Мискавайх, Наршахийлар ўша даврнинг машҳур тарихчилари эдилар.

Мансур ибн Нух Сомонийнинг(961-976) фармони билан собиқ вазир Балъамий 963 йилда Табарийнинг араб тилида ёзган “Тарих ар-русул вал-мулук” асарини дарий тилига таржима қилган.

“Тафсири Табари”(“Қуръони Каримга “Табарий шарҳлари”)нинг араб тилидан дарий тилига таржимаси нафақат X асрнинг, балки ҳар қандай дунёвий динларга, жумладан, ислом динига ва Қуръони Каримга нисбатан янги таваққуф

курда ёндошилаётган ҳозирги кунда ҳам мусулмон дунёсида катта маънавий эҳтиёж уйғотишга сабаб бўлиб келмоқда. Бу асар 14 жилддан иборат бўлиб Мовароуннаҳр олимлари томонидан Табарийнинг “Тарих” асари билан бир вақтда, яъни 963 йилда таржима қилинган.

Абу Абдулло Жаъфар Рудакий - Ўрта Осиёнинг Х асридаги атоқли шоири. У IX асрнинг охирида Панжикентга яқин Панжруд қишлоғида туғилган.

Рудакий ёшлигидан чанг чалиш ва ашула айтишни меъёрига етказиб ижро этган. Наср II ибн Аҳмад (914-943) Рудакийни ўз саройига таклиф этади. Рудакий умрининг кўп даври Сомонийлар саройида ўтди. Абул Фазл Балъамийнинг ёзишича Рудакий ўз даврида тенгдошлари ичида шеър ёзишда пешво эди. У ажойиб ижрочи, машшоқ ва хонанда эди.

Рудакий ҳаётининг сўнгги даври бирмунча фожиали ўтди. 937 йилда яқин дўсти ва ҳомийси, Наср Шининг вазири Балъамий вазирлик лавозимидан бўшатилади. Ёши ўтиб қолган шоир карматлар ҳаракатига алоқадор бўлганлиги учун кўр қилиниб саройдан қувилади ва ўз қишлоғига қайтиб қашшоқликдан 941 йилда вафот этади.

Рудакий қатор шоҳ асарлар яратди. “Калила ва Димна”, “Синдбоднома”, “Даврони офтоб”, “Ароис ун-нафоис” шулар жумласидандир. Афсуски, Рудакий шеърый асарларининг кичик парчаларигина бизга етиб келган. Лекин бизгача етиб келган ана шу озгина қисми ҳам шоирнинг зўр ва ёрқин истеъдодидан, поэтик тилининг таъсирчанлигидан, образларнинг теранлигидан далолат беради.

X асрда яшаб ижод этган қобилиятли шоирлардан бири Дақиқий эди. У “Шоҳнома” номли машҳур асарини ёзишга киришади. Муаллиф бу асарида Эрон ва Ўрта Осиёнинг араблар истилосигача бўлган этник тарихини акс эттиришни режалаган эди. Дақиқийнинг эрта вафот этганлиги бу асарни яқунлашга имкон бермади. Бироқ унинг бошлаган улкан иши бекор кетмади. Унинг ишини улуғ Фирдавсий давом эттирди ва шараф билан яқунлади. Дақиқий томонидан ёзилган 1008 байт Фирдавсий “Шоҳнома” сида ўз ўрнини топди.

Абулқосим Фирдавсий тахминан 934 ва 941 йилларда Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида аслзода оиласида дунёга

келади ва ўз даврига нисбатан мукамал билим олади. “Шоҳнома” устида 35 йил ижод этган Фирдавсий узоқ мулоҳазалардан сўнг уни Маҳмуд Ғазнавийга тортиқ қилган. “Шоҳнома”да буюк орзулар, олижаноблик, инсонпарварлик, севги ва биродарлик мадҳ этилган.

“Шоҳнома”нинг тарихий қисмида Зардўшгнинг пайдо бўлиши ва оташпарастилик динининг жорий қилинишидан бошлаб, Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудларида бўлган тарихий воқеалар тасвирланган. Асарда 50 та подшолик тарихи тасвирга махсус қисмлар ажратилган. Ҳар бир подшолик тасвири ҳар бир дoston қатъий бир услубда ёзилган бўлиб, дебоча, асосий қисм ва хотимадан иборат.

XI-XII аср адабиётидан бизгача фақат бир неча ёдгорликлар сақланиб қолган. XI асрнинг улкан шоири, донишманд ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” (“Саодатга бошловчи билим”) ва Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойик” (Ҳақиқатлар армуғони) дostonлари, Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат”, Сулаймон Боқирғонийнинг “Боқирғон китоби” шеърлар тўплами ҳамда “Охир замон” ва “Биби Марям” дostonи шулар жумласидандир.

“Қутадғу билик” дostonи 1069-1070 йилларда боласоғунлик Юсуф Хос Ҳожиб томонидан яратилган. Муаллифи Қорахонийлар саройида ҳукмдорга яқин “хос хожиблик” мансабида бўлган. Ўша даврдаги анъанага кўра асарини қорахонийлар ҳукмдори Тавғоч Буғраҳонга тақдим қилган.

Асарида давлатни идора қилиш усулларини ва аслзодалар ҳукмдорлигини мустаҳкамлаш йўлларини уқтириб ўтади; салтанатни бошқаришда қатъий тартиб, қонун-қоидалар ўрнатиш ғоясини илгари суради. У ҳукмдорлар-подшолар, хонларни илоҳийлаштиради. Лекин шунга қарамай, шоир ҳукмдорнинг олдига қатор талаблар кўяди: ҳукмдор ўқимишли, донишманд бўлсин, эл-юртга ғамхўрлик қилсин, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободлиги учун курашсин, хулқ-атвори яхши бўлсин ва ҳақозо.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойик” дostonи ўз хислати билан “Қутадғу билик”ка яқин туради. Бу асарнинг бир неча боби илм ва унинг аҳамияти, қарам ва сахийлик, тил ва дил одоби каби масалаларга бағишланган.

Маҳмуд Қошғарий Қорахонийлар салтанатининг ривож топган даврида яшаб ижод қилган. У кўп йиллар давомида туркий қабилалар орасида илмий кузатишлар олиб борди. “Девону луғотит турк”ни шу бой фактик материаллар асосида ёзди. Маҳмуд Қошғарий туркий тилларни қиёсий ва тарихий метод билан ўрганган ҳамда бу тилларнинг ўзига хос хусусиятларини, нозик томонларини усталик билан тавсиф қилган. У ўз асарида баъзи сўзларнинг этимологиясини ҳам жуда аниқ ва тўғри изоҳлаб берган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарига ўзи тузган дунё харитасини илова қилган. Маҳмуд Қошғарий “Жавохир ун-наҳф фил-луғати-турк” (“Турк тили синтаксиси асослари”) деган асар ҳам ёзган. Аммо бу асар ҳозиргача топилгани йўқ.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (795-857 йиллар) жаҳон маданияти ва фанига буюк хиссаси қўшган машҳур олим бўлиб, унинг “ал-Жабр” вал-муқобала” асари бир неча асрлар давомида бутун Шарқ ва Ғарбда алгебра фанидан асосий дастуриламал бўлиб келган.

Хоразмийнинг лотин тилига таржима қилинган “Зиж” (“Астрономия жадвали”), “Қуёш соати ҳақида рисола” ва бошқа асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ўрта асрларга оид илмий фикрларнинг тараққиётига катта таъсир кўрсатган.

IX-X асрларда Ўрта Осиёдагина эмас, балки бутун дунёда илм ва фаннинг тараққий этишида улкан ҳисса қўшган, Шарқ мамлакатларида улуғланиб “Муаллим ас-соний”, яъни Аристотелдан кейин “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Арастуи”, “Арастуи замон” деб ном олган олим Абу Наср Форобийдир (873-950). Форобий 873 йилда Фороб шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Бошланғич маълумотини она юртида олди. Тошкент(Шош), Бухоро, Самарқанд шаҳарларида ўқиди.

Абу Наср Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларида 160дан ортиқ асар яратди. “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида”, “Шаҳарни бошқариш ҳақида” рисоалари шулар жумласидандир.

Абу Наср Форобий шаҳарни ижтимоий уюшишнинг етук шакли, инсоният камолатга эришишининг зарурий воси-

таси деб ҳисоблайди. Бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни тинчликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади.

Форобий “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида” рисо-ласида ўзининг орзу қилган идеал жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, - деб ёзади у, - бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади. Форобий давлатни етук шахс, етук хислатларга эга бўлган бир неча зодагон ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шаклларини қайд этади.

Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида дунёга келади. У ўз даврига нисбатан кенг ва ҳар томонлама билим олади. Амир Нуҳ ибн Мансур Сомонийни даволагач, у Сомонийларнинг машҳур китобхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Унинг “Ал-қонун фит-тиб” асари медицина соҳасидаги энг мукаммал асар бўлиб, олти аср давомида (IX асрдан то ХУП асрнинг ўрталаригача) бутун Европа шифокорлари учун дастуруламал ва ўқув қўлланмаси бўлиб хизмат қилиб келди.

Ибн Сино ўз даврида Шарқ ва Ғарбнинг йирик файласуфи сифатида ҳам машҳур эди. Унинг “Китоб уш-шифо” асари мантик, табиатшунослик, метафизика ва математикага бағишланган бўлса, “Донишнома” мантик, табиатшунослик, фалсафа, математика ва астрономия масалаларини ўз ичига олган бўлиб, муаллифнинг “Ал-Қонун” ва бошқа асарлари каби X-XI асрлар даврининг энг илғор тафаккур ёдгорлиги ҳисобланади.

X асрнинг охири, XI асрнинг бошларига келганда Хоразмнинг маркази Урганч Шарқнинг машҳур олимлари тўпланган илмий марказ бўлиб қолди. Ибн Сино ва Хоразмлик олим Берунийдан ташқари тарихчи Ибн Мискавейх, математик Абу Наср Аррок, файласуф Абусаҳл Масиҳий, ҳаким Ибн Хамморлар шу жойга тўпланган эдилар. Урганч шаҳрида дорул-ҳикмат ташкил этилиб, унда турли илмий мунозаралар ўтказилар эди. 1017 йилда хоразмшоҳ Маъмуннинг ҳалок бўлиши ва Урганчнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олиниши маданий муҳитнинг инқирозга юз тутишида бурилиш даври бўлди.

Абу Райхон ибн Аҳмад Беруний (973-1051) Урганч яқинидаги Кот шаҳрида туғилади. Ривоятларга қараганда у Наврӯз байрами (21 март ва ҳосил байрами (21 сентябр)дан бошқа ҳар куни тинмай илмий иш билан машғул бўлган. Беруний илмий мақсадларда кўп саёҳатларда бўлган. 999-1000 йилларда Беруний ўзининг машҳур асарларидан бири “Ал-осор ул-бақия ан ал-қурун, ал-ҳолия” (“Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар”) асарини ёзиб яқунлайди. Берунийнинг бу асари юнон, римликлар, форслар, сўғдликлар, хоразмликлар, христианлар, яҳудийларнинг ислом динидан илгариги арабларнинг урф-одатлари, диний эътиқодлари, математик ва география тушунчалари тўғрисида бўлиб, унда ёзма манбаларни, халқ оғзаки ижодини тўплаб ўрганиш ва шахсан ўзи олиб борган илмий кузатишлар асосида энг қимматли илмий-тарихий маълумотлар баён этилган. Берунийнинг бу асари Ўрта Осиё ва бутун Шарқ тарихидан энг муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Беруний Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришларида иштирок этади. Жумладан Ҳиндистонда бўлиб, у ерда санскрит, шунингдек, ҳинд халқининг урф-одати ва хулқ атворини ўрганди ва саёҳатдан қайтиши билан “Ҳиндистон” асарини яратди.

Беруний астрономия, геометрия ва астрология масалаларига бағишланган икки асар яратди. Биринчисини 1024 йилда Ғазна шаҳрида араб тилида ёзиб тугатиб, хоразмшоҳ авлодларидан бири ал-Ҳасан қизига бағишлайди, иккинчи асари “Астрономия ва юлдузлар бўйича Масъуд қонуни” (1030 ва 1036 йиллар орасида ёзилган) бўлиб, султон Масъудга бағишланган эди. Берунийнинг бу асари мазкур соҳа бўйича бутун Шарқ мамлакатлари учун биринчи асар бўлиб, хари-талар тузишда асосий қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Беруний кўп илмий асарлар яратди, бироқ уларнинг барчаси бизгача етиб келмаган. Ўрта аср араб сайёҳи Ёқутнинг ёзишича, Марвдаги масжидлардан бирида ҳужжатлар орасида 60 варақдан иборат бўлган Беруний асарлари рўйхатини учратган. Унинг “Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Геодезия”, “Астрономия ва юлдузлар бўйича Масъуд қонуни” асарлари дунё фанига қўшилган буюк дурдоналардир.

Дунёга машхур ал-Ҳаким ат-Термизий IX асрда сўфийлик тариқати ва сўфийлар ҳақидаги биринчи тарихий географик асарлар яратди. Ал-Ҳаким ат-Термизий қомусий олим бўлиб, ҳаёти давомида кўпдан-кўп асарлар ёзган. Унинг “Жами ал-улум” (“Илмлар тўплами”), “Баён ул-қасб” (“Қасб ва хунарнинг баёни”) ва бошқа асарлари машхур бўлган. Ал-Ҳаким ат-Термизий инсонпарвар ва покиза умри туфайли халқ орасида “Термиз Ота” номи билан шуҳрат топган.

IX асрда машхур муҳаддис олим имом Абу Исо ат-Термизий яшаб ўтган. Имом ат-Термизийдан етиб келган бой илмий мерос бутун ислом оламининг мулкига айланган. Унинг таълимотидаги юксак маънавият, барча даврларда ҳам долзарб бўлиб келган инсонга муҳаббат, бағрикенглик ғоялари туфайли Исо ат-Термизийнинг номи бугунги кунда ҳам катта ҳурмат билан тилга олинади. IX аср муҳаддисларидан яна бири Имом Абу Абдуллоҳ Бухорий ўзининг “Ас-Саҳих” асари билан дунёга машхурдир. Имом ал-Бухорий 600 минг ҳадисни ўрганиб, тўрт жилдан иборат китобига уларнинг 7563ни киритган.

Меъморчилик. Бизгача етиб келган иншоотлар бинокорлик техникаси ва меъморчилик санъатининг ривожланганлигидан далолат беради. Бу давр қурилишида сифатли пишиқ ғишт ва ганчдан кенг фойдаланилганлиги маълум.

IX-X асрларда қурилган Аҳмад ибн Асад мақбараси Сомонийлар хонадонининг даҳмаси бўлиб қолади.

X асрда Ўрта Осиёда меъморчилик маданиятининг яна бир тимсоли Тим қишлоғидаги Аработа мақбарасидир. Қадимги Термиз харобаларидаги Чорустун ҳам IX-X асрлар меъморчилигининг намунасидир.

XI-XII асрларда бир қанча иншоотлар қурилди. Бухоро вилояти Хазора қишлоғидаги масжид, унга яқин жойда, чўлда қурилган Работи Малик номи билан машхур ҳашаматли рабат, қорахоний Арслонхон замонида - 1127 йилда қурилган Минораи Калон, жоме масжиди - Масжиди Калон, 1198-1199 йилларда Садр Абдулазиз фармони билан қурилган Вобкент минораси, Бухородаги Намозгоҳ, шунингдек, гул ва нақшлар билан яхши безалган пештоқли Мағоки Атторий масжиди, Жарқўрғонда(Сурхондарё вилояти) жимжимақор гуллар солиниб, ғоятда пишиқ қилиб қурилган миноралар

Қорахонийлар замонасига оид, 1108-1109 йилларда ушбу давр меъморчилик намуналари ҳисоблади.

X-XII асрларда Хоразмда ҳам Буронқалъа, Ноибқалъа, Каватқалъа мажмуалари, Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мозори мақбаралари ҳам ажойиб меъморчилик ёдгорликлари ҳисобланади.

Хунармандчилик. Мовароуннаҳрда тўқимачилик, матога нақш босиш, маҳсулотни қайта ишлаш корхоналари ҳақида тарихий манбаларда кўплаб маълумот сақланиб қолган. Бухоро яқинидаги Зандона, Самарқанд яқинидаги Ведар, Сурхон водийсидаги Дарзанги қишлоқларида ишлаб чиқиладиган матолар бутун Шарқда машҳур бўлган. Бағдод султонларидан бири ведари матосини Хуросон зарбафти деб атаган. Бошқа шаҳарларда ҳам (Дабусия, Насаф, Кеш, Бинкат) нафис матолар ва карбос ишлаб чиқарилган. Муқаддасийнинг ёзишича, Самарқанднинг сиймгин, зар бафт, кимхоб, синизий каби турли-туман шойи матолари машҳур бўлган.

Самарқанддаги қоғоз ишлаб чиқариш корхоналари бутун Шарқни қоғоз билан таъминлаб турган. Қурол-аслаҳасозлик ҳам тараққий этган. Ҳиндий шамширлар Ҳирот пўлатидан тайёрланган. Маъдан эритишда кимё фани ютуқларидан фойдаланилган. Эски Термиз темирчилари маҳсулоти сифатли бўлган.

Бадий безатилган кулолчилик маҳсулотлари ҳатто чет ўлкаларга чиқарилган. Шиша ишлаш ҳам ривож топган. Нисо, Термиз, Марв, Афросиёб, Варахша, Хўжанд шаҳарларидан сифатли шиша буюмлари археолоғларимиз томонидан топилган.

“Самарқанд Мовароуннаҳр бозори ва тожирлар жамъ бўладиган жой ҳисобланган. Мовароуннаҳр молларининг кўп қисми Самарқандга келтирилиб сотилган ва бошқа вилоятларга олиб кетилган” - деб ёзади тарихчи Истаҳрий.

Бухородан четга ҳарир, шол, калин жойнамоз, мис, фонуслар, Карманадан сочик, Добусия ва Ведардан якранг ведари матолари, Арбинжондан қизил чакмон, пўстин, қалайи идишлар, Самарқанддан зарбофт матолар, кимхоб, ипак матолар, чодир, қоғоз, шиша, мис, катта қозонлар, нафис жомлар, узанги, Жиззахдан жун мато ва кийимлар, Истаравшан ва Фарғонадан новшадил чиқарилган.

Мўғул босқинчиларига қарши кураш

Мўғул қабилалари ва элатларининг қудратли давлатга бирлашуви ва жипслашуви жараёни мўғул хони Темучин (1155-1227) номи билан боғлиқ. У мўғулларгина эмас, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган жалойир, ўйрот, кeroит, найман, қорахитой, қирғиз, уйғур, қорлиқ сингари туркий қабилаларни ҳам ўз қўли остида бирлаштириб, кучли давлатга асос солди.

1205 йили Қорақурумда мазкур қабила ва элатлар оқсоқоллари ва бийларининг қурултойи бўлди. Қурултойда Темучин ҳокон этиб сайланди ва Чингизхон (Жаҳонгир) лақабини олди. “Чингнинг маъноси улуг ва қатти темак бўлур. Чингиз анинг жамъи турур” (Абулғози, 54-бет.)

1218 йилнинг баҳорида Чингизхон қимматбаҳо совғалар ортилган катта қарвон билан савдогар Маҳмуд Ялавочни элчи қилиб Хоразмшоҳ ҳузурига жўнатди. Чингизхоннинг махсус номасида Муҳаммад Хоразмшоҳни ўзининг ўғиллари қаторида кўриши шама қилинган эди. Бу сўз замирида Хоразмшоҳлар давлатининг мўғул хонига тобе бўлиши лозим, деган мазмун ётади.

Бу элчилик Хоразмшоҳнинг 1215 йилда Чингизхон ҳузурига жўнатилган Баҳовуддин Розий бошчилигидаги элчилар фаолиятига жавобан юборилганди. 1218 йилда ҳам Хоразмшоҳ Аҳмад Хўжандий ва Аҳмад Балхийларни элчи қилиб жўнатган эди.

Чингизхон элчилар зиммасига жосуслик маълумотларини тўплашни юклайди. 1218 йилдаёқ Чингизхон 500 туяга қимматбаҳо матоларни юклатиб 450 нафарлик қарвон билан жўнатади. Ўтрорда қарвон таланиб, одамлари қатл этилди. Чингизхон учун баҳона топилди. Ҳар икки томон урушга тайёргарлик кўра бошлади.

Аловуддин Муҳаммад тўнғич ўғли Жалолиддиннинг, Хўжанд ҳокими Темур Малик сингари саркардаларнинг ҳарбий кучларини асосий нукталарда тўплаб, душманга зарба бериш ҳақидаги маслаҳатларига амал қилмади ва қўшинларини йирик шаҳарларга бўлиб юборди. Мўғуллар Чингизхон ва нўёнларининг ўтрорликларидан ўчи борлигидан 1219 йил

кузида Ўтрорга ҳужум қилдилар. Шаҳар халқи ҳокими Ғойирхон (Инолчуқ) ва Қорачар баҳодир етакчилигида мўғулларга қарши жанг қилдилар. Шаҳар мудофааси беш ойга чўзилди. Кечаси Қорачар ҳожибнинг лашкари билан Сўфихона дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлиши душманга қўл келди. Шаҳар эгалланиб, аҳолиси қирғин қилинди. Ғойирхон 20 минг нафар қўшини билан қалъага кириб олиб, бир ой давомида қаршилик кўрсатди.

1220 йилнинг илк баҳорида Чингизхон мусулмон шарқининг йирик маданий маркази Бухоро устига қўшин ташлади. Бухоро қамали 12 кун давом этди. Шаҳар эгаллангач, унинг ҳимоячилари қириб ташланди. Қолган аҳоли Самарқандга ҳужумга сафарбар қилинди. Бу ерда хоразмшоҳнинг 100 минг нафарли қўшини турарди. Уч кунлик қаттиқ қаршиликдан сўнг, Чингизхон ҳийла ишлатишга мажбур бўлди. Қанғли қабиласи қўшинларига у шаҳар олингач омонлик ваъда қилди. Улар таслим бўлиб, шаҳар талангач, 30 минглик қанғли қўшини қолган ҳимоячилар ҳам қириб ташланди. Уларнинг йўлбошчилари Борушмае, Боғон, Сарзиқхон ва яна 20 нафар саркарда қатл этилди.

Хўжанд шаҳри ҳимоячилари мўғул босқинчиларига қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Шаҳар ҳокими Темур Малик бошчилигида улар қарийб бир ярим ой давомида жон олиб, жон бердилар. Охири иложсиз қолганда ўт ичида қолган шаҳар қалъасини минг нафарга яқин баҳодир тарк этиб, Темур Малик билан Сирдарё ўртасидаги оролда жойлашиб олиб, душман билан мардларча олишдилар. Ниҳоят, махсус кемалар ясаб, дарё оқими бўйлаб Хоразм томон сузиб кетдилар. Йўл-йўлакай душман билан жанг қилдилар.

Халқ қаҳрамони Темур Маликнинг бундан кейинги ватанпарварлик жасорати Хоразм ва она юртининг бошқа ҳудудларини ҳимоя қилувчилар сафида кечди.

Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари буюк шаҳарларнинг қўлдан кетиши Аловуддин Муҳаммадни ва амирларини ларзага солди. У энди жануби-ғарбий ҳудудларга чекина бошлади. У яққаланиб қолди, қўглаб ишончли амирлари хиёнат йўлини тутди. Қундуз, Бадахшон вилоят ҳокимлари ҳам ундан юз ўгирдилар. 1220 йилнинг апрелида Аловуддин Муҳаммад Нишопурга келади. Аммо, Субутой нўённинг уни таъқиб

этиб келаётгани хабарини эшитиб, бир қанча шаҳар ва қалъаларда яшириниб юрди. Ҳеч қаерда уни илиқ кутиб олишмади. Охири Каспий денгизидаги Ашура оролида ўғли Жалолиддинни тахт вориси этиб тайинлаб, 1220 йилнинг декабрида вафот этади. Унинг Ўзлокшоҳ, Окшоҳ деган ўғиллари мўғуллар қўлига тушиб, ўлдирилади. Шоҳ билан келишолмай, салтанат ичида салтанат қуриб олган унинг онаси Туркон хотин қисмати ҳам фожиали якун топди. Мўғуллар уни асир олиб, ҳисобсиз хазиначисини талаб, Мўғулистонга жўнатдилар. Унинг ҳаёти хорлик ва зорликда якун топди. Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганчда 110000 нафарли қўшин турарди. 1221 йил ёзида мўғуллар унга ҳужум қилганда Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик сингари саркардалар халқ қасоскорлари билан бир сафда жанг қилдилар. Бу жангда оташнафас шоир, ҳақиқат ва маърифат илми пешвоси Шайх Нажмиддин Кубро ибрати беназирдир. Мамлакат бошига мусибат тушганда 76 ёшли шайх ўз муридларини ёвга қарши курашга илҳомлантириб турди.

Чингизхон довуғи дунёга кетган шайх ҳузурига элчи жўнатиб, унга ўз яқинлари билан шаҳарни тарк этишни таклиф қилади. Шайх Чингизхон “марҳамати”ни рад этиб, элчисига “Шу тупрокда туғилибмиз, шу тупрокда ўламиз!” деб жавоб беради. Эртаси куни шайх Нажмиддин ўз шогирдларини қуроллантириб, мўғулларга қарши жангга бошлайди. Ўзи қўлида найза билан жанг қилади. Яралангач қулаётиб душман байроғига чанг солади. Жангчи мўғуллар жонсиз шайх қўлидан байроқни тортиб ололмайдилар. Шайхнинг бир ўзи душман байроғини сарнигун қилди. Жалолиддин Румий бу фожиа хусусида қалам тебратиб ўз рубойида, “биз ўлганда ҳам ўз эътиқодига собит қоладиганлар наслиданмиз” деб ёзган эди.

Гурганж қамали етти ой давом этди. Мўғуллар ҳийла ишлатиб ҳам кўрдилар. Бир чўпонга 100-150 бош қўй, эчки бериб, шаҳар дарвозаси ёнидан ҳайдаб ўтишни буюрдилар. Ўзлари эса пистирмада турдилар. Оч қолган аҳоли дарвозалардан чиқиб сурув кетидан қувиб кетдилар. Шаҳардан бир фарсанг ерга Боғи Хуррамга етганларида мўғуллар уларга бало-қазодек ёпирилдилар. Юз мингга яқин одам қатл этилди. Мўғуллар аҳолининг қолган-қутганини қувиб келиб Амо-

нилон дарвозасидан шаҳарга кириб, Шўра маҳалласида жанг қилдилар. Хоразмшоҳ амирларидан Фаридун удий бошлик химоячилар мўғулларни шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Лекин шаҳар қайта ҳужум билан олинди. Юз минг нафар санъат, ҳунар арбобларини, ёш болалар ва аёллардан ажратиб олиб, Мўғулистонга жўнатдилар. Қолган халқни шаҳардан ҳайдаб чиқиб, аскарларга 24 нафардан бўлиштириб бердилар. Қотиллар юз минг нафардан зиёд эди. Демак, Гурганж аҳолисида миллион нафари қирғин қилинган.

Мовароуннахрни босиб олиш мўғулларга осонликча муяссар бўлмади. Хоразмшоҳнинг тўнғич ўғли Жалолиддин Мангуберди ва Темур Маликлар ҳаётининг сўнгги дамларигача қурашаётган халққа раҳнамолик қилдилар. Улар ўзларининг ботир жангчилари билан ўн йил давомида гоҳ Мовароуннахр, гоҳ Афғон ва Ҳинд, гоҳ Эрон ёки Кафқозда пайдо бўлиб, мўғулларга қақшатқич зарбалар бердилар. Тарихчи Насавий ёзади: “У ўрта бўйли, бутдой-ранг, туркча сўзларди, форсийча ҳам биларди. Унинг мардлигига келганда, шерларнинг шери, довюрақ суворийлар орасида энг жасури эди. У жиддий киши эди, сира кулмас, фақат жилмайиб кўярди, камгап эди. У адолатни яхши кўрарди. Лекин у дучор бўлган ғулгула даври ундан ғолиб келиб, унинг феълени ўзгартирди. У фуқаролар оғирини енгиллаштиришни ёқтирарди, лекин инқироз даврида ҳукмронлик қилгани учун зўравонлик ишлатар эди”. Жалолиддин 1231 йилнинг 17-20 августларида хоинона равишда ўлдирилди.

Мўғуллар босиб олган ҳудудларда тўрт давлат, яъни тўрт улус вужудга келди.

Чигатой улуси

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Чингизхоннинг улкан давлати у ҳаётлигидаёқ ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўғадой ва Тулуй ўртасида тақсимлаб берилган эди.

Иртиш дарёсининг нариги томонидан то “мўғуллар отининг туёғи етган жой”гача бўлган ерлар, Сирдарёнинг қуйи оқими (Сигноқ, Барчинлиғкент, Жаникент, Ашнас шаҳарлари) ва Хоразмнинг шимоли ғарбий ҳудудлари тўнғич

ўгли Жўчига берилди. Жўчининг яйлови Иртишда, қишлаш жойи Сирдарёнинг қуйи оқимларида эди.

Кошғар, Еттисув ва Мовароуннаҳр Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга берилди. Чигатойнинг қўши Ила дарёси бўйида эди.

Ўғадойхонга Ғарбий Мўғулистон ва Тарбағатой ўлкаси ажратилди. Унинг қўши Чўғучақда эди.

Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйга ота улуси Халха Мўғулистон, яъни Шимолий Мўғулистон мерос қолди. Унинг қўши Керулен дарёси бўйида эди.

Жўчининг ўғли Ботухон (1227-1255) Ўғадой (1227-1241) ва Тулуйнинг ўғли Мунка (1251-1260) замонида мўғуллар салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутди ва Олтин Ўрда хонлигига асос солди. Булғор вилояти, Қрим ва унга қарашли денгиз бўйи шаҳарлари, Кафқознинг Дарбанд, Боку шаҳарларигача, Хоразмнинг шимоли Урганч шаҳри билан Ғарбда Днестрдан бошланган чўллар, шарқда эса Ғарбий Сибир ва Сирдарёнинг қуйи оқимларигача бўлган ерлар Олтин Ўрдага қараган. Чигатой (1227-1241) ўз ерларига инжу тарзида эгаллик қилган. Олғуй (1261-1266) гача бу ерларда қооннинг ҳокимияти жорий бўлган. Қоон номидан Чигатой улусини Маҳмуд Ялавоч бошқарган. 1239 йилда у Хитойга ҳоким этиб тайинлангач, ўрнига ўғли Масъудбек (1239-1289) ўтказилган. Ҳарбий ҳокимият, аҳолини рўйхатдан ўтказиш, солиқ йиғиш ишлари дорухачи ва танмачи деб аталувчи мўғул амирлари қўлида бўлган. Масалан, Ўғадой қоон замонида Нахшаб, Самарқанд ва Бухорода Ҳазор Буқо, Чинсағ Тойфу Буқо Нушо сингари дорухачилар турган. Маҳмуд Таробий кўзғолонини(1238) тор-мор келтирган ҳоқон лашкарбошилари Илдиз нўён ва Жикан кўрчиларга Бухорони талон-тарош, аҳолисини қирғин қилишларига йўл қўймаганига қараганда, Чигатой улусида Маҳмуд Ялавочнинг нуфузи баланд бўлган. Дорухачи ва танмачилар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлишган.

Маҳмуд Ялавоч Хитойга ҳоким қилиб жўнатилгач, унинг ўғли Масъудбекка Уйғуристонга қарашли Хўтан, Кошғар, Олмалик, Қояликдан то Самарқанд ва Жойхун дарёси соҳилларигача, Бешбалиқ ва Қорахўжа ерлари инъом этилди.

Кепакхон (1309,1318-1326) давригача Чигатой улусида

сиёсий барқарорлик бўлмади. Чигатойнинг набираси, 1221 йилда Бомиеъ жангида ҳалок бўлган Мутугеннинг ўғли Қора Хулагу ҳукмронлиги (1241-1247) узоққа чўзилмади. Унинг ўрнига Гуяк қоон (1246-1249) Чигатой ўғли Есу Мункани (1247-1252) қўйди. Есу Мунка давлат ишлари билан қизикмади. Унинг ўрнига хотини Тўкаши ва Фарғона Шайхулисломининг ўғли вазир Бурхониддин Марғинович давлатни бошқарди. 1249 йилда Ботухон қоонлик тахтига Гуякнинг беваси Ўғул Гаймишни ўтказди (1249-1251). Чинтой уйғур унинг вазири бўлди. Чигатой улуси хони бу тадбирга қарши чиқди. Шунда Ботухон хонлик тахтига Тулуйнинг ўғли Мункани ўтқизмоқчи бўлади. 1251 йили Қорақурумдаги қурултойда Мунка хон сайланди. У бундай ўзгаришга қарши чиққанларни рўйхат қилиб, жамъи 72 нафар хонзоданинг ишини ярғучи(қози)га топширади. Ярғучи ҳукмига кўра улар қатл этилди. Қатл этилганлар орасида Ўғул Гаймиш ва Широмуннинг онаси Қадағоч хотинлар ҳам бор эди. Чигатой улуси хонлигига Қора Хулагу тайинланди. Бироқ йўлда у вафот этди. Унинг кўшини йўлда давом этиб, Есу Мункани асир олиб, Ботухон хузурига жўнатди. Чигатой улусига Ориқ Буқонинг қизи, Қора Хулагунинг беваси Эргана хотун, ҳали вояга етмаган ўғли Муборақшоҳ билан бирга 1266 йили Оҳангарондаги қурултойда хон этиб тайинландилар. Улар номигагина хон эдилар. Ҳокимиятни Ботухон ва Мунка қоон номидан Масъудбек бошқарди.

Хуллас, 1251 йилги Қорақурум қурултойидан кейин Чигатой улуси иккига бўлиниб кетди: Шарқий Туркистон, Ғулжа ўлкаси, Еттисув, Фарғонанинг шимоли шарқий қисми қоон ихтиёрида қолди; Мовароуннаҳр, Фарғонанинг ғарбий қисми Олтин Ўрда қўл остига ўтди.

Олғуй ибн Бойдар ибн Чигатой (1261-1266) Чигатой улусини Олтин Ўрда таъсиридан қутқазиб чораларини кўрди: Олтин Ўрданинг Бухорода турган беш минг нафарли кўрикчи кўшини кириб ташланди; уларнинг мол-мулки, оилалари мусодара қилинди. Олғуй Берка хон кўшинларини Ўтрор яқинида тор-мор келтирди, Ўтрор таланди.

Бароқ ибн Йисунқор ибн Комқор ибн Чигатой замонида (1266-1271) Чигатой улуси анча кучайди. Бароқхон Олтин Ўрда хони Мангу Темур (1267-1280) ва Қайду кўшинларини

Сирдарё бўйидаги жангда мағлуб этса-да, лекин охири енгилди. Унинг элхон Абоқохонга(1265-1289) қарши юришлари ҳам натижа бермади. Чигатой улусининг кўп қисми Ўғдойнинг набираси Қайду ва Олтин Ўрда хони Мангу Темур таъсирига тушиб қолди. Неклой (1271-1272) ва Буко Темур (1272-1291) ҳукмронлиги даврида эътиборга лойиқ ўзгариш бўлмади. Қайду улус тахтига Барокхоннинг ўғли Дувани(1291-1306) ўтказди. Андижоннинг тикланиши, Ўзганнинг Фарғона ўлкаси пойтахтига айлантирилиши унинг номи билан боғлиқ. Дувахон Қайду билан ҳамкорлик қилиб, катта эътибор қозонди. Дува-хон вафотидан кейин ўғли Кунжакхон ва Толғу ибн Қудағай ибн Бўри Мутуган ибн Чигатойлар хонлиги узокқа чўзилмади.

Кепакхон ибн Дувахон ўз уруғдошларининг низоларига барҳам берди. Чигатой давлатининг ривожи, шаҳарлар қурилишига омил бўлган пул ва маъмурий ислохотлар Кепакхон номи билан боғлиқ. Насафдан икки фарсах масофа нарида қурилган сарой (мўғулчада - Қарши) унинг номи билан боғлиқ. Маъмурий ислохотга кўра мамлакат Бухоро ва Самарқанд вилоятларида туманларга, Фарғона ва Шарқий Туркистонда орчинга(пойтахт атрофи ноҳияларига) бўлинди. Янги пул бирлиги тарихда кепакий номи билан машҳур бўлди. Бир динор кепакий икки мисқол, бир дирҳам кепакий эса учдан бир мисқолга тенг бўлган.

1326 йилда Дувахоннинг ўғиллари Элчигидой ва Дурра Темур ўртасида тахт учун кураш бошланди. Сўнг тахти эгаллаган Аловуддин лақабли Тармаширин (1326-1334) мустаҳкам мавқега эга бўлди. Дувахоннинг набиралари Бузан, Чанкши, Есун Темур 1334-1338 йилларда номигагина хон бўлдилар.

XIV асрнинг 40 йилларида Чигатой улуси икки қисмга: Еттисув, Фарғонанинг шарқий қисми, Шарқий Туркистондан иборат Мўғулистонга ва Ғарбий улус - Мовароуннахрга бўлиниб кетди ва сиёсий жиҳатдан парчаланди.

Ҳарбий-сиёсий тузум. Мўғуллар асос солган давлат ярим кучманчи типидagi, асосан ҳарбий тартибларга мувофиқ келган давлат бошқарувига эга сиёсий ташкилот эди. Чингизхон ва унинг авлодлари хон унвони соҳиблари эдилар. Уларнинг қўли остидаги бошқарув тизимида турли унвон, мартаба ва мансаб эгалари бўлган. Бундай амалларнинг

аксарияти ҳарбий тартибларга мос тушарди. Йирик ҳарбий бўлинма бошида ноёнлар, баҳодирлар ва мерганлар турган. Ўн минг аскардан иборат туманга хоннинг фарзандлари ҳам бошчилик қилишган. Хоннинг шахсий соқчилик бўлинмаси - кешик ҳам бўлган. Фавқуллодда ҳолатларда мазкур бўлинманинг ҳаракати қўл келган.

Туманлар ўз навбатида минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган ва ҳар бир бўғинда ҳарбий бошлиқлар: мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар турган. Тартиб-интизом борасида сўз юритмоқчи бўлсак, бунда мўғулларнинг қўшини энг интизомли ва ўз бошлиқларининг сўзини икки қилмайдиган кескин, ўз замонасининг ҳақиқатдан ҳам қатъий жанговар армияси саналарди. Жангчилар эса ботир, қўрқмас ва чаққон бўлган.

Чигатой улуси даврида Мовароуннахрни бошқариш ишлари маҳаллий ҳукмдорларга топширилган эди. Мовароуннахрнинг бошқарувчиси йирик савдогар ва судхўр Маҳмуд Ялавоч эди. У Хўжанддан туриб ўз қўли остидаги мўғул ҳарбий бўлинмалари ёрдамида давлатни бошқарган, солиқларни йиққан. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва рухоний раҳбарлар мамлакатда бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Булар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Маҳаллий бой-зодагонлар катламига таянган ҳолда мўғул хонлари Ўрта Осиёдаги вилоят ва ҳудудларни идора қиладилар. Ишончли кишиларга махсус ҳужжат-пайзалар берганлар. Алоҳида ёрлиқларга кўра маҳаллий аҳоли амалдорлар, савдогарлар, рухонийлар, хон хонадони вакилларига ўша ерлардан ўтиб қолса, турар жой берганлар ҳамда уларни озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаганлар.

Чигатой улусида иқтисодий муносабатлар. Чигатой улуси хонлари ўз улусларига инжу тарзида эғалик қилганлар, яъни хону хонзодалар ўзларига берилган юртнинг даромадидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганлар, холос. Ер солиғи мол (хирож) умумий ҳосилнинг ўн фоизини ташкил этган. Кўчманчилар тўлайдиган кўпчур юз бош молдан бир бош ҳисобида бўлган. Савдодан тарғу жаримаси олинган. Мунка қоон номида пул зарб этилгач, 1270 йилдан солиқ ва жарималар пул билан олина бошлаган. Пул улуснинг кўплаб йирик шаҳарларида, масалан, Олмалик, Бухоро, Ўтрор, Тароз, Қош-

ғар, Тошканд, Ўш, Марғилон, Оқтепа, Ўзганд, Хўжандда зарб қилинган.

Масъудбек ташаббуси билан 1271 йилда пул ислоҳоти ўтказилди. Чиғатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш бу ислоҳотнинг асосий моҳиятини ташкил этар эди. Бу ҳол ички савдо ва ижтимоий муносабатларни тартибга соларди: энди кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги вужудга келди; хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларини зарбхонага олиб келиб кумуш тангага айлантириши мумкин эди.

Аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, танга нуфузи ортиб борди. Натижада XIII асрнинг 80-90 йилларида улуснинг 16 та шаҳрида зарбхоналар очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилди.

Солиқлар. Чиғатой улусида ер солиғи ўндан бир ҳажмда белгиланган. Олий мансабдорлар солиқ тўламаганлар. Гап шундаки, йирик мулкдорлар, савдогарлар, ислом пешволари мўғуллар билан яқинлашиб, катта имтиёزلарни қўлга киритган, ҳар хил ёрлиқлар олган эдилар. Солиқ турларидан яна бири кўпчур эди. У чорвадор хўжаликлардан олинган.

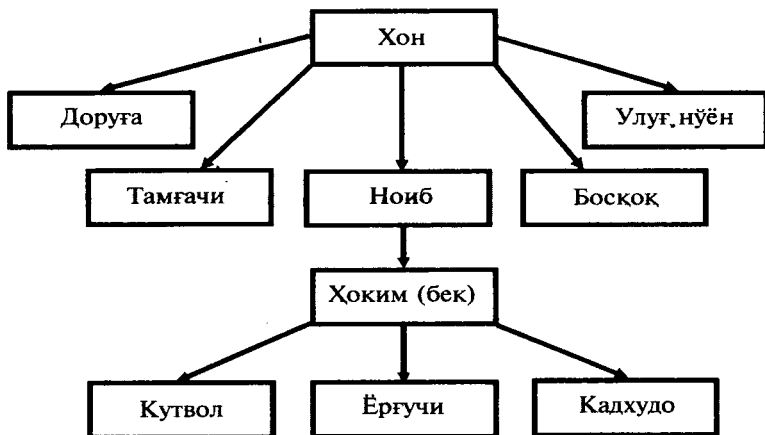
Чорвадорлардан яна шулси солиғи олганлар: ҳар сурувдан бир кўй ва қимиз учун ҳар минг бош отдан бир бия ундирилган.

Яна бир солиқ тарғу деб аталган ва ҳунарманд, савдогарлардан олинган. Тарғу ишлаб чиқарилган ва сотилган молнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида бўлган. Яна маҳаллий халқ туз солиғи, жон ёки кумуш солиғи тўлаган.

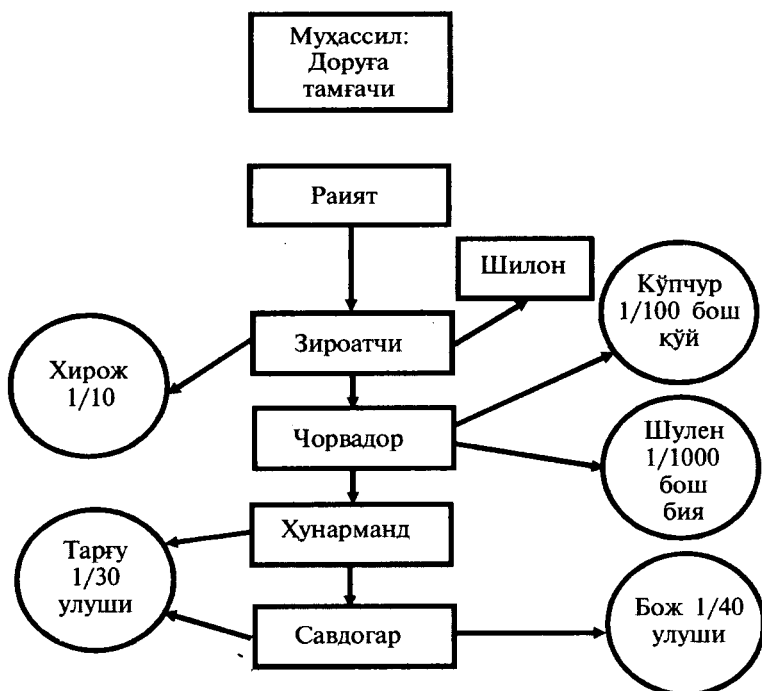
Маълумки, мўғул хонлари ноибларга барот (ижара ёрлиғи), пайза берганлар, ноиблар солиқ йиғиш пайтида расмий белгиланган ҳажмдан зиёдроқ ундириб олган.

Кўп сонли мансабдорлар, ҳарбийлар, тархонлар, доруға ва тамғачилар ёмларда(бекат)ларда тўхтаб ўтганларида, ҳар бир оила бир цзинь (596,8 гр.) гўшт, бир шин гуруч ва бир шиша ароқ етказиб беришлари зарур эди. 1235 йил ҳокон фармонига кўра ҳар бир ёмдаги алоқа хизмати икки туман аҳолисига юклатилади. Икки туман аҳолиси ём учун 20 бош от, сўйишга кўй-эчки, соғишга биялар, арава ва бошқа зарур анжомлар ажратишлари лозим эди. Яна шуни таъкидлаш

Чигатой давлатининг бошқарув тизими

Чигатой улусида солиқ тизими

жоизки, Чигатой улуси ноиблари Махмуд Ялавоч (1227-1238) ва унинг ўгли Масъудбек (1239-1289) мўғул хонлари билан умумий тил топишга ҳаракат қилиб, Мовароуннахрнинг иқтисодий ва ижтимоий юксалиши, савдо-сотикнинг жонланиши, суғориш иншоотларини таъмирлаш, сиёсий барқарорлигини таъминлашга эътибор бердилар. Улуғ қоонлар Гуякхон (1246-48), Мункахон (1251-1260), Чигатой хони Олғуй (1261-1266)ларнинг ҳар хил мўғул шаҳзодаларининг Мовароуннахр ҳаётига аралашувлари, ўзбошимчаликларига чек қўйилган, кўп шаҳарлар таъмирланган.

Кебекхон (1318-1326), Тармаширин (1326-1334) даврида ислом дини давлат дини мақомига эга бўлди. Улус маънавий ҳаётида ўтрорлик Ҳабаш Амид, Шайх Сайфуддин Бохарзий, фарғоналик Баҳовуддин Марғинонийларнинг ҳам ўрни бор эди. XIII аср ўрталаридан бошлаб ўзбек қабилаларининг ўзаро уюшуви жараёни кучайди. Жумладан барлос қабиласи Қашқадарёда, жалойирлар Оҳангарон водийсида, арлотлар Афғонистон шимолида, қовчинлар Фарғона водийсида жойлашиб, чуқур томир отдилар. Бу ҳол ўзбек халқининг ташкил топишида муҳим омиллардан бири бўлди.

Амир Темур давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ҳукмронлик даври билан узвий боғлиқдир.

Амир Темур 1336 йилнинг 8 апрелида Кеш шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида (ҳозирги Яккабоғ тумани ҳудудида) барлос қабиласи улуғларидан Тарағай Баҳодир хонадониди дунёга келди.

Унинг болалиги ва ўспиринлик йиллари маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низолари даврига тўғри келди. Чигатой улусида нисбатан барқарорликни вужудга келтирган Қозонхон (1336-1347) ўлимидан сўнг мамлакат ҳудудлари парчаланиш, иқтисодий вайронлик сари юз тутди. Амир Қозоғон (1347-1357) даврида бу жараён янада авж олди. Амир Қозоғон фитна натижасида ўлдирилгач, Чигатой улуси беклари ўзларини мустақил деб эълон қилдилар: Кешда

Ҳожи Барлос, Хўжандда Боязид жалойир, Балхда Ўлжой Буғо сулдус, Шибиргонда Муҳаммад Ҳожа Аперди найман, Хутталонда амир Кайхусрав ва Ўлжой Аперди, Тотканд ва Сарипулда Хизр Ясовурий, Кўхистонда Амир Сотилмиш хукмронлик қилади. Бу ҳол Мўғулистон хонлари тинчлигини бузди. 1348 йилда хонлик тахтини эгаллаган Туғлуқ Темур Чигатой улусида мўғуллар мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида икки марта (1360-1361) қўшин тортиб келди. Ҳожи Барлос Хуросон сари кочди. Амир Темур мўғулларнинг ўзбошимчаликларига йўл қўймаслик мақсадида Туғлуқ Темур хизматига кирди. 25 яшар Амир Темур Шаҳрисабз ҳокими этиб тайинланди. 1362 йилда у Балх ҳокими амир Ҳусайн ибн Мусаллаб билан яқин бўлиб, улар мўғуллар хукмронлигига қарши курашишга аҳду паймон тузишади. 1365 йилдан Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхожа Чигатой улусига қўшин тортади. Чиноз яқинида (Лой жангида) иттифокчилар Илёсхожадан енгилдилар. Илёсхожа Самарқандни ишғол қилмоқчи бўлганида, сарбадорлар халқни мўғулларга қарши зарба беришга сафарбар этадилар. Мавлонозода, Абубакр Кулувий, Хўрдак Бухорийлар уч кеча-кундуз тиним билмай мудофаага тайёрландилар. Мўғуллар енгилиб, Мўғулистонга кетишга мажбур бўладилар. Бу хабарни эшитиб иккала амир қайтиб келади ва Самарқандни эгаллайдилар. Сарбадорлар раҳбарларининг амир Ҳусайн томонидан қатл этилиши, улар ўртасидаги муносабатнинг бузилишига сабаб бўлди.

1370 йил баҳорида Амир Темур ўзига яқин амирларнинг қўшинлари ёрдамида Балх устига қўшин тортиб, Амир Ҳусайн қўшинини тор-мор келтиради. Шу ердаги амирлар қурултойида Амир Темур Мовароуннаҳр хукмдори этиб сайланди. Лекин Чингизхон наслидан Суюрғотмиш (1370-1388) ва кейинчалик унинг ўғли Султон Маҳмуд (1388-1402) расмий равишда хон сифатида тахтга ўтказилди.

Амир Темур Мовароуннаҳрнинг қонуний хукмдори сифатида унинг ҳудудларини бирлаштиришга киришар экан, у тўғридан тўғри ҳарбий юришларга эрк бермасдан, ўзини мустақил деб билган маҳаллий хукмдорларга мурожаат этиб, уларни марказий ҳокимиятга бўйсунганини талаб қиларди. Масалан, Амир Темур 1371 йил мартада элчи Алуфа товачи орқали Ҳусайн Сўфига шундай мурожаат этади: “Қот билан

Хивак аслида Чигатой улусига тегишлидир. Лекин кўп муддатдан бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруфи қабзасига олмишлар. Энди инсоф юзасидан, уни барча тобъ ерлари билан кўшуб Чигатойхон хонадони мулозимларининг илгига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлуб қолишига умид билдириб қолурмиз”. Хусайн Сўфи бу гапларга назар - писанд қилмади. Амир Темур Хоразм устига беш маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йилларда) кўшин тортишга мажбур бўлди. Шош, Термез, Хисор, Бадахшон, Кундуз ҳукмдорлари тобълик билдирган бўлсалар ҳам, Шарқий Туркистон, Еттисув, Сирдарёнинг юқори оқими мўғул хонлари таъсирида эди. Амир Темур 1371 йил бошларида Мўғулистонга кўшин тортади. Кепак Темур лашқари тор-мор келтирилади. Сўнг Камариддин ва унинг иттифоқчиларига қарши уч бор ҳарбий юриш (1374-1375, 1376-1377) уюштирди ва Мовароуннаҳрнинг шарқий ва шимолий ҳудудлари дахлсизлиги таъминланди. Охириги жанг 1377 йил баҳорида Иссиқкўлнинг Бугам деган жойида бўлиб, Камариддин кучлари яксон этилди.

Манғишлоқ ҳоқими Тўйхожа ўғлон фарзанди Тўхтамиш 1380 йилда Мамайни енгиб, Олтин Ўрда хони бўлиб олганди. У Амир Темурнинг Эрон ва Кавказ ҳудудларини эгаллаш йўлидаги хатти-ҳаракатларига халақит бермоқчи бўлди. Шу жихатдан Соҳибқироннинг 1389, 1391 ва 1394-1395 йилларда унга қарши ҳарбий ҳаракатлари жиддий аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, Эрон ва Хуросонда ҳам бир неча кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп талофат кўрар эдилар. Масалан, Эроннинг шимолий қисми, Озарбайжон ҳудудида Жалойирлар давлати (1336-1411), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337-1381), Хиротда Куртлар давлати (1337-1381), Исфaxonда Музаффарийлар ва ҳоказо.

Амир Темур 1380 йилдан бошлаб Хуросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. Шундан кейин Амир Темур Эроннинг бошқа ҳудудларига қарши 1386 йилдан бошлаб уч йиллик, 1392 йилдан беш йиллик, 1399 йилдан эса етти йиллик юришларини амалга оширади.

Амир Темурнинг Ҳиндистон устига ҳарбий юришининг

(1398 йилнинг сентябридан 1399 йил мартгача) ҳам ўз сабаблари бор эди. Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан азият чекаётганди.

Унинг 1401 йилда Шомга, 1402 йили эса Боязидга қарши юришлари муваффақиятли якунланди (1402 й. 28 июли Анқара жанги).

Амир Темур кўпдан буён Хитойга юришни дилида тугиб қўйган эди. У бунга 1404 йил кузидан тайёргарликни бошлади. Аммо 1405 йилнинг 18 феввалида вафот этиши туфайли, бу юриш амалга ошмай қолди.

Сиёсий тузум. Амир Темур ўз давлатини барпо қилишда ўтмишда мавжуд сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланди. Мазкур давлат ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Қудратли ҳукмдор тарих фанига ихлос қўйганидан бўлса керак, қадимги ва ўрта аср Шарқ мамлакатларидаги турли давлатлар ва уларнинг сиёсий ҳамда маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга эди. Бироқ унинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосига қурилган бўлиб, бу соҳадаги тажрибалар Ўрта асрлардаги Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди. Амир Темурнинг Низомулмулк томонидан яратилган “Сиёсатнома” асаридан давлат ишларида кенг қўлланма сифатида фойдаланиши, “Темур тузуклари”да “Сиёсатнома”дан фикрлар келтириши бунга ёрқин мисолдир.

Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг саккизта асосига амал қилди:

- давлат сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамиятнинг сиёсий яхлитлиги бузилмаслиги;
- давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи.
- бошқарув тизимини мувофиқлаштириб турувчи қоидалар шаклланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд

омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;

- давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик ила англамоғи.

Амир Темури давлатчилигининг бу асосларига тўққизинчиси, жамият ривожини ва барча ижтимоий табақалар, манфаатларини таъминлашни кўчди.

4) Бошқарув икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон) дан иборат бўлган. Даргоҳни Олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари Олий девон зиммасида бўлган.

Олий девонда - ижроия ҳокимиятда бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири турган. Сарҳадлар ва тобеъ мамлакатларнинг бошқаруви билан шуғулланувчи яна уч вазир бўлган ва девонбегига ҳисобот бериб турган. Марказий ҳокимият тизимида шайхулислом, қозикалон, қозийи аҳдос (одат бўйича ҳукм чиқарувчи қози), қози аскар, садри аъзам (вақф ерлари, мулклари мутасаддисини), додхоҳ (шикоятларни кўрувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдорнинг шахсий буйруғини бажарувчи), қалақчи (хирож миқдорини аниқловчи), муҳассил (солиқ ундирувчи), тавочи (асосий кўшинларни тўплаш ишига мутасадди амалдор), қоровулбеги, қутвол (қалъабон), муҳтасиб (шариат қоидалари ижросини, бозор тартибларини назорат қилувчи) ва бошқалар бўлган.

Шунингдек, даргоҳда бош ҳожиб, ҳожиблар, хазинабон, хонсолар жибаши, қушчи, баковул, котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, дорихоначилар бўлган.

Амир Темурининг тарихдаги хизмати шундан иборатки, у давлатчилигининг бошқарув тизими, ички ва ташқи сиёсатининг тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий шароитда такомиллаштирди. Ташқи ва ички фавқуллода воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлари бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида ёмхоналар ташкил этилган. Ҳар бир ёмда 50-200 бошдан от-улов тутилган.

Сохибқирон мамлакатни бошқаришда ўз яқинларига суянди.

Мамлакатнинг ғарбий вилоятлари ўрганча ўғли Мироншоҳга, Балх вилояти катта ўғли Жаҳонгир мирзога, Хуросон кичик ўғли Шохруҳ мирзога суюрғол этилган. У набираларига ҳам суюрғол берган. Жумладан, Кобул, Ғазна, Қандаҳор, Ҳинд ерлари Пирмуҳаммадга, Исфохонни Умаршайхнинг ўғли Рустамга, Бағдодни Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга суюрғол қилади.

Амир Темур салтанат ишларида ўзининг пирлари маслаҳатларидан ҳам кенг фойдаланган. “Темур тузуклари” да соҳибқироннинг пирлари ва уларнинг кўрсатмалари баёни берилган. Асли хуросонлик йирик шайх бўлган Зайнуддин Абубакр Тойободий Амир Темурга давлат бошқариш ишларида кенгаш, машварату маслаҳат, хушёрлик, эҳтиёткорлик амалларига риоя этишни маслаҳат берган.

Шунингдек, саййид Барака, Мир Саййид Шариф Журжоний, Термиз саййидларидан Ала-ал мулк, Абул Маолий ва Али Акбарларнинг Амир Темур Давлати даргоҳларидаги машварату - кенгашларда фаол иштирок этганларидан “Темур тузуклари” далолат беради.

Давлат бошқарув ишларида Соҳибқирон ислом қонунқоидаларига асосланган. Унинг Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифларга бўлган муносабати самимий ва олий даражада бўлган. Пайғамбар авлодлари, шайхул - машойихларга хурмати чексиз бўлган. Давлатни кучайтиришда ҳам айнан шундай кишиларга таяниб иш юритган.

Ижтимоий тузум. Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда аҳолининг яшаш даражаси ва шароити яхшиланган. Ягона марказлашган давлатнинг шаклланиши ва ривож топиши билан оддий аҳолининг тинч ва осуда яшаб, меҳнат қилишига шарт-шароитлар яратилди.

Мўғуллар истилоси даврида ва ундан кейин Амир Темурнинг марказлашган давлат барпо этгунига қадар Ўрта Осиё ва унга қўшни худудларнинг халқ оммаси ниҳоятда оғир азоб-укубатлар, қийинчиликлар билан ҳаёт кечираётган эди. Мўғулларнинг вайронагарчилик ва бузғунчилик ишлари туфайли меҳнатқаш аҳолининг яшаш шароити қуйи даражага тушиб қолди. Хўжаликни қайта тиклаш ишларига эътиборсиз бўлган кўчманчи мўғуллар халқ бошига турли солиқларни солдилар, улар орасидан баъзиларини қулларга айлантирдилар.

Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, у мамлакатда қайта тиклаш ишлари, ободончилик, суғориш тармоқларини таъмирлаш ишларига катта эътибор қаратди. Турли тоифага мансуб мулк соҳибларини бир қўл остида бирлаштирди. Каттиқ интизом ҳар қандай зодагонни ўз ҳукмдори олдида бош эгишга мажбур қилар эди. Мехнаткаш халқ, жумладан, хунарманд қатламига мансуб кишиларнинг яшаш даражаси анча яхшиланди. Шаҳарларда, маданият марказларида яратувчилик, ободончилик ишлари ниҳоятда кучайиб кетди.

Амир Темур давлатининг сарҳадлари кенг эди. У нафақат ҳозирги Ўрта Осиё балки, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Кавказ, Қозоғистон, Ироқ сингари мамлакат ва ҳудудларни ўз таркибига олган эди. Ижтимоий тузум масаласида тўхталганимизда, айнан шу жойлардаги аҳолининг турли қатламлари, уларнинг ўзаро нисбати, бир-бирига алоқадорлигини назарда тутишимиз керак.

7) “Темур тузуқлари” да Амир Темур ўз мамлакатини бошқаришда аҳолини маълум ижтимоий қатламларга бўлганлиги қайд этилган. Улар асосан ўн иккита гуруҳга бўлинган ҳолда ўша даврдаги омма ва хоссанинг бир-бирига нисбатини яққол кўрсатади. Булар қуйидаги ижтимоий тоифалар:

- саййидлар, олимлар ва шайхлар;
- катта тажрибага эга илмли кишилар;
- дуо қилувчи тақводорлар;
- лашкарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлари;
- аскарлар ва халқ оммаси;
- давлат бошқарув ишларини ипидан-игнасигача биладиган маслаҳатгўй доно ва ақлли кишилар;
- вазирлар, котиблар, девон бошлиғи;
- тиббийёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар;
- муҳаддислар ва муаррихлар;
- тасаввуф вакиллари ва орифлар;
- хунармандлар ва санъаткорлар;
- ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.

Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур давлатини маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий характерда бўлганлигини ҳам кўрсатиб турибди.

Ижтимоий тузумни биз мулк эгалигисиз тасаввур қила

олмаймиз. XV асрда зироатчилик билан машғул қишлоқ аҳли орасидан маълум қисми имтиёзли ҳақ-ҳуқуқлар эгаси бўлган. Улар давлатга жуда оз миқдорда солиқ тўлашган. Аҳолининг жуда катта қисмини ижарачи-чорикорлар ва жамоатчи деҳқонлар ташкил қилган. Қишлоқлар жамоа ёки қарийа деб номланган. Унинг мулки бутун жамоа аҳлига қарашли эди.

Хунармандчилик соҳасида асосий ишлаб чиқарувчи ижтимоий тоифа вакили эркин хунармандлар бўлган. Улар шаҳарда яшовчи савдогарлар билан бир қаторда маданий марказнинг ўрта ҳол тоифалари вакиллари саналганлар. Булар жумласига амалдорлар ва ўрта ҳол ислом пешволарини ҳам киритиш мумкин.

Амир Темур ўзига тобе мамлакатларнинг сипоҳу раият кайфиятини, турмушини, бирор киши уларга жабр-ситам қилса, уларни жазолаш тадбирларини ўз қонунларида қайд этиб ўтган.

Ҳар бир шахс ўз қобилияти ва ўз хоҳиш иродасига кўра, шунингдек, билим ва тажрибасига мувофиқ муайян вазифани эгаллай олар эди. Албатта, у ўша ишни ва амални уддалай олса, ўз ҳаракатига мувофиқ ижтимоий қатламнинг юқорироқ даражасига кўтариларди.

Солиқ тизими. Кўпгина манбалар Амир Темур ва теурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум меъёрга туширилганлигини баён қилади. Мансабини суиистеъмол қилган айрим амалдор шахслар аҳоли норозилигига учраган ва ҳукмдорлар томонидан қаттиқ жазоланган. Теурийлар даврида солиқнинг асосий тури хирож бўлган. Ер солиғи ҳосилнинг учдан бир миқдорича бўлган. Танобона боғлардан олинган. Жон солиғи, улоғ, бегор амалда бўлган.

Ерга эгаликнинг суюрғол - хусусий мулк тури кенг тарқалган.

XV асрда зироатчилар қандай ер мулкларида яшаб, экин экишларига қараб хирож тўлаганлар. Улар асосан тўрт турга -

- а) давлат ерларида яшовчи зироатчилар;
- б) хусусий мулк ерларида яшайдиган;
- в) ўз ерида яшовчилар;
- г) вақф ерларида яшовчиларга ажралганлар.

Ердан асосан хирож (мол) ундирилган. У маҳсулот ёки

пул билан олинган. Ҳажми ҳосилнинг ярми миқдоригача борган.

Мағлуб шаҳар аҳолисидан сари шумор (жизъя) олинган.

Мамлакат катта хавф остида қолган пайтларда фавкуллода солиқ - аворизот йиғиб олинган. Мамлакат ҳудудидан чопар ёки элчилар ўтаётганда, зарурат туғилганда, аҳоли уларга улоғ - от топиб бериши лозим бўлган.

Дўкандор ҳунармандлардан тамго солиғи олинган. Зарур бўлганда аҳоли қаср қурилиши, суғориш иншоотлари, кўприклар қуриш ишига - ҳашар(бегор)га жалб этилган. Мазкур ишлар жараёнида миробона, доруғона солиқлари ундирилган. Накд бойлигининг (Тангри Таоло муҳофаза этсин деган умидда) камбағаллар ва ўзидан қолганлар фойдасига закот берганлар. У йилига бир бор берилиб, кўчмас мулкнинг қирқдан бири ҳажмида бўлган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар тағжой, боғдорлар танобона тўлаганлар.

① **Ҳуқук.** Ҳар бир ислом давлатида шариат қонун-қоидалари ётақчи ўринни эгаллайди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Амир Темур давлатида ҳам ҳуқуқий муносабатлар Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда баён қилинган тартиб-қоидаларга асосланган.

Амир Темурнинг ҳуқуқ ва қонун унсурлари “Темур тузукларида” ўз аксини топган. Бу асарда давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раият ва ижтимоий тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилган. “Темур тузуклари”да таъкидланишича, дунёвий жиҳатларни ҳукмдорнинг ўзи, яъни Амир Темур назорат қилган ва керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини бошқариш эса, шариат қозисига берилган. Бироқ давлатнинг девонида, унинг турли бўғинларида ҳам алоҳида қозилар суд, жиноят ва жазо ишларини амалга оширганлар. Масалан, лашкар учун махсус қози, раият учун алоҳида қози тайинланган. Ҳуқуқ тизими қуйидагича бўлган:

Шайхулислом - ҳар бир мамлакатда мусулмонларни ноҳўя ишлардан сақлаш, савоб ишларга ундаш бўйича масъул шахс.

Садрлар - асосан саййидлардан чиққан шахслар бўлиб, аҳли исломга бошчилик қилган. Уларнинг энг муҳим вазифаларидан бири мамлакатдаги вақфларни назорат қилиш бўлган.

Садрлар суюрғолни ҳам белгилаб турганлар.

Мутаваллий - садрлар томонидан вақфларни бошқариш ва назорат қилиш учун тайинланган шахс.

Қози - ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли бўғинларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқ қилиб турган.

Мударрис - диний масалалар, шариат, тафсир, ҳадис ва фикҳдан дарс берувчи шахс.

Мухтасиб - бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Қози ва садрлар Амир Темурнинг шахсан ўзига ҳисобот бериб турганлар. Амир Темур қатъий тартиблар ва қонунларни ўз тузуқларида ёзиб чиққан:

① -ҳазинабон молия ишида хиёнат қилса, текширувдан сўнг, қуйидагича жазога тортилган. Масъул шахснинг ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган ойлиги ҳисобидан ушлаб қолинган;

-қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм қилса, уни зулм кўрган кишига топширганлар ва ўша мазлум кишининг ўзи сипоҳийни жазолаган;

-қишлоқ оқсоқоли, шаҳар улуғлари пастрок тоифадаги кишига зулм қилса, ўша зулмга яраша катта миқдорда жарима солинган;

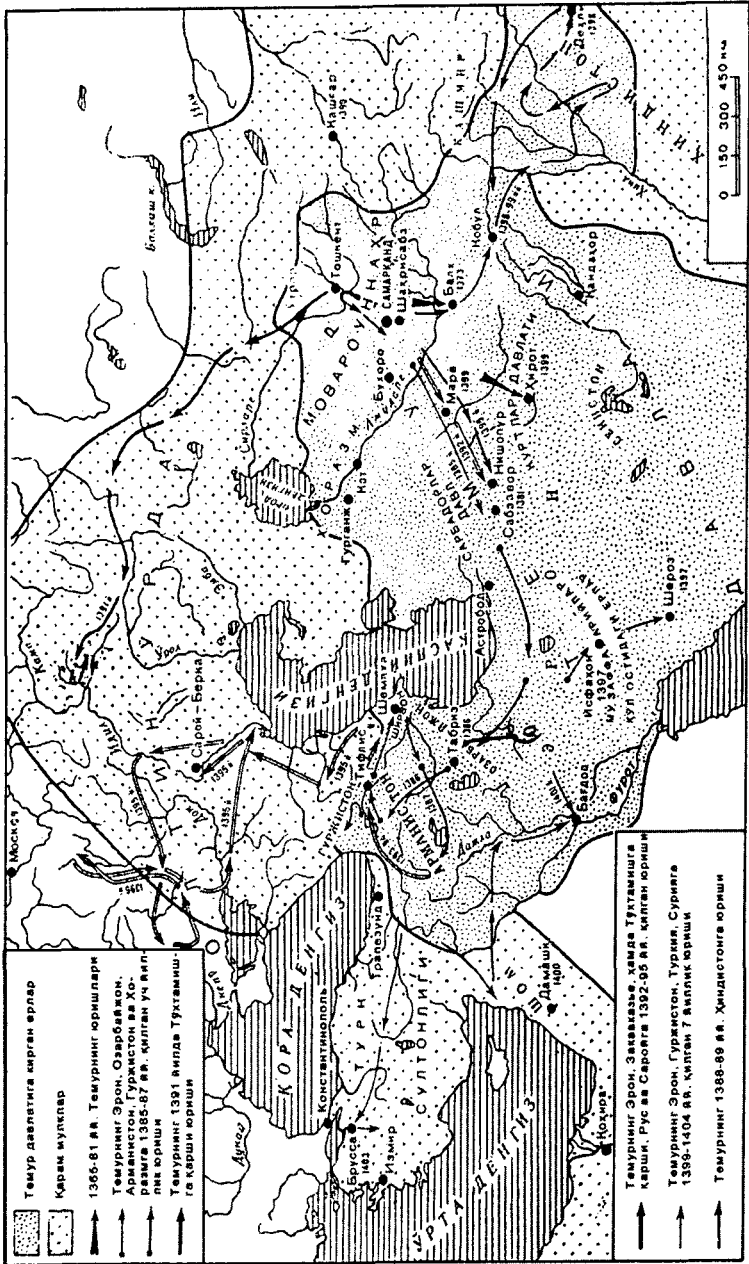
-халққа жабр-зулм қилган ҳарбий киши жарима тўлаган, ёки дарра билан калтакланган;

-кимда-ким ўғирлик қилиб, бировнинг молини тўнаса, ўшани қайтариши шарт бўлган ёки ясога мувофиқ қаттиқ жазога тортилган;

Бировнинг тишини синдирса, кўзини кўр қилса, қулоқ-бурнини кесса, шароб ичса, зино ишлар билан машғул бўлса, шариат қозиси томонидан тегишли жазоларни олган.

Маданий ҳаёт. Темурийлар даврида (XIV аср иккинчи ярми - XV аср) Мовароуннаҳр ва Хуросон - Ўрта Осиё маданий ҳаётида жуда катта юксалиш рўй берди. Бу давр ўз моҳияти билан Шарқ ренессансининг, уйғониш даврининг ўзига хос босқичи бўлди. Бу даврда маданий ҳаётнинг кучайиш даражаси IX-XII асрлар орасидаги илк мусулмон ренессансидан қолишмайди.

Амир Темурнинг буюк давлат тузиш мақсадлари доираси

Ўрта Осиёни бутун дунё маданий марказига айлантириш каби режаларни ҳам ўз ичига олган эди. Темур ўзининг сиёсий мақсади йўлида кўп ҳарбий ва ички сиёсий тadbирларни амалга ошириш билан бир қаторда жуда катта ижтимоий-маданий тadbирларни ҳам юзага чиқарди. Усталарнинг техник билимлар ва ижодий изланишлари натижасида шаҳарлар кифоаси тубдан ўзгариб кетди. Дабдабали саройлар, ҳашаматли мақбаралар, масжид ва хонақоҳлар, боғлар яратилди. Амир Темур серҳашам бинолар яратишни, ўз давлатининг шуҳратини оширишга хизмат қилади, деб тушунади. Шунинг учун ҳам у Шаҳрисабзда қурдирган Оқсарой биноси пештоқиға, “бизнинг буюклигимизга шубҳанг бўлса қурдирган иморатларимизга боқ” деган жумлани битишни буюрган.

Машҳур авлиёлар, дин пешволарига бағишланган мақбаралардан Шоҳи-Зинда мақбаралар мажмуаси Муҳаммад пайғамбарнинг қариндоши Қусам ибн Аббосга бағишланган. Ғўри Амир мақбараси ҳам мақсад эътибори билан Темурнинг пири Амир Саййид Барака шарафига бағишлаб қурилган эди. Туркистон шаҳридаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ҳам шулар жумласига киради.

XIV асрнинг машҳур илоҳиётчиларидан Хожа Баҳовуддин Нақшбанд (1319-1389) Бухоро яқинидаги Қасри Орифон кишлоғида таваллуд топган. У асос солган нақшбандийлик тариқатининг асосий моҳияти “Кўл ишда, дил Оллоҳда!” шиорида ўз ифодасини топган. Амир Темур нақшбандийлик тариқатига амал қилган ва шундай деган: “Пири комил Шайх Баҳовуддин Нақшбандийнинг “Кам егин, кам ухла, кам гапир”, деган панду насихатларига амал қилдим. Аркони давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди. “Кам енглар, очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар - мукамалликка эришасизлар, кам гапиринглар-доно бўласизлар!”

Темурийлар даври маданий ҳаётида Улуғбек даври (1409-1449) алоҳида диққатга сазовордир. У Регистон майдонида улуғвор мадраса ва хонақо барпо қилди. Ундан жануброқда улкан ҳаммом қурди.

Улуғбек замонида фан тараққиёти ҳам яққол кўзга ташланади. Илми нуҷум (астрономия), илми риёзиёт (математика), илми табобат (медицина), тарих, кимё ва бошқа

фанлар ривожланди. Айниқса, Улуғбек мадрасаси ва расадхона, илмий ҳаётда катта роль ўйнади. Мадраса шу давр илғор фанининг ҳақиқий минбарига айланди. Мадрасада Улуғбекнинг ўзи ҳам дарс берган. Улуғбек обсерваториясида олиб борилган тадқиқот ва кузатишлар ўз замони учун энг мукамал астрономик жадвал “Зижи Кўрагоний”нинг яратилишига олиб келди. Расадхонада Улуғбек билан бирга Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Аловуддин Али Кушчи каби олимлар ишлаган.

Улуғбекнинг математика ва астрономия соҳасидаги ютуқлари ўз замони илми ҳаётида юксак баҳоланган ва тан олинган эди. Бунинг ёрқин ифодаси сифатида XVII асрда Европада яратилган расм гравюрани эслатиш мумкин. Унда Мирзо Улуғбек дунёнинг энг машҳур астрономлари сифатида тасвирланган.

Темурийлар даври тарих фанида ҳам жиддий ўсиш кузатилади. Ибн Арабшоҳ ўзининг “Китоб ажойиб ал мақдур фи ахбори Темур” (“Темур ҳақидаги ахборотларда тақдир ажойиботлари”), Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”лари муҳим тарихий асарлардир.

XV аср давомида тарихчи олимлар сифатида Мирхонд ва Хондамир шуҳрат қозонди. Мирхонднинг “Равзатус-сафо” (“Жаннат боғи”) ҳамда Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” (“Олижаноб хислатлар китоби”) асарларида Султон Ҳусайн Бойқаро даври акс этган. Булардан ташқари темурийлар даври тарихи баён этилган китоблардан Ғиёсиддин Алининг “Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон”, Ҳофизи Абрунинг “Зубдат - ут - таворих” каби асарлари ҳам мавжуд.

Темурийлар салтанати ҳукм сурган давр маданий ҳаётида адабиёт ва санъат, тарихнавислик, тилшунослик ва хотиранавислик, санъат турларидан: мусиқа ва рассомчилик, китобат ва хаттотлик соҳалари жадал ривожланган.

Темурийлар даври адабий ҳаёти Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим босқич бўлди. Бу давр адабиёти Қутб, Хоразмий, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амририй, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур каби шоирлар номлари билан белгиланади. Булар ўрта асрнинг кучли мутаассибона таъсири ҳукмрон бир даврда юксак баъдий дунёвий адабиёт тараққиётига хизмат қилдилар.

XV аср бошларида туркий адабиёт Атоий, Саккокий ва Лутфий лирик мероси билан фахрланади. Бу шоирлар ижодида юксак бадий санъат мужассам бўлди.

Темурийлар даври адабиётининг марказида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий туради.

Шоирнинг дурдона бадий асарларидан ташқари адабиётшунослик, тилшунослик, мусаввирлик, тарихчилик соҳаларида яратган ўлмас мероси хануз ўзининг илмий ва маънавий аҳамиятини йўқотмаган.

Темурийлар салтанати инқирозга юз тутаётган бир паллада тарих саҳнасида истеъдодли шоир ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур пайдо бўлади. У 1483 йилда Андижон ҳокими Умаршайх оиласида дунёга келган, 12 ёшида тахт эгаси бўлган Бобур такдири мураккаб сиёсий, ҳарбий шароитда кечди. Лекин шунга қарамай, Бобур чуқур билим олишга муваффақ бўлди. Бобурнинг адабиётшунослик бўйича шарқ шеър санъатидаги аруз ҳақида яратган илмий иши муҳим назарий аҳамиятга эга. Бобур яратган буюк мемуар асар - “Бобурнома” темурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб келмоқда.

Темурийлар даври жуда кўп санъат турларини ривожланишига кенг йўл очиб берди. Жумладан, китобат ва хаттотлик санъати кенг ривожланди. Бу санъат турлари билан боғлиқ ҳолда Шарқ миниатюра рассомчилиги ҳам ривожланди. Унинг Ҳирот, Самарқанд каби маданий марказлари билан боғлиқ мактаблари пайдо бўлди. Миниатюра санъатида Беҳзод каби рассомлар машҳур бўлишди.

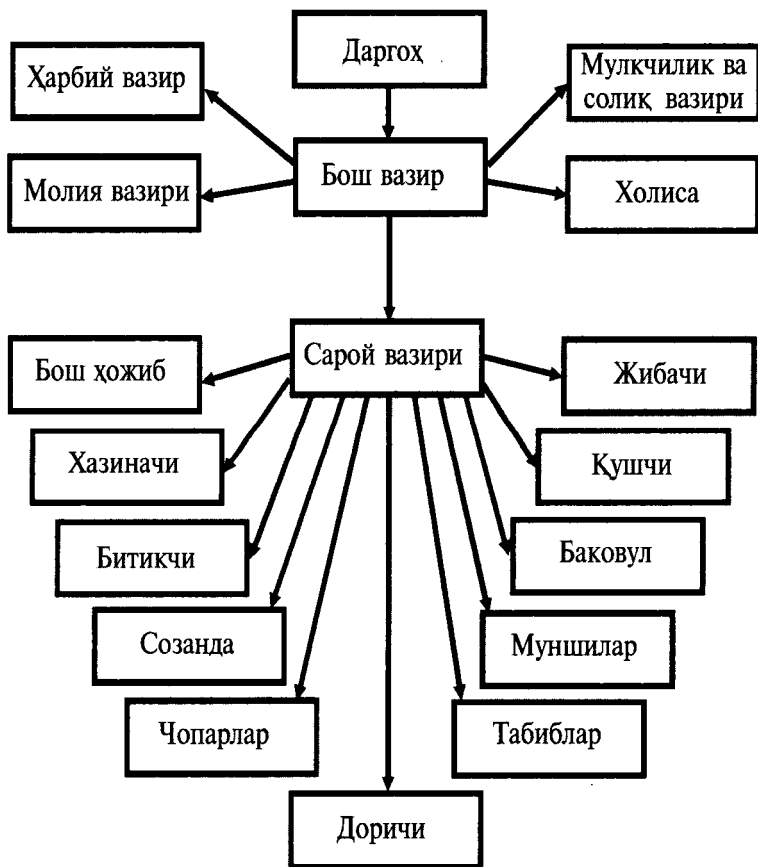
Хаттотлик санъатида Абулжамил котиб, Султон Али Машҳадий кабиларнинг гўзал асарлари пайдо бўлди. Хусусан, бу икки котиб Алишер Навоий асарларини кўчириш билан шуҳрат қозонди.

Кўп ҳолларда темурий ҳукмдорлар саройлари ҳам маданий ҳаёт марказига айланар эди. Саройларда ташкил этилган кутубхона қошидаги котиблар хаттотлик ва китобат санъати мамлакат маданий ҳаётида катта ўрин тутди.

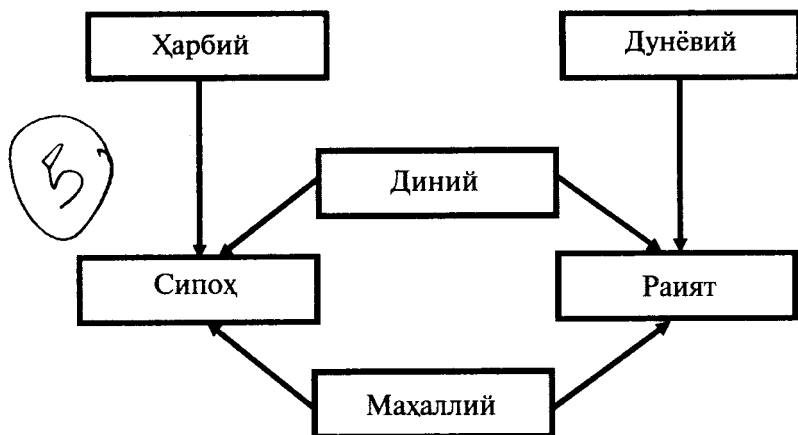
Темурийлар даврида юз берган сиёсий, ижтимоий ва маданий юксалиш тасодифий ҳол эмас эди. Бу ҳодисанинг илдизлари халқ даҳосининг минг йиллар давом этиб келган маънавий тафаккур булоқларидан сув ичади. Ана шу ижодий

имкониятни рўёбга чиқиши учун эса, тарихий зарурият сифатида мустаҳкам марказлашган давлат барпо қилмоқ, ўзаро низолар ва парокандаликни тугатмоқ лозим эди. Ана шу тарихий заруриятга Амир Темур асос солган давлат хизмат қилди.

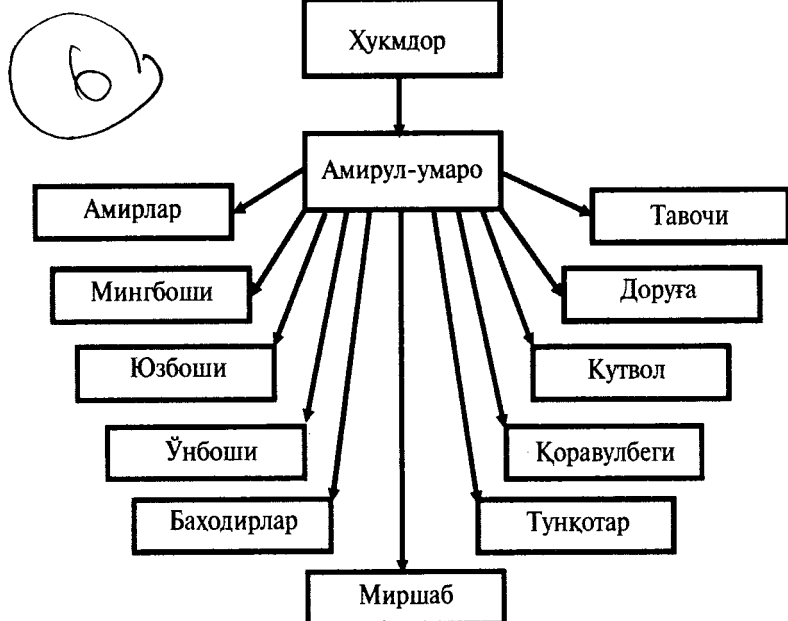
Темурийлар давлати сиёсий тузуми

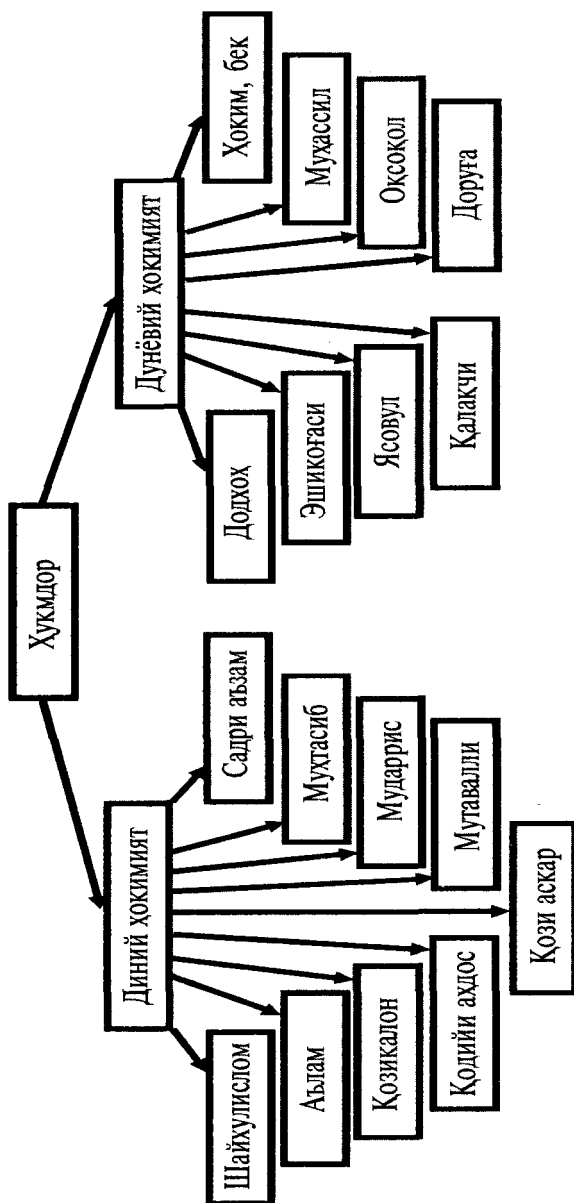
Темурийлар давлатида бошқарув тизими

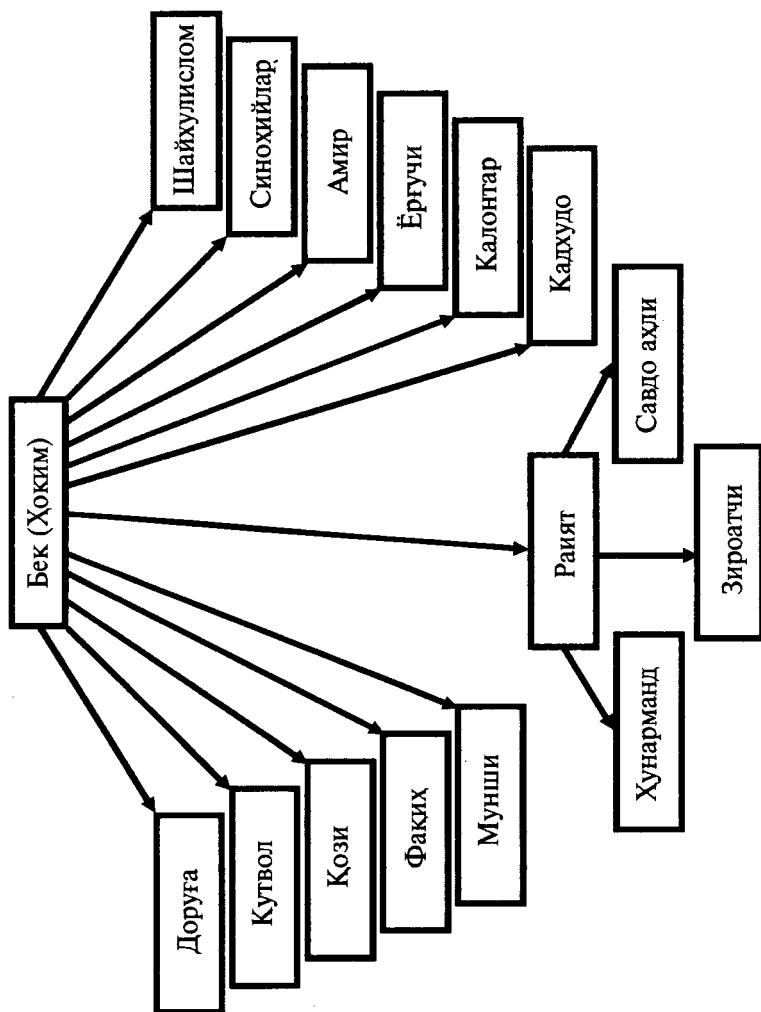
Темурийлар ҳарбий бошқарув тизими

Темурийлар даври бошқарув тизими

Темурийлар даврида маҳаллий ҳокимият

Бухоро хонлиги

Бухоро хонлиги XVI - XX аср бошларида Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлат бўлиб, унда 3та сулола - шайбонийлар (XVI аср), аштархонийлар (XVII - XVIII аср ўрталари) ва манғитлар ҳукмронлик қилганлар. Бу сулолалар ҳукмронлиги даврида хонликнинг сиёсий нуфузи, куч-қудрати турлича бўлганлиги сабабли ҳам Бухоро хонлигини Шайбонийлар давлати, Аштархонийлар давлати ва Бухоро амирлиги деб алоҳида ажратиш аташ ҳоллари учрайди.

Шайбонийлар сулоласи даври

Муҳаммад Шайбонихон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаб, теурий шахзодалар ҳукмронлигига чек қўйдилар ва бу улкан ҳудудда ўзларининг марказлашган давлатига асос солдилар. Бу давлат пойтахти аввал Самарқандда бўлган бўлса, XVI аср ўрталаридан бошлаб Бухорога кўчирилади. Шундан кейин бу давлат Бухоро хонлиги деб ҳам атала бошлади. Бутун XVI аср мабойнида ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб келган шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихида катта аҳамиятга эга бўлиб, худди шу даврда ўзбек халқининг этник шаклланишидаги учинчи давр бошланди. Дашти қипчоқлик ўзбеклар Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маҳаллий туркий халқ - ўзининг азалий қон-қариндошлари билан қўшилиб кетди ва уларга ҳам ўзининг номини берди.

✓ Манбалар. Шайбонийлар давлати тарихини ёритишда турли тарихий манбалардан фойдаланиш, яъни ёзма манбалардаги маълумотлар билан бирга археологик, эпиграфик, нумизматик ва бошқа тарихий тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш мавзунини тўлароқ ёритишга ёрдам беради.

① Дашти Қипчоқда ҳамда Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV-XVI асрда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи маҳаллий (эски ўзбек, форс-тожик тилларида битилган) ёзма манбалар анчагина. Улар ичида теурий шахзода Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) ўзбек тилида битилган “Бобурнома” асари ҳамда Шайбонихон

хизматига кирган шоир ва тарихчи олимлардан Камолиддин Биноий (1453-1512) ва Муҳаммад Солиҳ(1453 -1535)ларнинг Шайбониҳонга бағишлаб ёзилган асарлари муҳим ўрин тутати. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асари ўзбек тилида назмий услубда ёзилган бўлса, Биноийнинг “Шайбонийнома”си (бу асар “Футухоти хоний” деб ҳам аталади) форс тилида битилган ва ҳозиргача ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган. Бу асарларда Шайбониҳоннинг Дашти Қипчоқда ҳокимият тепасига келиши, Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаши тафсилотлари баён этилади. Уларда муҳим этнографик ва жуғрофий маълумотлар мавжуд.

Шайбониҳоннинг Дашти Қипчоқда ҳокимиятни қўлга олиши, Мовароуннаҳр ва Хуросонни забт этиши, бу ҳудудда XVI асрда рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар ҳақида Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон(1457-1530)нинг “Меҳмонномаи Бухоро”, номаълум муаллифининг “Таворихи гузида, Нусратнома” (Бу асарни Шайбониҳоннинг ўзи ёзган деган фикрлар ҳам бор), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Муҳаммадёр ибн Араб қатағоннинг “Мусаххир ал-Билод”, Абдуллоҳ ибн Насруллоҳийнинг “Зубдат ул-Осор”, Хўжа Қулибек Балхийнинг “Тарихи Қипчоқхоний”, Ҳофиз Таниш Бухорий(1547-1604)нинг “Шарафномаи-шоҳий”(“Шоҳларни шарафловчи асар”) асарларида ва бошқа ёзма манбаларда ҳам муҳим маълумотлар бор..

Шайбонийлар давлатининг ташкил топиши. Сиёсий тарихи. Балхаш қўли ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидан то Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган улкан ҳудуд XI асрдан бошлаб Дашти Қипчоқ деб атала бошланди. Қипчоқлар ва бошқа туркий қабилалар ҳукмронлиги остида бўлган бу ҳудудни 1236 йилда Ботухон ўзининг турк-муғул қўшинлари билан эгаллади ва тарихга Олтин Ўрда номи билан кирган давлатга асос солди. XIV аср бошларида икки қисмга бўлиниб кетган Олтин Ўрда давлатининг шарқий қисмида ташкил топган давлат - Оқ Ўрда тарихий манбаларда “Ўзбеклар мамлакати” деб ҳам юритилган. XV асрнинг ўрталарида бу ҳудудда Жўжихоннинг бешинчи ўғли Шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхон (1412-1468) кўчманчи ўзбеклар давлатига асос солди. Бу даврда Олтин Ўрда(Кўк Ўрда)да, Мўғу-

листонда ва темурийлар ҳукмронлик қилаётган Мовароуннаҳрда ўзаро феодал урушлар ниҳоятда кучайиб кетди. Бундан фойдаланган Абулхайрхон Сирдарёнинг ўрта оқимидаги бир қанча шаҳарларни, Хоразмнинг бир қисмини босиб олиб, темурийлар давлатининг ён қўшниси бўлиб қолди. Абулхайрхоннинг вафотидан сўнг инкирозга учраган бу давлат XV асрнинг 80-йилларида Муҳаммад Шайбонихон (1451-1510) томонидан қайта тикланди. Шайбонихоннинг ҳокимият тепасига келишида Мовароуннаҳр амирларидан олинган ёрдам ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Ҳозирги Қозоғистоннинг катта қисмини, жануби-ғарбий Сибирни ва Хоразмнинг жануби-ғарбий қисмини ўз ичига олган бу давлат билан темурийлар давлати ўртасида ўзаро иқтисодий ва сиёсий алоқалар мавжуд эди. Темурий шаҳзодаларнинг кўпчилиги тожу-тахт учун курашда кўчманчи ўзбеклардан моддий ва ҳарбий ёрдам олиб турганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Аслида битта миллатга, битта халққа мансуб бўлган ҳар икки давлатнинг ҳукмрон табақалари бир-бирлари билан қуда бўлишга интилганлар. Хусусан, кўпгина темурий шаҳзодалар Дашти Қипчоқдан келин олган бўлсалар, баъзи темурий маликалар у ерга келин бўлиб тушганлар.

Шайбонийлар давлатининг асосчиси Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонихон (1451-1510) бўлиб, у истеъдодли шоир ва замонасининг ўқимишли, билимдон кишиларидан бири эди. У ҳокимиятни қўлга олмасдан олдин, Бухорода бир неча муддат яшаб, бу ердаги мадрасада таълим олади, диний ва дунёвий илмларни ўрганади. Машҳур илоҳият олими Муҳаммад Хитой унинг устози бўлганлиги, машҳур шайх ва олим хожа Муҳаммад Порсонинг издошларидан Ҳофиз Хусайн Бусири ва унинг халифаси хожа Маҳмуд ҳамда Бухорои шарифнинг бошқа кўпгина уламою-шуаролари ҳам Шайбонихон билан яқин муносабатда бўлганлиги маълум.

Кўчманчи ўзбеклар хони сифатида ҳокимиятни қўлга олган Шайбонихон тез орада тажрибали давлат раҳбари ва ҳарбий саркарда эканлигини намойиш қилди. XV асрнинг 90-йилларидаёқ Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларига ўзаро курашлар ва ички низолар туфайли тобора заифлашиб бораётган темурийлар давлати ҳудудларига ҳужумлар уюштириб бошлади. Бу даврда Мовароуннаҳрдаги темурийлар салтанати

амалда мустақил бошқариладиган кичик-кичик вилоятларга бўлиниб кетган эди. Айниқса, 1494 йилда Самарқанд хукмдори Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг темурий шахзодаларнинг ўзаро низолари янада кучайиб, мамлакатда бошбошдоқлик, кўп ҳокимиятчилик юзага келди. Бундан фойдаланишга интилган Шайбониҳон 1497 йилда Мовароуннаҳрга ўзининг дастлабки ҳужумини уюштирди. У катта куч билан Самарқандга юриш қилди, лекин шаҳарни ололмасдан, Қарши ва Шаҳрисабзга ҳужум қилиб катта ўлжа билан қайтиб кетди.

Темурий шахзодалар Бойсунқур Мирзо ва Султон Алилар ўртасидаги Самарқанд тахти учун бўлган урушлардан фойдаланган Андижон ҳокими Заҳриддин Муҳаммад Бобур 1497 йилда темурийлар пойтахти Самарқанд шаҳрини эгаллайди. Лекин қисқа вақт (100 кун) ҳукмронликдан сўнг яна Андижонга қайтиб кетишга мажбур бўлади. Самарқанд тахтига темурий шахзода, Қарши ҳокими Султон Али ўтиради. Темурийларнинг бу низоларини диққат билан кузатиб турган Шайбониҳон 1499 йилда катта куч билан яна Самарқандни қамал қилади. Бухоро ҳокими Боқи Тархоннинг 10 минг кишилиқ кўшин билан самарқандликларга ёрдамга келаётганлигидан хабар топган Шайбониҳон қамални тўхтатиб унга қарши чиқади. Самарқанд ва Бухоро оралиғида жойлашган Добусия қалъасини мудофаа қилиб турган Боқи Тархон кўшинлари билан бўлган қисқа жангдан сўнг, унинг кўшинлари ҳимоясиз қолган Бухорога юриш қилиб, шаҳарни жангсиз эгаллайдилар. Боқи Тархон Самарқанд ва Бухороликларнинг бирлашган кўшинига бош бўлиб Бухорога қайтади. Лекин Шайбониҳоннинг иниси Султон Маҳмуд бошчилигидаги сараланган ўзбек кўшинлари билан Бухоро остонасида бўлган жангда мағлубиятга учраб, Қарши шаҳрига чекинади.

Бу воқеаларни кузатиб турган ва темурий хукмдорлар учун жиддий хавф пайдо бўлганлигини англаган Бобур Мирзо 1500 йилда ўз кўшини билан яна темурийларнинг пойтахт шаҳрига - Самарқандга юриш қилади. Лекин Шайбониҳон ундан олдинроқ ҳаракат қилиб Самарқандни қамал қилди. Шаҳар ҳокими Султон Али ўзининг баъзи амалдорлари тахтни Бобур Мирзога топшириш учун яширин ҳаракатлар олиб бораётганлигидан хабар топиб, Шайбониҳон билан музокара-лар олиб боришга мажбур бўлади. Улар орасидаги келишувга

кўра Шайбониҳон Султон Алининг онасига уйланади ва Самарқанд шаҳрини ҳам жангсиз қўлга киритади. Тез орада Қарши ва Ғузур (Ғузур) шаҳарлари ҳам шайбонийлар томонидан босиб олинди.

Мовароуннаҳрнинг икки йирик шаҳарлари – Бухоро ва Самарқанднинг жангсиз Шайбониҳон қўлига ўтиши, унинг нафақат тажрибали саркарда, балки етук давлат арбоби ва ақлли сиёсатчи ҳам эканлигини кўрсатиб турибди. 1501 йилда Шайбониҳон асосий қўшини билан Тошкент ҳокими Маҳмудхон ва Фарғона ҳокими Аҳмадхонларга қарши юриш қилиб Тошкент вилоятидаги Шохруҳия ва бошқа кўпгина қалъаларни босиб олишга муваффақ бўлади.

Худди шу пайтда Бобур Мирзо Самарқанддаги ўзига хайрихоҳ кишилар ёрдамида шаҳарни иккинчи марта қўлга киритишга эришди. Қарши ва Ғузурда ҳам шайбонийларга қарши ғалаён кўтарилди. Мовароуннаҳрда Шайбонийлар учун таҳликали вазият юзага келди. Ўзининг Мовароуннаҳрдаги асосий рақиби Бобур Мирзо эканлигини англаган Шайбониҳон катта куч билан Самарқандга қайтади ва шаҳар яқинидаги Сарипул деган жойда бўлиб ўтган ҳал қилувчи жангда Бобур Мирзо қўшинларига қаттиқ зарба беради. Шаҳарга қайтиб, мудофаага ўтишга мажбур бўлган Бобур Мирзо бошқа теурий ҳукмдорлардан ёрдам ололмаганидан сўнг, узок қамалга бардош беролмай, Шайбониҳон билан келишувга кўра Самарқандни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари яна Шайбониҳон қўлига ўтди.

Шундан сўнг Шайбониҳон Мовароуннаҳр ва Хурсоннинг турли вилоятларини қўлга киритиш учун бир неча йўналишда жанглар олиб борди. Бу вазифани бажаришда тажрибали саркардалар Султон Маҳмуд Баҳодир, Убайдулло Султон, Ҳамза Султон, Кўчкунчихон, Суюнчўжахонлар катта роль ўйнадилар. 1501–1502 йилларда Султон Маҳмуд бошчилигидаги қўшинлар Диззақ (Жиззақ), Ўратепа, Шош, Шохруҳия, Сайрам каби шаҳар ва қалъаларни эгаллайди.

1503 йилнинг охирида Шайбонийхон Султон Маҳмуд бошчилигидаги қўшинларни Хоразмни эгаллаш учун юборади. Бу биринчи ҳарбий юриш давомида Хоразмнинг бир қисми, хусусан, Кат қалъаси эгалланди. Лекин Шайбониҳон Ҳисор

вилоятига юриш қилиш учун барча кучларини йиғатганлиги сабабли, Султон Маҳмуд қўлга киритилган катта ўлжа билан Бухорога қайтади. Хоразмни бутунлай эгаллаш учун Шайбонихоннинг ўзи 1504 йилда иккинчи марта ҳарбий юриш қилди. 1505 йилнинг ёзида Урганч шаҳри эгаллангандан сўнг Хоразм тўлалигича босиб олинди.

Шайбонихон асосий қўшинлари билан 1504 йилда Ҳисор вилоятига юриш қилиб, уни босиб олишга муваффақ бўлди. Ҳисор ҳокими Хусравшоҳ анча катта ҳарбий кучга эга бўлса-да, Шайбонихонга жиддий қаршилиқ кўрсата олмади. Натижада Ҳисор вилояти барча тоғлик туманлари билан бирга Шайбонийлар ихтиёрига ўтди ҳамда Термиз ва Амударёнинг сўл қирғоғида жойлашган Қундуз, Толқон, Бадахшон ва Балх ишғол этилди. Бу ҳарбий юришларда қатнашган тажрибали лашкарбоши Султон Маҳмуд 1505 йил Қундузда касалликдан вафот этади. Унинг жасади Қарши орқали Самарқандга олиб келиниб, дафн этилади.

Шайбонихоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштириб марказлашган давлат тузишига халакит бератган яна бир жиддий рақиб Дашти Қипчоқда ҳукмрон бўлиб қолган қозоқ султонлари эди. 1504 йилда Балх шаҳрини қамал қилиб турган Шайбонихон қозоқ султонларининг Мовароуннаҳрга ҳужум қилганлигини эшитиб, орқага қайтишга мажбур бўлди ва Дашти Қипчоққа юриш қилди. Қозоқ султонлари очик жангдан қочиб чекинган бўлсалар-да, 1506 йилда Шайбонихоннинг Хуросонда эканлигидан фойдаланиб яна Мовароуннаҳрга бостириб кириб, уни талон-тарож қиладилар. Шайбонихон орқага қайтиб, уларни яна Дашти Қипчоқнинг ичкарасигача қувиб киради. 1508 йилда қозоқ султонлари ҳужуми яна такрорланди. Ўша йили Шайбонихон ҳозирги Афғонистоннинг Қандаҳор ва Заминдовур вилоятларини ишғол қилиб, Қобулда турган Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан курашиш учун куч тўплаётган эди. Унинг йўқлигидан фойдаланган қозоқ султонлари - Аҳмад султон билан Жониш султонлар Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, Бухоро ва Самарқандгача етиб келдилар ва кўп одамларни асир олиб, катта ўлжа билан қайтиб кетдилар. 1508 йилда Шайбонихон Бухорога қайтиб келади ва қозоқ султонларига қарши ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўра бошлайди. 1509 йилнинг

бошларида ўзбекларнинг катта кўшини Дашти Қипчоқ устига юриш бошлади ва март ойида Жониш султоннинг юрти Қора Абдални эгаллайди. Шундан сўнг қозоқ султонлари ва хонлари ичида энг нуфузлиси ва кучлиси бўлган Бурундукхон улусига хужум қилинди. Бурундукхон билан Қосим султон Шайбонихоннинг катта куч билан келаётганлигини эшитиб, Дашти Қипчоқнинг ичкарасига чекиндилаў. Шайбонихон уларни анча ергача таъқиб қилиб борган бўлса-да, бутунлай тор-мор қилишга муваффақ бўла олмади. Бу юришлар натижасида Сигноқ, Ясси, Саврон шаҳарлари қайта қўлга киритилди. Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини таъмирлатиб, бу ерда баъзи иморатлар қурдирган Шайбонихон Туркистон вилоятига илгари Қарши вилоятининг ноиби бўлиб турган Саъид Ошиқни ҳоким қилиб тайинлайди ва Мовароуннаҳрга қайтади.

Мовароуннаҳрнинг марказида мустаҳкам ўрнашиб олгандан сўнг Шайбонихон Хуросонни забт этишга жиддий киришди. Султон Хусайн Бойқаронинг 1506 йилда вафот этиши, сўнгра Хуросон тахти учун ўғилларининг ўзаро кураш бошлаши унга жуда қўл келди. Ҳирот тахтига бирданига икки шахзода Музаффар ва Бадиуззамон ўтказилди. Темурий шахзодаларнинг келишиб ҳаракат қила олмаганлиги ва ҳарбий жиҳатдан укувсизлигидан фойдаланган Шайбонихон Балх шаҳрини эгаллади. 1507 йилда Ҳирот шаҳри ҳам қўлга олингандан кейин бутун Хуросон Шайбонилар давлатига кўшиб олинди.

Темурийлар давлатининг асосий вилоятларини ўз ичига олган Мовароуннаҳр ва Хуросон эгаллангандан сўнг Эронни босиб олиш учун зимдан тайёргарлик кўрила бошланди. 1509 йилнинг апрель ойида Шайбонихон Қаршида ўз кўшинларини тўплайди ва уларга бош бўлиб Амударё кечуви - Бурдалиқ томонга (ҳозирги Чоржўй яқинида) қараб йўлга тушади. Лекин, Фазлуллох ибн Рузбехоннинг берган маълумотига караганда, йўлда ўзбек султонларини ўз улусларига қайтариб юборади. Муҳаммад Темур султон Самарқандга, Ҳамза султон Ҳисори Шодмонга, Убайдулло султон Бухорога ўз кўшинлари билан қайтиб кетадилар. Бу билан Шайбонихон Мовароуннаҳрдаги сиёсий барқарорликни сақлаб туриш ва эҳтимол қозоқ султонларининг янги босқинининг

олдини олишни кўзлаган бўлса керак. Марв шаҳрини эгаллаган Шайбониҳон Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб, улардаги муқаддас жойларни зиёрат этиб, баъзи меъморий иншоотларни таъмирлашга буйруқ беради. 1510 йилда Эрондан орқага қайтган Шайбониҳон орқадан катта куч билан етиб келган Эрон шоҳи Исмоил Сафовий кўшинлари билан Марв яқинида, Мовароуннаҳрдан ёрдам келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади ва сон жиҳатдан устунликка эга бўлган “Қизил бошбилар” кўшинидан мағлубиятга учрайди. Шайбониҳоннинг ўзи ҳам бу жангда ҳалок бўлди ва унинг Эронни забт этиш режаси амалга ошмади.

Замондошлари томонидан “Халифа ур-Раҳмон” ва “Имом аз-Замон” деб улуғланган Шайбониҳон тириклик вақтидаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўзбек султонларига суюрғал сифатида тақсимлаб берган эди. Шайбониҳоннинг ўлиmidан сўнг тахтга Шайбониҳоннинг амакиси Кўчқинчихон (1510-1529) кўтарилди. Бу хон она томондан теуриийлардан бўлиб, машҳур олим, давлат арбоби Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Бегимнинг ва кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхоннинг ўғли эди.

Лекин бу даврда ўзбек султонлари орасида бошланган келишмовчиликлар давлатни заифлашишига олиб келди ва шайбонийлар кейинги жангларда мағлубиятга учрай бошладилар. Натижада Хуросон ва Хоразм кўлдан бой берилди. Қобулни эгаллаб турган Бобур 1511 йилда Эрон шоҳи кўшинлари ёрдамида Ҳисор, Кўлоб, Кундуз, Бадашхон ва Самарқандни босиб олди. Мовароуннаҳрни бутунлай эгаллаш ниятида бўлган Бобурга тажрибали саркарда Нажмиддин Соний бошчилигида 12000 кишилиқ эрон кўшини келиб кўшилди. 1512 йилда Қарши шаҳрини каттиқ жанглардан сўнг қўлга киритган эронликлар шаҳарни талон-тарож қилиб, кўпгина бегуноҳ одамларни қирғин қилдилар. Бу урушда шаҳар ҳимоячилари сафида бўлган тарихчи олим, шоир Биноий ҳам ҳалок бўлди. Бу қирғин Мовароуннаҳрда эронликларга қарши кучли норозилик ва ғалаёнлар кўтарилишига олиб келди.

Кейинги ҳал қилувчи жанг Ғиждувон яқинида бўлиб ўтди. 1512 йилнинг ноябрь ойида Бухорога юриш қилган Бобур ва эронликларнинг бирлашган кўшини Шайбониҳон-

нинг жияни, Султон Махмуднинг ўғли Убайдулла Султон томонидан бутунлай тор-мор этилди. Бу мағлубиятдан сўнг Бобур Мирзо Мовароуннахр тахтидан умидини узиб, яна Қобулга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Кейинчалик у ўз қўшини билан Ҳиндистонга юриш қилди ва бирин-кетин Лаҳор, Дехли, Агра шаҳарларини ишғол этиб, ҳозирги Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва Афғонистоннинг катта қисмини ўз ичига олган Бобурийлар империясига асос солди.

Кўчқинчихоннинг ўлиmidан сўнг Мовароуннахр тахтига унинг ўғли Абу Саидхон ўтқазилди(1529-1533). Лекин тез орада Шайбоний султонлар ичида катта мовкега эга бўлган Убайдуллахон олий ҳокимиятни ўз қўлига олишга эришди. Бухоро вилоятининг ҳукмдори бўлган бу тажрибали сиёсатчи ва ғайратли саркарда ҳукмронлиги даврида (1533-1539) Моворауннахр, айниқса, Бухоро вилояти ҳар томонлама ривожланди. Хонликнинг пойтахти Самарқанддан Бухоро шаҳрига кўчирилди. Шундан сўнг Шайбонийлар давлати расман Бухоро хонлиги деб атала бошлади. Лекин Убайдуллахоннинг ўлиmidан кейин ўзбек султонлари орасидаги келиш-мовчиликлар яна кучайиб, мамлакат амалда бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Бухорода Абдулазизхон (1540-1550), Самарқандда Абдулатифхон (1540-1551), Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (1540-1556) ҳукмронлик қила бошлади. Бу ҳукмдорларнинг бир-бирлари билан ўзаро курашлари мамлакатни анча заифлашишига олиб келди. Шайбоний султонларнинг ўзаро курашларига барҳам бериб, уларни ягона ҳокимият остига бирлаштира оладиган қаттиққўл ва тажрибали давлат арбобига ҳаётий эҳтиёж пайдо бўлди. Бу эҳтиёж тарих саҳнасига Абдулла ибн Искандархонни олиб чиқди.

XVI аср ўрталарида ўз сиёсий фаолиятини бошлаган Абдуллахоннинг илк ютуқлари Қашқадарё воҳаси билан боғлиқ. 1552 йилда Абдуллахон Қарши ва Каспи кўрғонларини эгаллаб, Самарқанд ва Кешга таҳдид солаётган Наврўз Аҳмадхоннинг катта қўшинини Косон ёнида бўлган жангда тор-мор қилишга муваффақ бўлди. 1553-1554 йилларда Наврўз Аҳмадхон Самарқанд ва Миёнколни эгаллагандан кейин Балхга кетишга мажбур бўлган Абдуллахон 1556 йилдан сўнггина (Наврўз Аҳмадхоннинг ўлиmidан кейин) Бухоро

тахтини эгаллаш учун жиддий кураш бошлади. Хонлик тахтига ўтирган тоғаси Пирмуҳаммад ёрдамида у 1556-1557 йилларда Миёнкол, Кеш, Бухоро ва Насафни эгаллади. 1560 йилда у отаси Искандар султонни Бухорога олиб келиб бутун ўзбекларнинг Олий хони деб эълон қилади. Лекин амалда ҳокимият Абдуллахоннинг қўлида эди.

Абдуллахон узоқ йиллар (1557-1583) давомида олиб борилган жанглардан сўнг бутун Мовароуннаҳрни, Хисорни, Хуросоннинг катта қисмини, Хоразм ва Туркистонни қўлга киритиб, бу улкан ҳудудда марказлашган давлат барпо этишга эришди. Абдуллахоннинг ютуқларида Жўйбор хўжаларининг қўллаб-қувватлашлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳокимият амалда Абдуллахоннинг қўлида бўлса-да, то 1583 йилгача Бухоро хони расман унинг отаси Искандархон ҳисобланар эди. Аввал Миёнкол туманининг ҳокими бўлган Искандархон(1560-1583)нинг ғайратли ва тажрибали ҳарбий саркарда бўлганлиги, лекин қаригандан кейин таквога берилиб кетганлиги манбаларда қайд этилган.

Абдуллахоннинг саъйи ҳаракати билан ташкил топган ва ҳар тамонлама қудратли бўлган бу хонлик ўзбек давлатчилиги тарихида Амир Темур салтанатидан кейинги энг йирик давлат эди. Лекин бу давлатнинг куч-қудрати ҳам худди Амир Темур тузган давлатдек, ҳокимият тепасида турган ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига суянар, даврнинг ҳар қандай синовларига бардош бера оладиган мустаҳкам давлатчилик тизими яратилмаган эди. Шу туфайли ҳам Абдуллахоннинг ўлиmidан сўнг (1598) катта қийинчилик билан барпо этилган бу давлат ҳам тез орада инқирозга юз тутди. Унинг ворислари Абдуллахоннинг буюк давлатчилик сиёсатини давом эттира олмадилар ва ҳокимиятни жуда қисқа вақтгина ўз қўлларида сақлаб тура олдилар. 1598 йилда, Абдуллахоннинг ўлиmidан кейин тахтга ўтирган унинг ўғли Абдулмўмин 6 ойдан сўнг сарой фитначилари томонидан ўлдирилди. Ҳокимиятни Шайбони-хоннинг сафдошларидан Жонибек султон(1528 йилда вафот этган) нинг уруғидан бўлган Пирмуҳаммад Ибн Сулаймон (1599-1601) эгаллади. Абдуллахоннинг жияни бўлган бу хон шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакили бўлиб қолди.

Абдуллахоннинг вафотидан кейин марказий давлат

ҳоқимиятининг заифлашуви натижасида Хоразм ва Хуросон кўлдан кетди. Мовароуннахрнинг марказий вилоятларига қозоқ хони Таваккалхон катта кўшин билан бостириб кириб Фарғона водийсини, Тошкентни, Самарқанд ва Зарафшон воҳасининг катта қисмини босиб олди ҳамда Бухорони қамал қилди. Ўзбек султонларининг бирлашган кўшинлари Пирмухаммадхон бошчилигида Бухоро ёнида қозоқларга қаттиқ зарба бериб уларни чекинишга мажбур қилган бўлса-да, лекин Мовароуннахрдаги сиёсий вазият яхшиланмади. Шайбоний хукмдорлар ўртасидаги ўзаро курашлар охир-оқибат бу сулола вакиллариининг бутунлай қирилиб кетишига олиб келди ва 1601 йилда Пирмухаммадхоннинг ўлимидан кейин Бухоро тахти янги сулола - Ашгархонийлар (Жонийлар) кўлига ўтди.

Давлат тизими. Шайбонийлар давлати ўз моҳиятига кўра йирик давлат бўлиб, олий ҳоқимият чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган давлат бошлиғи - хон томонидан бошқарилган. Хонликнинг сиёсий тизимида, бошқарувда Амир Темур ва темурийлар даврида қарор топган тартиб-қоидалар, хусусиятлар билан бирга кўчманчи ўзбеклар давлатига хос анъаналар ҳам мавжуд эди. Давлат бошқарувида исломий шариат ва одат қонун-қоидаларига амал қилинган. Давлатни бошқаришда хон саройидаги олий даражали амалдорлардан ташкил топган марказий бошқарув ва вилоят ҳоқимлари кўлидаги маҳаллий бошқарув асосий ўрин тутиб, улар мамлакатнинг амалдаги ҳақиқий эгалари эдилар. Улар ёрдамида, бевосита иштирокида хон маъмурий бошқарувни амалга оширарди.

Марказий бошқарув давлатнинг ички ва ташқи ҳаётига боғлиқ барча масалаларни ҳал қиладиган даргоҳ - сарой девонида жамланган эди. Давлатнинг олий даражали амалдорлари аъзо бўлган ва одатда бош вазир томонидан бошқариладиган бу маҳкама мамлакатнинг сиёсий, молиявий, ҳарбий, ташкилий ва бошқа масалаларини кўриб чиқар эди. Бу ерда қабул қилинган қарорлар хоннинг тасдиғи билангина кучга кирар ва ҳаётга жорий этиларди. Кўкалдош, оталиқ, нақиб, вазири аъзам, вазир, девонбеги ва бошқа олий даражали сарой амалдорлари, нўён, туғбеги, кутвол, доруға, қурчи-боши ва бошқа ҳарбий амалдорларнинг фикри ва манфаатлари ҳам қарорлар қабул қилинишида катта аҳамиятга эга эди.

Давлат бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташқари, уломалар, дин пешволари, шайхлар ва ҳожаларнинг, хусусан, Шайх ул-ислом, Қози калон, Муфти каби диний мансаб эгаларининг ҳам таъсири катта бўлган. Бу даврда, айниқса, Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан хожаларнинг мавқеи жуда ошиб кетди.

Маҳаллий бошқарув вилоят ҳокимлари кўлида бўлиб, улар ҳам ўз бошқарув тизимига эга бўлган. Унга қўшинга бошчилиқ қиладиган, аҳолидан солиқларни йиғиб оладиган, шариат қонунларининг тўғри бажарилишини назорат қиладиган амалдор(раис)лар кирган. Вилоятлар, ўз навбатида, кичик маъмурий бирликлар: туман, қасаба ва мавзеларга бўлиниб идора қилинган. Маҳаллий бошқарувнинг энг қуйи бўғини оқсоқол (қалонтарон) томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоалари эди.

Маъмурий тузилиши. Бухоро хонлигининг бу даврдаги асосий маъмурий бирлиги вилоят (улус) бўлиб, манбаларда Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Балх, Термиз, Кармана, Қоракўл, Миёнкол, Шош (Тошкент), Туркистон, Фарғона, Ўратепа, Марв каби вилоятлар тилга олинади. Пойтахт шаҳар ва унга тегишли туманлар хоннинг ўзи томонидан бошқарилган. Вилоят ҳокимлари хон томонидан тайинланган. Одатда бундай юксак мавқега хоннинг яқин ва ишончли кишилари, қариндошлари, йирик қабила бошлиқлари, ҳарбий юришларда ўзини кўрсатган ўзбек султонлари муяссар бўлган. Шунини алоҳида айтиб ўтиш керакки, хонликнинг давлат чегаралари доимий бўлмай тез-тез ўзгариб, кенгайиб ёки қисқариб турган. Баъзи вилоятлар ташқи ва ички сиёсий вазиятга қараб марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйган ва уларни қайта бўйсундириш учун ҳарбий юришлар олиб борилган.

Ижтимоий тузум. Жамият ҳаётида, давлат бошқарувида тутган ўрнига, мавқеига қараб қуйидаги бир нечта ижтимоий табақаларни ажратиш мумкин:

- Олий табақа. Унга хон ва унинг яқинлари, ўзбек султонлари, йирик сарой амалдорлари(вазири вузаро) кирган. Давлат бошқарувини ана шу ижтимоий табақа амалга оширган.
- Умаро. Ҳарбий-маъмурий амалдорлар, йирик саркар-

далар, вилоят ҳокимлари, қўшин ва қабила бошлиқлари. Маҳаллий бошқарув улар қўлида бўлган.

- Уламолар. Йирик дин пешволари, шайхлар, хожалар. Улар нафақат диний, балки дунёвий бошқарувда ҳам фаол иштирок этганлар.

- Фузало. Жамият маданий-маънавий ҳаётини акс эттирган ижтимоий табақа: олимлар, шоирлар ва бошқалар.

- Раият (фуқаро). Жамиятда асосий ишлаб чиқарувчи, моддий бойлик яратувчи, хазинага солиқ тўловчи ижтимоий табақа бўлиб, уларга дўкондорлар, хунармандлар, ўртаҳол деҳқонлар ва чорвадорлар, ёлланиб ишлайдиган аҳоли кирган.

- Қуллар. Бу даврда қулчилик сақланиб қолинган бўлиб, қулларни асосан ҳарбий талончилик юришлари пайтида асирга туширилган, ўлжа қилиб олинган кишилар ташкил этган. Маълум ҳақ эвазига улар озод бўлиши мумкин бўлган. Қуллар меҳнатидан саройда, йирик амалдорлар ва уламолар ҳўжаликларида фойдаланишган.

Ҳарбий соҳа. Мамлакат сиёсий ҳаётида, давлат бошқарувида йирик саркардалар, қўшин бошлиқларининг ўрни катта эди. Ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, янги ерларни босиб олиш учун қилинадиган истилочилик юришларида қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, қўшин бошлиқларининг қўмондонлик маҳорати катта аҳамият касб этарди.

Шайбонийлар қўшини асосан отлик ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Қўшин урушда ўк-ёй, узун найза, қилич, гурзи, узун дастали жанг болтаси(табарзин), чангак каби асосий хужум қуролиларидан фойдаланган. Абдуллахон Иккинчи даврида қўшин хориждан келтирилган пилта милтиқлардан билан ҳам қуроллантирилди. Шайбонийлар қўшинида навкарлар ҳимоя учун қалқон(сипар)дан фойдаланганлар ҳамда темир симдан майда қилиб тўқилиб, усти ипак ва баҳмал мато билан ёпилган совут - жовшан (форсча бахтар) ёки жиба (жева) - темир ёки пўлатдан ишланган маҳсус кийим кийиб жанг қилганлар. Абдуллахон Иккинчи даврида Европадан келтирилган фаранги жовшан (совут) ҳам бўлган. Урушда яроқ ва ўк ўтмаслиги учун отлар устига ҳам маҳсус ёпинчиқ - гежм (кежим) ёпишган.

Қўшин таркибида нафтандозлар, манжалиқчилар ва тош

отувчилар ҳам бўлиб, улар шаҳар ва мудофаа қўрғонларини эгаллашда катта ўрин тутган. XVI асрнинг 2-ярмидан бошлаб Абдуллахон Иккинчи қўшинида чет эллардан келтирилган кичик замбараклар пайдо бўлди.

Қўшин таркиби, унинг жанговар сафланиши, жанг қилиш тартиби Чингизхон ва амир Темур қўшинлари ҳарбий тузилиши, уруш тактикасига асосланган бўлиб, унга Шайбонихон даврида кўчманчи ўзбекларга хос бўлган бир қанча янги жанг усуллари киритилди. Хусусан, Бобур Мирзо Шайбонихон қўшини “Тулғама” жанг усулини мукаммал ўзлаштирганликлари ҳақида маълумот беради.

Шайбонийлар қўшини асосан қалб (қавл) деб аталувчи марказий қисм, баронғор (ўнг қанот) ва жавонғор (сўл қанот) қисмларидан ҳамда хировул (қўшинининг орқа қисми)дан ташкил топган. Уларга хоннинг ўзи ва тажрибали ўзбек саркардалари бошчилик қилган. Қўшиннинг қанотларига бошчилик қилган саркарда ўғлон деб юритилган. Қўшин олдида манглай (авангард) деб аталувчи ҳарбий қисм ярим доира шаклида саф тортиб борган. Унинг олдида эса тез ҳаракатланувчи кичик жанговар қисм - илғор бўлган. Шайбонийлар қўшинида умумий қисм олдида борувчи “Қоровул” деб аталган махсус қисм, қўшиннинг ўнг ва сўл қисмлари олдида борувчи кичик ғўл деб юритилган бўлинмалар ва ортидан борувчи махсус ёрдамчи бўлинма - чаноҳ бўлган.

Қўшин таркибида туғчи қисм, яъни байроқ остида эҳтиётда турувчи (туғни қўриқловчи) 20-30 минг кишилик жанговар ҳарбий бўлинма ҳамда забонгири, яъни душман томонидан яширин равишда “тил” тутиб келувчи махсус бўлинма ва хабаргири - душман тўғрисида умумий маълумот келтирувчи бўлинмалар ҳам бўлган.

Манбаларда, фавқулудда вазиятларда энг қалтис ҳарбий вазифаларни бажаришга мўлжалланган, сараланган ўзбек жангчиларидан ташкил топган жанговар қисмлар бўлганлиги ҳам таъкидланади.

Ҳарбий юришлар пайтида хон учун расмий қабул маросимлари ўтказиладиган махсус жой - баргоҳ хозирланган. Қўшинда сараланган ўзбек навкарларидан тузилган хоннинг қўриқчилари ҳам катта роль ўйнаган.

Шайбонийлар қўшини ҳам Чингизхон ва Амир Темур

қўшинларидек, 10 минглик корпуслар - туманларга бўлинган. Унга нўён деб аталувчи ҳарбий саркарда бошчилик қилган. Туманлар ўз навбатида минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган.

Қўшинни жангга ҳозирлаш, уларнинг маошини тўлаш ва бошқа ташкилий ишлар билан махсус амалдор - тавочи шуғулланган. Қўшинни қурол-яроғ билан таъминлашга масъул бўлган амалдор - жевачи бўлиб, у хоннинг қурол-аслаҳаларига ҳам жавобгар бўлган.

Ҳарбий амалдорлар ва навкарларга хазинадан бериладиган йиллик маошдан ташқари ҳарбий юришлар пайтида қўлга киритиладиган ўлжадан ҳам бериб турилган.

Суд ишлари. Хонликда жиноятни аниқловчи ва жазо берувчи асосий маҳкама исломий шариат қонун-қоидаларига асосланиб иш тутувчи қозилик идоралари эди. Давлатдаги олий судья Қози калон бўлиб, вилоятлардаги жиноятларни жазолаш вилоят қозилари қўлида бўлган. Олий жазо - ўлим ҳукмини фақат хоннинг махсус фармони билан амалга оширганлар. Айбдорни аниқлашда, шариат қонунларига асосан, икки кишининг гувоҳлиги етарли бўлган. Вилоятларда, туманларда жиноят ишларини вилоят ҳокими назоратида маҳаллий қозилар олиб борган. Жиноятчиларга гуноҳига қараб ўлим жазоси, маълум муддатга (кўп ҳолларда умрбод) зиндонга ташлашдан тортиб, тан жазоси бериш (дарра уриш, бармоқларни кесиб ташлаш ва бошқалар), сазойи қилиш, қозикқа ўтқазиб каби жазо чоралари ҳам қўлланилган. Айбдорларга жазо бериш кўпинча бозор олдидаги махсус майдонда - аҳоли кўз ўнгида амалга оширилган.

Ҳарбийлар содир этган жиноятлар ва жазо турлари махсус ҳарбий судьялар - Қози аскар ва муфти аскар томонидан кўриб чиқилган.

Мол-мулк билан боғлиқ жиноятлар, ўғирлик, шариат қонунларига риоя қилмаганлик (ичиш, чекиш, қимор ўйнаш, зино билан шуғулланиш ва бошқалар) учун бериладиган жазолар тури кўпинча амалдорларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлиб, маълум жиноятлар учун аниқ жазо олдиндан белгиланган бўлиб, суд ишларида порахўрлик, мансабни суистеъмол қилишга йўл очиб берарди.

Бу даврга оид ҳужжатларда (Жуйбор шайхлари архиви, Самарқанд қозилик идораси ҳужжатлари ва бошқалар) турли

фуқаролик ишлари, ҳуқуқий-маъмурий жиноятлар, тартиб-бузарликлар ва уларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, Бухородаги Катта Ғозиён ва Кичик Ғозиён мадрасасига тегишли ҳужжатларда (1535) мадрасада ўқиш ва хужрада яшаш тартиб-қоидаларини бузган талабаларга қуйидаги жазо чораларини кўрилиши қайд этилган. Агар талаба дарсларга бир ой сабабсиз қатнашмаса, уни хужрадан маҳрум қилишган, агар талаба дангасалиги сабабли дарсларни яхши ўзлаштира олмаса ва бир босқичдан иккинчи босқичга ўта олмаса, унга нафақа тўлаш бекор қилиниб, хужра тортиб олинган.

Иқтисодий ҳаёт. Хонликда қишлоқ хўжалиги (деҳқончилик ва чорвачилик), савдо-сотик ва хунармандчилик иқтисоднинг асосий тармоқлари ҳисобланарди. Мамлакатнинг асосий бойлиги ер бўлиб, Шайбонийлар даврида ер эгаларининг қуйидаги асосий тармоқлари мавжуд эди.

1. Мулки султоний - давлатга қарашли ерлар.
2. Мулки холис - хусусий шахсларга тегишли ерлар
3. Вақф - диний маҳкамаларга, мадраса ва масжидларга, қабристонларга қарашли ерлар.
4. Қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар.

Деҳқончилик асосан суғориладиган ҳосилдор ерларда ва лалми деҳқончилик учун қулай бўлган адирлар, тоғ ва тоғ олди ҳудудларида ривожланган эди. Ерда меҳнат қиладиган кишиларнинг асосий қисми камбағал қишлоқ аҳолиси бўлиб, улар ўз ер майдонига эга бўлмасдан, ижарага олинган ерда деҳқончилик қилиб кун кечирган.

Манбаларда келтирилишича, бу даврда буғдойнинг ўн хил нави, арпа, қўноқ, жўхори, мош, нўхат, маккажўхори, ловия, кунжут, беда, сули, сабзавот ва полиз экинлари етиштирилган. Техник экинлардан шоли, пахта ва бошқалар экилган. Сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ва ипакчилик юксак тараққий этган.

Деҳқончилик учун қулай бўлган ҳосилдор ер майдонлари, бепоеън яйловлар хон ва унинг яқинлари, йирик ҳарбий-маъмурий амалдорларга қарашли эди. Бу даврда хусусий ер эгалигининг ўрға асрларда мавжуд бўлган иқтоъ, суюрғол ва танҳо каби шакллари ҳам кенг тарқалган. Ҳарбий-маъмурий амалдорларга ва йирик дин пешволарига давлат олдидаги

хизматлари учун бериладиган бундай ерларда асосан ерсиз камбағал деҳқонлар ёлланиб ишлаганлар.

Шайбонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жуйбор қишлоғидан чиққан Жуйбор хожалари катта таъсирга эга эди. Шайх Муҳаммад Ислом (1493-1563) ва унинг авлодларидан хожа Саъд (1531-1585), хожа Тожиддин Ҳасан (1574-1646), хожа Абдурахим (1575-1629) каби йирик Жуйбор хожаларининг Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Марв ва бошқа вилоятларда катта ер майдонлари бўлиб, бу мулклар мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтган ва барча солиқлардан озод этилган. Хонлар ва бошқа йирик амалдорлар томонидан уларга ҳадя этилган ер мулкларидан ташқари улар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг серунум яйловларига, беҳисоб подаларга, катта шаҳарларда жойлашган ўз ҳунармандчилик дўконларига, савдо расталарига, тегирмонлар, ҳаммом ва карвонсаройлардан келадиган даромадларга ҳам эга бўлганлар.

Катта бойликка эга бўлган Жуйбор хожалари ўз хусусий ерларидан ташқари вақф ерлардан келадиган даромадни ҳам назорат қилганлар. Бу хожаларнинг давлат ишларидаги мавқеи шунчалик кучли эдики, ҳатто, улар амалдорларни юқори мансабларга тайинлаш ёки четлатишда ҳам катта таъсирга эга бўлганлар.

Шайбонилар даврида деҳқончиликни ривожлантиришга ёрдам берувчи ислохотлар ўтказилди, давлат хазинасига деҳқончиликдан тушадиган даромадни яхшилашга хизмат қилувчи илғор тартиблар жорий қилинди. Хусусан, қаровсиз ерларни давлат мулкига киритиб, бу ерларда деҳқончиликни ривожлантириш, бундай ерларда деҳқончилик қилишни хоҳлаганларга ҳар томонлама ёрдам бериш, маълум муддат солиқлардан озод қилиш, ердан олинadиган солиқларни йиғишда маҳаллий амалдорларнинг ўз мансабларини суиистеъмол қилишларига йўл қўймаслик учун бир қатор талбирлар амалга оширилди.

Чорвачилик қишлоқ хўжалигида етакчи тармоқ сифатида катта аҳамиятга эга эди. Йирик ва майда туёқли ҳайвонларни боқиш, йилқичилик, туячилик анча ривожланди. Ярим кўчманчи ҳаёт кечирувчи ўзбек қабилалари бошлиқлари, йирик чорвадор бойлар, шунингдек, хон ва сарой амалдор-

лари, харбий-маъмурий мансабдорлар, дин пешволари тоғ ва тоғ олди туманларида, даштларда катта-катта яйловларга эга бўлиб, бу ерларда уларга тегишли бир неча минглаб қўйлар, йилқилар, туялар боқилган. Чорвадорлар ички ва ташқи бозорга чорва моллари, турли маҳсулотлар, хомашё (тери, жун) етказиб берганлар. Ўтроқ деҳқончилик туманларида уй чорвачилиги ривожланган бўлиб, деҳқончиликда ер ҳайдашда йирик шохли ҳайвонлар (хўкиз, сигирлар)дан фойдаланилган.

Хунармандчилик XVI асрда ўз тараққиётининг юксак чўққисларига чиқди. Хунармандчиликнинг асосий турлари бўлган тўқимачилик, кулолчилик, металлга ишлов бериш билан боғлиқ хунарлар (куролсозлик, темирчилик, дегризлик, мисгарлик), дурадгорлик ва бошқа соҳаларда меҳнат қилган хунарманд усталар маҳсулоти кўп ҳолларда юксак санъат асари даражасига кўтарила олди. Хунармандчиликнинг асосий марказлари Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Қарши, Балх каби йирик шаҳарлар эди. Самарқанд ва Бухорода хунармандчилик турларининг сони 60дан ортиқ бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Бу давр кустар халқ хунармандчилигида бутун ўрта асрлар хунармандчилигига хос бўлган илғор анъаналар янги шакл ва кўринишда давом эттирилди.

Хунармандлар ижтимоий жиҳатдан ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар одатда арабча “касаба” (олмоқ, ишлаб топмоқ) термини билан аталди. Хонликдаги барча шаҳарларда хунармандлар ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар сайлаб қўйиладиган раис ёки оқсоқол томонидан бошқарилган. Манбаларда хон саройи эҳтиёжи учун ишлайдиган махсус сарой хунармандлари бўлганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

Савдо-сотик. Шайбонийлар даврида савдо-сотик мамлакат иқтисодининг муҳим тармоғи эди. Асосий савдо марказлари бўлган йирик шаҳарлар(Бухоро, Самарқанд, Қарши, Балх, Тошкент, Андижон)дан ташқари кўпгина катта қишлоқларда ҳам бозорлар мавжуд эди. Савдо билан шуғулланадиган кишилар асосан икки тоифага бўлинган: савдогарлар - йирик маблағга эга ва ташқи савдода иштирок этувчи бой-бадавлат кишилар ҳамда дўкондорлар - ўз дўконларига эга бўлган кичик тоифадаги савдо аҳли.

Ташқи савдо катта фойда келтирганлиги учун хон ва

йирик сарой амалдорлари, вилоят ҳокимлари, йирик уламолар ва қабилалар бошлиқлари ўз маблағларини савдо-сотикқа ҳам сарфлаганлар. Манбаларда уларга тегишли савдо қарвонлари хорижий мамлакатлар билан бўладиган ташқи савдода фаол иштирок этганлигини кўрсатувчи маълумотлар бор. Шайбонийлар даврида Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Россия, Хитой каби давлатлар билан иқтисодий савдо алоқалари олиб борилди.

1558 йилда Ўрта Осиёда бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон Бухоро шаҳрида ҳар йили йирик савдогарлар курултойи бўлиши, бу ерга Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катта-катта савдо қарвонлар келиши ҳақида маълумот беради.

Катта ҳудудга эга бўлган хонлиқнинг турли вилоятлари ўртасидаги яқин иқтисодий савдо алоқалари ҳам мавжуд эди. Айниқса, Абдуллахон Иккинчи ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигида ички ва ташқи савдо кенг ривожланди. Қарвон йўллари бўйида кўплаб иншоотлар: қарвонсаройлар, раҳбатлар, сардобалар барпо этилди, савдо қарвонлари хавфсизлигини таъминлаш чоралари қўрилди.

Солиқлар. Тарихий манбаларни, ҳужжатларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, Шайбонийлар даврида 40дан ортиқ турли солиқлар ва жарималар мавжуд бўлган. Солиқ тўловчи аҳоли фуқаро (райят) деб юритилган ва улардан турли солиқлардан ташқари жарималар ҳам ундириб олинган.

Ердан олинадиган асосий солиқ хирож бўлиб, у ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 5/1 миқдоридан пул ёки маҳсулот билан олинган.

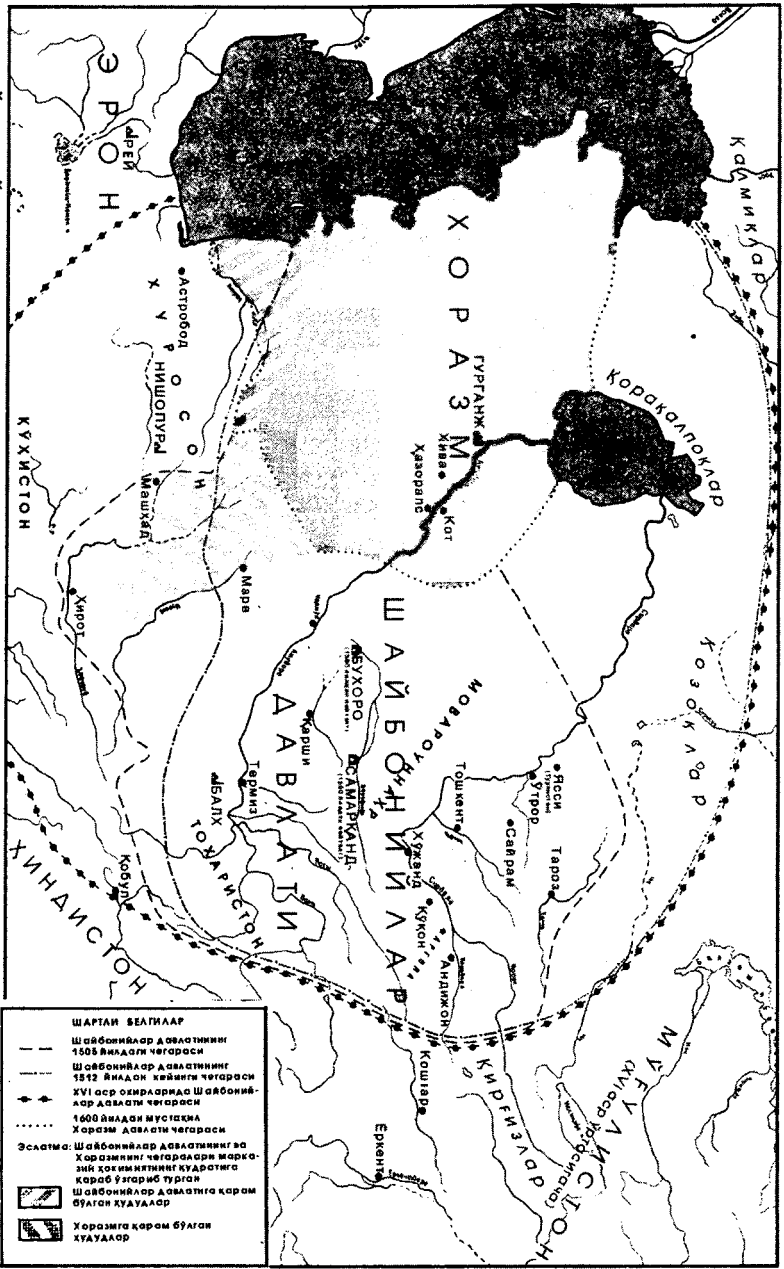
Закоат солиғи савдогарлар ва чорвадорлардан олиниб, унинг ҳажми 40/1 миқдоридан бўлган.

Шаҳар аҳолиси: хунарамандлар ва дўкондорлар махсус солиқ - тамға тўлаганлар. Ундан ташқари, йирик бойлар ва судхўрларга тегишли савдо растасида дўконларни маълум ҳақ эвазига ижарага олиб, ўз маҳсулотларини сотганлиги учун тахти жой (тагжой) деб аталувчи солиқ тўланган.

Бошқа динга мансуб(христиан, яҳудий, буддий) савдогарлар ўз маҳсулотининг 5/1 қисмини жазъа солиғи тарзида тўлаганлар.

Манбаларга кўра, бу даврда яна ихрожат, тоғар, улүфа,

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ВА ХОРАЗМ ХҲІ АСРДА

қўналға, бегар, мадади лашкар, бож, тансуқот, тухфа ва бошқа солиқлар мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги бутун ўрта асрлар даврига хос эди. Райят солиқлар тўлашдан ташқари турли ишларга (мудофаа иншоотларини, суғориш тармоқларини тиклаш кабиларга) мажбуран жалб этилган.

Маданият. Илм-фан. Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросонда ривожланган юксак маданият анъаналарини Шайбонийлар давом эттирдилар ҳамда маълум маънода уларни янада бойитдилар. Бу даврда адабиётнинг турли жанрларида, тарихнавислик, хаттотлик санъати, эпитафия, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа бир қатор соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди.

Бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек, бу даврда ҳам бошланғич таълим бериладиган мактаблар ҳамда диний ва дунёвий билимлар бериладиган, жамиятга ўқимишли, билимли кишиларни тайёрлаб берадиган мадрасалар асосий маданият даргоҳлари бўлган. Хонликнинг барча катта-кичик шаҳарларида олий таълим берувчи мадрасалар мавжуд бўлиб, уларда ўқиш уч босқичда бўлган ва 21 йил давом этган.

Адабиёт. Шайбонийлар даври адабий ҳаётида юксалиш, адабиётнинг турли жанрларининг ривожланиши давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Ҳожа, Афсаций, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақоий, Шайдо, Ошиқ, Азизий, Нисорий, Мушфиқий, Нахлий, Мутрифий ва бошқа кўплаб сўз санъаткорлари ўз ижоди билан ном қозондилар. Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётини ривожлантиришга катта хисса қўшган бу адабиёт вакиллари билан бобурийлар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистон, шунингдек, Эрон, Туркия, Озарбайжон ва Шарқий Туркистондаги сўз санъаткорлари орасида ижодий алоқалар мавжуд эди. Бу даврда яратилган адабий асарлар ичида Бухоролик адабиётшунос олим, шоир, саройда “Малик уш-шуаро” деб улуғланган Ҳасанхожа Нисорий(1516-1597)нинг “Музаккири аҳбоб” (Дўстлар ёдномаси) асари муҳим аҳамиятга эга. (Бу асарни ўзбек тилидаги таржимаси 1993 йилда “Мерос” нашриётида чоп этилди).

Бу асар қомусий характерга эга бўлиб, унда XVI асрда Мовароуннахр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Шарқий Туркистонда ижод қилган 288та шоирлар ҳақида, Жомий, Навоий, Хусайн Бойқаро, Хусайн Воиз Кошифий

сингари устоз салафлар тўғрисида, Арслонбоб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Занги ота, Шайх Худойдот каби тасаввуф намояндалари ҳаёти, кароматлари ҳақида, шунингдек, тарихий воқеалар, илму-фан ривожини, санъат соҳасидаги ихтиролар, шарқнинг турли шаҳарларидаги меъморчилик мўжизалари, табиатдаги ажойиб ҳодисалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Шайбоний Абдуллахон Иккинчига бағишлаб ёзилган бу асар Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират ушшуаро” ва Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарларидан кейинги “Учинчи такира” ҳисобланади ва XVI асрда Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистондаги адабий муҳитни, адабиётнинг бошқа масалаларини ёритишда муҳим ўрин тутади.

Хукмрон сулола вакиллари адабиёт ривожига ҳомийлик қилишдан ташқари, ўзлари ҳам ижод билан шуғулланганлар. Хусусан, Шайбонихон гарчи болалик ва ёшлиги доимо қувғин, таъқиб остида ва ҳаёти жанг майдонида кечган бўлса-да, яхши таълим-тарбия олишга улгуради, истеъдодли шоир, мусаввир, мусиқачи ва хушовоз қироатхон бўлиб етишди. Ундан бир нечта ўзбекча ғазал, рубоий ва “Баҳр-ул худо” номли дoston етиб келган. Шайбонийхоннинг ўғли валиаҳд Темур султонга атаб ёзган панд-насихатлардан иборат китоби (1507-1508) ҳам мавжуд бўлиб, унинг ягона нусхаси ҳозир Туркияда сақланади.

Бошқа Шайбоний хукмдорлар томонидан битилган анчагина адабий асарлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ичида ЎЗР ФА Шарқшунослик Институти қўлёмалар фондида сақланаётган Убайдуллахоннинг шеърини девонини, Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли Дўст Муҳаммад Султоннинг “Силсилот - ус салотин ва анис-ул ошиқин” асарини, Абдуллахон Иккинчининг ўзбек тилида “Хон” таҳаллуси билан ёзган ғазалларини айтиб ўтиш мумкин.

Тарихнавислик. Бу даврда кўплаб тарихий асарлар яратилиб, ўрта аср мусулмон тарихнавислигидаги етакчи аъёнлар давом эттирилди. Сулола асосчиси Шайбонихонга, унинг ворисларига атаб бир неча йирик тарихий асарлар яратилди. Булар ичида Камолиддин Биноийнинг, Мулло Шодий, Муҳаммад Солих, Фазлуллох ибн Рўзбехоннинг асарларини, Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий-

нинг “Зубдат-ал асар”, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” (“Шарафномаи шоҳий”), номаълум муаллифнинг “Товарихи гўзида, Нусратнома” каби тарихий асарларни айтиб ўтишимиз мумкин.

XVI асрда яратилган Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ-ул вақоеъ” (“Нодир воқеалар”), Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарлари ҳам Шайбонийлар даври тарих-навислигидаги етакчи анъаналар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи асарлардир.

Шайбонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихига оид форс тилидаги тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари ҳам олиб борилди. Хусусан, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари Кучкунчиқоннинг топшириғи билан ўзбек тилига таржима қилинганлиги ҳам Шайбоний ҳукмдорлар миллий тил равнақи учун қайғурганликларидан далолат беради.

Шайбонийлар даврида, шунингдек, мусаввирлик, хаттотлик ва мусиқа санъатида, фикҳ, тиббиёт, мантиқ, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия) ва илми нужум (астрономия) ҳамда илм-фан, маданиятнинг бошқа соҳаларида ривожланиш кўзга ташланади. Муҳаммад Амин ибн Убайдулла Мўминбойнинг “Ҳисоби амали шабака” (1550), Бобокалон муфти Самарқандийнинг “Рисола дар илми ҳисоб”, “Васият бар чаҳар қисм”, Муҳаммад Хусайн Мунажжим Бухорийнинг “Маърифати самти қибла” ва бошқа асарлар бу даврда кўпгина аниқ фанлар соҳасидаги юксалишлардан далолат беради.

Тиббиёт соҳасида ёзилган асарлар ичида Султонали Самарқандийнинг “Дастур-ул илож” (1596), Муҳаммад Юсуф Қаҳҳолнинг “Таҳқиқ-ал Хумаййот”, “Зубдат-ул Қаҳҳолий” асарларини, Убайдуллоҳ Қаҳҳол ибн Муҳаммад Юсуфнинг “Шифо-ул илал” (Касалликлар давоси) ва “Ум дат-ул кухлия фил-амродул басария” (Кўз касаллигига доир асосий китоб) асарларини айтиб ўтиш мумкин. Бу асарларда илгари сурилган даво услублари, ташхис қўйиш, дорилар тайёрлаш ва бошқа фикрлар ўрта аср мусулмон шарқ тиббиётига хос илғор анъаналар XVI асрда ҳам давом эттирганлигидан далолатдир.

Меъморчилик. Шайбоний ҳукмдорлар ҳам меъморий

иншоотлар барпо этишга ўз куч-қудратларининг ифодаси сифатида қарадилар. Сифатли пишиқ ғиштлардан баланд пойдевор устига қурилган кўплаб иншоотлар бу давр шаҳар-созлиги ва меъморчилиги юксак тараққий этганлигидан далолат беради. Самарқанд, Тошкент, Қарши, Марв, Балх, Хива ва айниқса, хонлик пойтахти Бухорода кўпгина муҳташам иншоотлар барпо этилди. Мовароуннаҳр шаҳарсозлигида темурийлар даври меъморий анъаналари давом эттирилди ва бойитилди. Шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, ёпиқ бозорлар, қарвонсаройлар, ҳаммомлар қурилган бўлса, йирик дарёларда мустаҳкам кўприклар, қарвон йўллари бўйида қарвонсаройлар, рабатлар, сардобалар барпо этилди. Меъморий иншоотларни қуришда давлат хазинасидан ташқари, хусусий кишилар ҳам ўз маблағларини сарфлаганликларини айтиб ўтиш керак.

Бу давр иншоотлари ичида Самарқанд яқинида Шайбонихон томонидан Зарафшон дарёси устида қурдирилган кўприк - сув айиргични, шаҳардаги Шайбонихон мадрасаси (1515-1516) ва масжидини, Абдурахим Садр мадрасасини, Тошкентда Наврўз Аҳмадхон қурдирган Бароқхон мадрасасини (Ҳозирги Хаста Имом) ва Абдуллахон Иккинчи даврига мансуб Кўкалдош мадрасасини, Қарши шаҳридаги Абдуллахон мадрасаси ва Намозгоҳ (Кўк Гумбаз) мачитини, Боқибий мадрасасини, ҳаммом ва сардобани, Кармана яқинда Зарафшон дарёси устидаги кўприкни (1582), бу шаҳарда барпо этилган бир нечта мадраса, хонақоҳ, масжидларни ва хонликнинг бошқа шаҳарларидаги кўплаб биноларни айтиб ўтиш мумкин.

Убайдуллахон давридан бошлаб пойтахт шаҳар мақомига эга бўлган Бухорода айниқса кўплаб меъморий иншоотлар барпо этилди. Бу шаҳарда Убайдуллахон томонидан Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Абдулазизхон даврида кошинли хонақоҳ, Масжиди калон (1540-1541) ва бошқа иморатлар барпо этилди. Айниқса, Абдуллахон Иккинчи даврида шаҳарда кўплаб бинолар: мадрасалар (Модарихон, Ойпошшо ойим, Говкушон, Фатхулла Қушбеги, Дўстим, Абдуллахон кабилар), масжидлар, ёпиқ бозор ва савдо расталари (Токи Заргарон, Токи Саррафон, Токи Қитобфурушон), хонақоҳлар, ҳаммомлар қурилди.

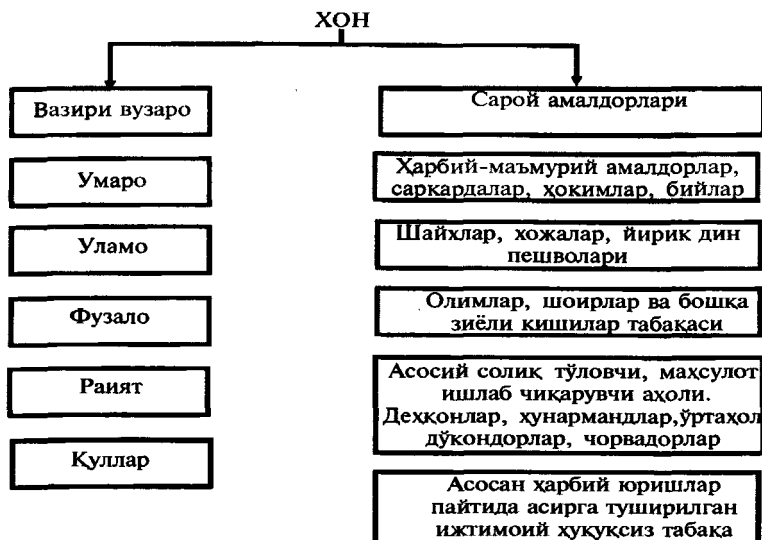
Хонликда шаҳарлар тараққиёти ва меъморчилик, айниқса, Абдуллахон Иккинчи даврида жуда юксалди. Ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон, Туркменистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига олган кудратли салтанат барпо этган Абдуллахон Иккинчи ўз умрини от устида, жангу жадалда ўтказган бўлса-да, иқтисодиёт, маданият, хусусан, меъморчиликка ҳомий йирик давлат раҳбари сифатида халқимиз хотирасида, тарихимизда қолди. Ҳозирги пайтда Ўрта Осиёдаги XVI асрга мансуб меъморий обидаларнинг асосий кўпчилиги бу ҳукмдор даврида қурилган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг сони 1000дан ортиб кетади.

Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврига ҳулоса тарзида шуни айтиш керакки, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ижодий силжишлар юз берди. Сўнгги темурий ҳукмдорлар даврида кичик-кичик мустақил бошқариладиган вилоятларга бўлиниб кетган Мовароуннаҳр яна ягона давлатга бирлаштирилди. Илм-фанда, маданиятда темурийлар даври анъаналари давом эттирилди ва янада бойитилди. Шаҳар-созлик, меъморчилик, хунармандчиликда катта ютуқлар қўлга киритилди, ташқи ва ички савдо юксак ривожланди. Буларнинг барчаси Шайбонийлар ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга даврлардан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

Шайбонийлар сулоласи ҳукмдорлари

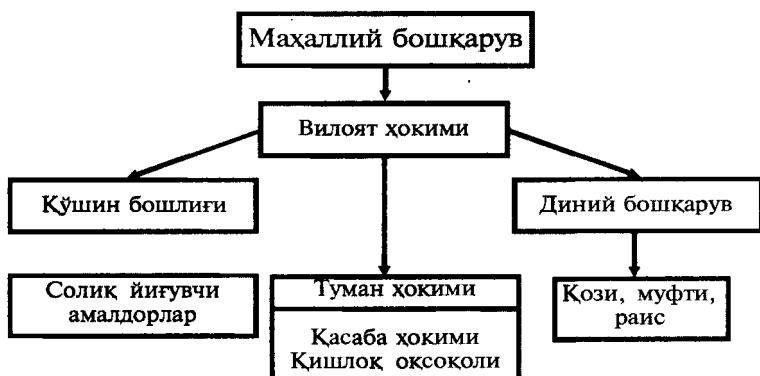
1. Муҳаммад Шайбонихон - 1451-1510 й.й.
2. Кучкинчихон - 1510-1529 й.й.
3. Абусаидхон - 1529-1533 й.й.
4. Убайдуллахон - 1533-1539 й.й.
5. Абдулазизхон - 1540-1550 й.й. (Бухорода)
6. Абдулатифхон - 1540-1551 й.й. (Самарқандда)
7. Наврўз Аҳмадхон (Барокхон) - 1540-1551 й.й. Тошкент ҳокими.
8. Искандархон - 1560-1583 й.й.
9. Абдуллахон Иккинчи - 1557-1583-1598 й.й.
10. Абдулмўмин - 1598 йилда 6 ой тахтда ўтиради.
11. Пирмуҳаммад II - 1598-1601 й.й.

Шайбонийлар даври ижтимоий тизими

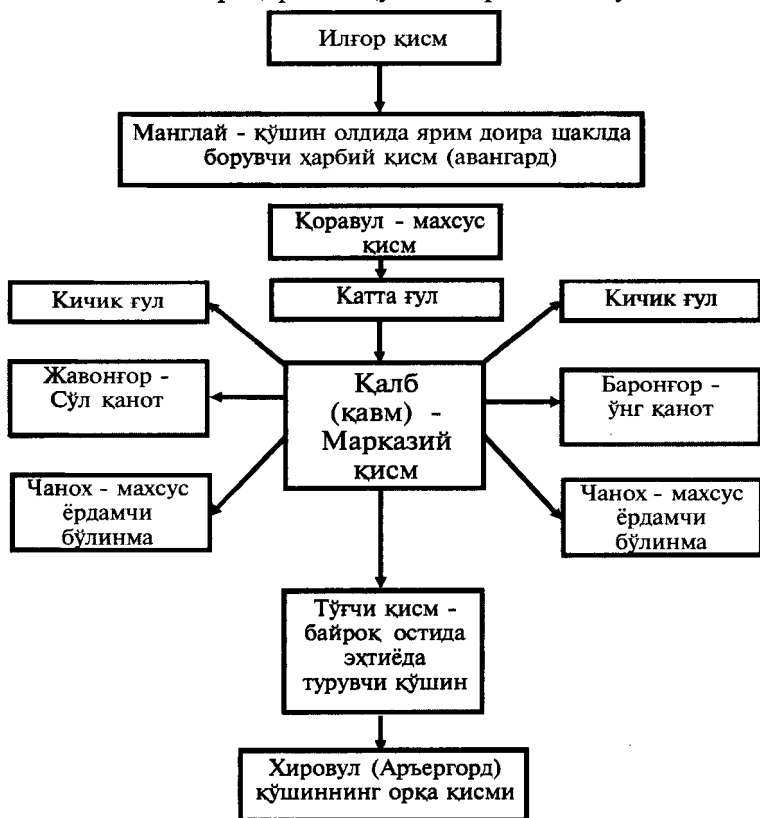

Давлат тизими

Шайбонийлар ҳарбий қўшинларининг тузилиши

Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи даври

Шайбонийлардан кейин Бухоро тахтини эгаллаган сулола - Аштархонийлар (келиб чиқиши Астрахондан бўлганлиги учун) ёки Жонийлар (сулола асосчиси Жонибек султон номидан олинган) ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг зиддиятли давр ҳисобланади. Олий ҳокимиятни 150 йилдан ортиқроқ (1601-1756) давр мобайнида ўз қўлларида сақлаб келган аштархонийлар даврида марказий давлат ҳокимияти жуда заифлашди, ўзаро урушлар ниҳоятда авж олди. Абдуллахон Иккинчининг саъй ҳаракати билан барпо этилган улкан Бухоро хонлиги ҳудуди қисқариб кетди. Марказий ҳокимият мамлакатдаги вазиятни назорат қилолмаганлиги, ҳудудий яхлитликни таъминлай олмаганлиги сабабли XVII аср бошларидаёқ Хуросоннинг катта қисми қўлдан бой берилди. Хоразмда мустақил Хива хонлиги барпо этилди. XVIII аср бошига келиб эса хонликнинг шимолий чегараларида Қўқон хонлигига асос солинди. Қўпгина Аштархоний ҳукмдорларнинг сиёсий фаолияти ва ҳаёти давлатни қандай бошқармаслик кераклиги ҳақидаги аччиқ сабоқ бўлиб тарихга кирди.

Манбалар. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига оид ёзма манбалар ичида Махмуд ибн Вали (1595 -1640)нинг “Бахр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” (“Олижаноб кишиларнинг шон-шавкати ҳақида сирлар денгизи”), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад Юсуф Муншининг “Тарихи Муқимхоний”, Хўжа Самандар Термизийнинг “Дастур ал-Мулуқ”, Абулғозихоннинг “Шажарайи Турк”, Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Мухит ут-таворих”, Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Тухфат ул-хоний”, Абдурахмон Толё (Абдурахмон Давлат)нинг “Тарихи Абулфайзхон” асарлари муҳим тарихий манбалардандир.

Сиёсий тарихи. Аштархонийлар Жужихоннинг ўн учинчи ўғли Тўқай Темур авлодидан бўлиб, XV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахон (Ҳожи Тархон)да ҳукмронлик қилганлар. Бу шаҳар Иван Грозний қўшинлари томонидан эгаллангач (1556), сулола етакчиси Ёрмухаммад ўз яқинлари

билан Бухорога келиб жойлашди. Бухоро хони Искандархон томонидан илиқ кутиб олинган Ёрмухаммадхоннинг ўғли Жонибек Султон тез орада хоннинг қизи Зухро бегимга уйланади ва шу тариқа Аштархонийлар (Астрахонликлар) Шайбонийлар билан яқин қариндош бўлиб қолдилар. Жонибек Султон ва унинг ўғиллари (Динмухаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) Абдуллахон Иккинчи хукмронлиги давридаёқ юксак мавқега эга бўлган эдилар. Унинг ўлиmidан сўнг Шайбонийлар ўртасида тожу-тахт учун бошланган кураш бу сулоланинг бутунлай қирилиб кетишига олиб келди. Натижада йирик ўзбек қабилалари бошлиқлари томонидан Бухоро тахти Аштархоний Жонибек Султонга таклиф этилди. У Хуросонда ҳокимлик қилаётган ўғли Дин Муҳаммад фойдасига тахтдан воз кечди. Лекин Динмухаммад Бухорога келишида қизилбошлар билан тўқнашувда ҳалок бўлгач, унинг укаси, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад тахтга ўтказилди (1601-1606). Лекин расман олий ҳокимият Жонибек Султон кўлида бўлиб, унинг номидан тангалар зарб этилган, унинг номи хутбага қўшиб ўқитилган.

Боқи Муҳаммад хонликдаги ички сиёсий низоларга чек қўйишга ҳаракат қилди, хонликнинг шимолий чегараларини кўчманчи қабилалардан ҳимоя қилиш чораларини кўрди. Балх вилоятидан эронликларни ҳайдаб чиқариб, у ерга укаси Вали Муҳаммадни ҳоким этиб тайинлади. Лекин XVII аср бошларида Бухоро хонлиги ҳудуди Абдуллахон Иккинчи давридагига қараганда жуда қисқариб кетган эди. Аштархонийлар Хоразмни ва Хуросоннинг катта қисмини бутунлай қўлдан бой бердилар. Тошкент учун қозоқ султонлари билан кўплаб урушлар олиб боришга тўғри келди.

Боқи Муҳаммаддан сўнг тахтга Вали Муҳаммад ўтирди. Унинг қисқа хукмронлиги даврида (1606-1611) ички курашлар янада кучайди, йирик ўзбек қабилалари беклари иқтисодий-сиёсий жиҳатдан катта кучга эга бўлиб, хон ҳокимиятига бўйсунмас эдилар. Марказий ҳокимият мамлакатда вазиятни назорат қилолмас, ҳудудий яхлитлигини таъминлай олмас эди. Янги хоннинг марказий ҳокимиятни кучайтиришга бўлган интилиши унга қарши фитна билан яқунланди ва тахтни Боқи Муҳаммаднинг ўғли Имомқулихон эгаллади. У ўзининг нисбатан узоқ давом этган хукмронлиги даврида

(1611-1742) хонликда ҳукм сураётган ўзаро феодал урушларга чек қўйишга ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга муваффақ бўлган бўлса-да, Хуросон ва Хоразмни қайта қўлга кирита олмади. Тошкент ва хонликнинг шимолий чегаралари учун кўчманчи қабилалар: козоқлар, қалмиқлар, мўғулларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди ва хонлик ҳудудини шимоли шарққа кенгайтди. Бу даврда хон ҳокимиятининг мавқеи ошди, ички вазият бирмунча яхшиланди. Лекин ундан кейин тахтда ўтирган Надр Муҳаммадхон (1642-1645), Абдулазизхон (1645-1681) ва Субҳонқулихон (1681-1702) даврида мамлакатда сиёсий вазият яна издан чиқди. Бу хонлар маҳаллий феодалларга ва ташқи душманларга қарши тўхтовсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлдилар. Бу курашларда ҳокимиятнинг асосий таянчи дин пешволари эди. Шу сабабли бу даврда ер майдонлари оммавий равишда диний маҳкамалар ва йирик уламолар (Жўйбор хожалари қабилар) ихтиёрига ўта бошлади. Мамлакатда диний мутаассиблик кучайди. Бу ўз навбатида дунёвий тараққиётни бўғар, давлат ва жамият тараққиётига тўсқинлик қилар эди.

Субҳонқулихон даврида Бухоро ҳудудида хиваликларнинг уюштирган ҳужумлари иктисодий-сиёсий вазиятни янада қийинлаштирди. Абдулазизхон ва унинг ўғли Анушахон бошчилигидаги Хива отрядлари Зарафшон ва Қашқадарё воҳасига талончилик юришлари уюштириб, шаҳар ва қўрғонларини, қишлоқларни талон-тарож қилдилар. Суғориш иншоотлари вайрон этилди, деҳқончилик издан чиқди. Натижада озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ҳаддан ташқари ошиб кетди, халқнинг аҳволи янада ёмонлашди. Солиқлар бир неча баробар оширилди ҳатто, манбаларнинг гувоҳлик беришича, 7 йиллик солиқлар бирданига йиғиб олина бошланди.

Тинимсиз урушлар, ҳаддан ташқари оғир солиқлар, маҳаллий ҳокимларнинг бебошликлари устига тез-тез бўлиб турган табиий офатлар (қурғоқчилик, ҳашарот босиши) ҳам мамлакатнинг иктисодий аҳволини издан чиқарди, халқнинг аҳволини янада ночорлаштирди.

XVIII аср бошларига келиб Аштархонийлар давлатидаги инқирозли вазият янада кучайди. Бу сулола хонлари йирик сарой амалдорлари ва ўзбек қабилалари бошлиқларига тамо-

мила тобе бўлиб, улар хонларни тахтга кўтаришар, тахтдан маҳрум этишар, мамлакатдан қувғин этишар ёки ўлдиришарди. Убайдуллахон (1702-1711) марказий ҳокимиятни кучайтиришга, мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий бебошликларни тугатишга интилган сўнгги Аштархоний ҳукмдор эди.

Унинг Ҳисор, Термиз ва Шаҳрисабз вилоятларининг исёнкор ҳокимларини бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари натижасиз тугади. Балх бўйсундирилган бўлса-да, қисқа вақтдан сўнг яна қўлдан бой берилди. Убайдуллахон бебош ўзбек амирларининг иқтисодий кучини сусайтириш, давлат хазинасини тўлдириш ва мамлакатнинг молиявий аҳволини яхшилашга уриниб ўтказган пул ислоҳоти (1708 й.) сиёсий-иқтисодий вазиятни янада чигаллаштирди. Зарб этилган паст қийматли мис пуллар бозорларда савдогарлар томонидан олинмасдан, дўконлар ёпилиб, Бухоро шаҳрида катта кўзғолон кўтарилди. У катта қийинчилик билан бостирилган бўлса-да, мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий вазият яхшиланмади. Натижада Убайдуллохон ўлдирилиб, тахтни Аштархонийлар сулоласини амалдаги сўнгги хони Абулфайзхон эгаллади. Унинг ҳукмдорлиги даврида (1712-1747) мамлакатда қабила бошликлари, вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши чиқишлари янада кучайди. Амалдорлар фитнаси авж олди. Натижада Абулфайзхон ҳам Убайдуллахондек ўз шахсий кўриқчиларини рус ва қалмиқ кулларидан тузишга мажбур бўлганлиги манбаларда таъкидланади.

Бухородаги марказий ҳокимият амалда бир гуруҳ сарой амалдорлари (Жавшин қалмиқ, Маъсум бий оталик, Ҳоким бий оталик) қўлида эди. Бу даврда уларнинг Шаҳрисабз вилояти ҳокими билан муносабатлари жуда кескинлашади. Бухорода бутун ҳокимиятни ўз қўлида тўплаб олган Ҳокимбий манғит билан душманчилик кайфиятида бўлган Иброҳим Мирохур кенагас бошчилигидаги шаҳрисабзликлар 1716, 1719 йилларда Қаршига ва ҳатто Бухорога хужум қилиб, ҳокимиятни қўлга олишга ҳаракат қилдилар. Бу уриниш натижасиз тугагандан сўнг, Иброҳим кенагас бир гуруҳ маслакдошлари: Ниёз хожа қатағон, Қоплон Қипчоқ, Аваз Тўқсоба ва бошқалар билан бирлашиб, 1722 йил Самарқандда Хива хонлари авлодидан бўлган Ражабхонни қадимий одатга кўра Кўктошга ўтказишди ва хон деб эълон қилишди. Шу тариқа

мустақил Самарқанд хонлигига асос солинди ва бу хонлик 1730-1731 йилларгача сақланиб турилди. Бу ишнинг бошида турган Иброҳим Мирохур бутунлай қарахт бўлиб қолган Бухоро ҳокимиятини тугатишга интилди.

“Тухфат ал-хоний” асари муаллифи Муҳаммад Вафо Кармангаийнинг ёзишича, мамлакатдаги икки ҳокимиятчиликдан кўчманчи қозоқлар унумли фойдаландилар. Улар 7 йил(1723-1729) давомида доимий равишда ҳосилдор Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига талончилик юришлари уюштириб турдилар. На Бухорода, на янги Самарқанд хонида уларни тўхтатишга қодир бўлган ҳарбий куч топилди. Шаҳарларда ҳаёт издан чиқди, бутун-бутун қишлоқлар хувиллаб қолди. Самарқанд ва Шаҳрисабзда бир неча йил давомида шаҳар ҳаёти тўхтаб қолди. Бухорода Арқдан ташқари фақат иккита маҳалладагина аҳоли қолди, холос. Мамлакат иқтисодий ва сиёсий инқироз ёқасига келиб қолди. Йирик ўзбек қабила ва уруғ бошлиқлари ўзларига тегишли ҳудудларда мустақкам қўрғонлар барпо этиб, марказий ҳокимиятга бутунлай бўйсунмай қўйдилар. Бунинг устига уларнинг бир-бирлари билан ўзаро низолари янада авж олди.

Бу сиёсий парокандалиқдан яна бир ташқи душман усталик билан фойдаланди. Кўчманчи қозоқ қабилаларига қараганда анча кучли бўлган бу душман Эронда янги сулолага асос солган Нодиршоҳ қўшинлари эди. Бухоронинг Нодиршоҳ қўшинлари томонидан босиб олиниши кўпгина ёзма манбаларда, хусусан, Муҳаммад Қосимнинг (1720-1750) “Номайи оламари-йи Нодири” (Нодиршоҳнинг оламини безовчи тарихи) асарида батафсил ёритилган бўлиб, унда марказий ҳокимият мамлакатни ташқи душманлар ҳужуми даврида ҳам бирлаштира олмаганлиги кўрсатилган.

1736 йилда Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқул бошчилигидаги Эрон қўшинлари Амударёни кечиб ўтиб Қаршига юриш қилдилар. Бухородан ўз душманлари иғвоси билан чиқиб кетишга мажбур бўлган Ҳокимбий бу пайтда Қаршида ҳокимлик қиларди. У бу вазиятда Абулфайзхонга содиқ қолиб, шаҳар мудофаасини ташкил этди ва Бухородан ёрдам сўради. Катта қўшин билан етиб келган Абулфайзхон шаҳар яқинида бўлган жангдан енгилиб, Қарши қўрғонига бекинишга мажбур бўлди. Ғузур шаҳрини ва бир неча мудофаа қўрғонларини

эгаллаган Эронликлар қўшини қайтиш ҳақидаги Нодиршоҳ буйруғини олгандан сўнг, Қарши қамалини тўхтатдилар. Лекин орадан 3 йил ўтиб, 1740 йилда Нодиршоҳнинг ўзи катта қўшин билан келиб Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Ҳисорни эгаллади ҳамда катта бойликларни олиб кетди. Бу ҳарбий ҳаракатлар вақтида Қарши ҳокими Муҳаммад Ҳокимбийнинг ўғли Раҳимбий манғит Нодиршоҳ хизматига кирди. Бу Муҳаммад Раҳимга кейинчалик Бухоро тахтини эгаллашга ёрдам берди. 1747 йилда Нодиршоҳ Мовароуннаҳрга яна ҳужум уюштириб Тошкент, Утрор, Туркистонни эгаллади. Шу йили Абулфайзхон сарой фитнаси оқибатида ўлдирилди ва ҳокимиятни Муҳаммад Раҳим манғит эгаллади. Сўнгги Аштархонийлардан Абулмўмин (1747-1751), Убайдуллахон Иккинчи (1751-1754) ва Шерғози (1754-1756) Бухоро тахтига расман ўтқизилган бўлсалар-да, амалда давлат бошқаруви бутунлай Муҳаммад Раҳим манғит (1756-1759) қўлида эди. У 1756 йил декабрида расман Бухоро тахтига ўтказилди ва шу тариқа Бухоро хонлигида янги сулола - манғитлар ҳукмронлиги бошланди.

Давлат тизими. Аштархонийлар давлат тизими ўз тузилиши, моҳиятига кўра Шайбонийлар давлат тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Хон расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал қилинарди. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий қилинар, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбада қўшиб ўқитиларди. Лекин амалда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар йирик сарой амалдорлари қўлида ўйинчоқ бўлиб, марказий давлат бошқаруви сарой амалдорлари қўлида тўпланган бўлса, жойларда маҳаллий ҳокимият тамомила вилоят ҳокимлари ихтиёрида эди. Бу марказий бошқарувнинг заифлиги оқибати бўлиб, давлат тизимини беқарорлигига, ижтимоий-сиёсий инкирозларга олиб келар эди.

Аштархонийлар даврида Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Балх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб - марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига эга эди.

Марказий бошқарув хон саройи амалдорлари қўлида бўлиб, аштархонийлар даврида оталиқ мансабига эга шахс

айниқса, катта мавқега эга бўла бошлади. Бу даврда сарой амалдорлари, мансаблар номланиши шайбонийлар давридагидан айтарли фарқ қилмасди. Оталиқдан ташқари девонбеги, парвоначи, мушриф, хазиначи ва бошқа сарой амалдорлари давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга эдилар.

Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунуши белгиланган йиллик солиқларни тўплаб хон хазинасига юбориб туриш, хон фармонига кўра ҳарбий юришларда ўз қўшинлари билан қатнашишдан иборат эди, холос. Вилоят ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимига, ҳарбий кучларига эга эди.

Аштархонийлар даврида ҳарбий ва маъмурий амалдорлар катта ҳуқуқларга эга эди. Улар билан бир қаторда йирик дин пешволари - хожалар ва диний мансаб эгалари - шайхулислом, қози калон, садр ва бошқаларнинг аҳамияти ҳам катта бўлган. Давлат бошқарувида Жўйбор хожаларининг мавқеи бу даврда ҳам юқори бўлиб, асосий диний мансабдорлар улар ичидан тайинланар эди.

Маъмурий тузилиши. Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳудуди кескин қисқариб кетди. XVII аср бошларига тегишли манбаларда хонликка бўйсунувчи олгита вилояти, Бухоро, Самарқанд, Сағараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Ғузур вилоятлари тилга олинади холос. Кейинчалик Имомқулихон томонидан Ҳисор, Тошкент, Туркистон, Фарғона, Балх вилоятлари қайта бўйсундирилган бўлсада, Хуросондаги бир неча йирик вилоятлар (Ҳирот ва бошқа ҳудудлар) ва Хоразм бутунлай Бухоро хонлиги таркибидан чиқди. Хонликка бўйсунувчи вилоятлар ўртасидаги аниқ маъмурий чегаралар ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Кўпгина вилоятлар, хусусан, Ҳисор, Шаҳрисабз амалда ярим мустақил бошқарилиб, Бухорога номигагина тобе ҳисобланарди. Вилоятлар худди шайбонийлар давридагидек туманларга ва бошқа маъмурий бирликларга бўлинган.

Ижтимоий тизим. Бу даврда шайбонийлар давридагидек ижтимоий табақалар сақланиб қолган бўлса-да, уларнинг мавқеида ўзгаришлар кўзга ташланади. Расман олий табақа ҳисобланган хон ва йирик сарой амалдорлари кўп ҳолларда ҳарбий-маъмурий мансабдорлар, вилоят ҳокимлари, йирик қабила бошлиқлари фикри билан ҳисоблашишга мажбур

бўлиб, бу уларнинг ижтимоий аҳволини деярли тенглаштириб кўярди. Бу даврда Жўйбор хўжаларининг авлодлари бўлган уламолар ва бошқа диний амалдорларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи янада ошди. Асосий солиқ тўловчи бўлган ижтимоий табақа - раиятнинг аҳволи оғирлашиб борди. Бу даврда ижтимоий пиллапояннинг энг пастида турган кулларнинг, айниқса, сарой хизматчи кулларининг мавқеи ошиши учун имкониятлар кенгайди. Хонга ва бошқа йирик сарой амалдорларига тегишли бўлган куллар, баъзи ҳолларда ўз салоҳияти билан саройдаги йирик амалдорлар қаторидан ўрин олишга ҳам муваффақ бўлган. Кўпгина хонларнинг шахсий кўриқчилари куллардан иборат бўлиб, бу уларнинг саройдаги мавқеини ошириб турарди.

Ҳарбий соҳа. Аштархонийлар даврида ўзаро урушлар, ташқи кучлар ҳужуми (кўчманчи қозоқлар, Хива хонлиги, Эрон шоҳларининг босқинчилик юришлари) одатий бир ҳолга айланиб қолган бўлсада, мамлакатда ҳарбий соҳада жиддий ўзгаришлар, ислохотлар олиб борилмади. Ўз даври учун замонавий бўлган ҳарбий курул-яроғлар, замбараклар билан кўшиннинг таъминланиши ўта ёмон аҳволда эди.

Кўшин тузилиши, жанг олиб бориш услубида шайбонийлар даврига хос ҳарбий тартиб-қоидалар сақланиб қолинди. Лекин ўз самарадорлигини тобора йўқотиб бораётган бу ўрта аср ҳарбий жанг тартибларини ҳам аштархонийлар кўшини етарли ўзлаштира олмаганлигини кўрамыз. Мамлакатдаги ички низоларга, сепаратик кучларга, ташқи душманлар ҳужумига тўсиқ кўя оладиган доимий қудратли ҳарбий кўшиннинг барпо этилмаганлиги, кўшин таркибига урушлар пайтида оддий фуқароларнинг кенг жалб этилиши, уюшган марказий ҳарбий қўмондонликнинг йўқлиги ва бошқа сиёсий-иқтисодий сабаблар туфайли Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳарбий жиҳатдан ўта заифлашиб кетди. Натижада, хонлик ҳудуди қисқариб борди. Шайбонийлар даврида Бухоро таркибига кирган вилоятлар, катта ҳудудлар қўлдан бой берилди. Фақат Имомқулихон давридагина кўшиннинг жанговар қобилиятини оширишга бирмунча эришилди ҳолос.

Иқтисод. Аштархонийлар даврига хос бўлган ўзаро урушлар, сиёсий тарқоқлик, солиқларнинг мутассил ошиб бориши мамлакат иқтисодини, хусусан, унинг етакчи тармоғи

бўлган қишлоқ хўжалигини инкирозли аҳволга солиб қўйди. Айниқса, ички низолар ва ташқи ҳужумлар авж олган йилларда деҳқончиликнинг издан чиқиши, суғориш иншоотларининг, экин майдонларининг қаровсиз қолиши ва натижада деҳқончиликдан олинадиган ҳосилнинг кескин камайиши, нарх-навонинг ошиб кетишига сабаб бўлди.

Бу давр деҳқончилигида ўрта асрларга хос ер эгалиги, иқтисодий муносабатлар тўлалигича сақланиб қолинди. Ҳосилдор яхши ерлар олдинги даврлардагидек хон ва унинг хонадонига тегишли эди. Анъанавий равишда Мулки султоний деб аталадиган бу ерлардан олинадиган даромад хон ва унинг хонадонининг шахсий бойлиги ҳисобланарди. Ҳарбий - маъмурий ва диний амалдорларга тегишли бўлган ва суюрғол иқтоъ, танҳо шаклдаги хусусий ерлар ҳам ер эгалигининг муҳим кўриниши сифатида сақланиб қолинди. Бу даврда вақф ерлар ҳажми ҳам муттасил оширилиб, диний амалдорларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеи ошиб борганлигидан далолат берди.

Давлат ерларида ҳам, вақф ва хусусий ер мулкларида ҳам асосан ерсиз камбағал деҳқонлар ижара ҳисобига меҳнат қилганлар. Лекин асосий маҳсулот етиштирувчи бундай кишиларнинг моддий аҳволи оғирлигича қолди.

Аштархонийлар даврида суғориладиган ерларда Ўрта Осиё минтақаси учун анъанавий бўлган буғдой, арпа, жўхори, ловия, мош, шоли, пахта, сабзавот ва полиз экинлари, дашт ва тоғ олди ҳудудларидаги лалми ерларда буғдой, арпа, кунжут, тарвуз, ковун ва бошқалар экилиб, деҳқончилик қилинган. Манбаларда қайд этилишича, ўзаро урушлар деҳқончилик тараққиётини бир мунча орқага суриб турган бўлсада, тинчлик даврларида ерлардан анча юқори ҳосил олинган. Деҳқончилик маҳсулотлари ички талабини тўла қондириб, ташқи бозорга ҳам чиқарилган. Бу мамлакат иқтисодининг бутунлай инкирозга тушиб қолишидан сақлаб турган асосий омиллардан бири эди.

Чорвачилик аштархонийлар даврида ҳам қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида катта аҳамиятга эга эди. Хон ва йирик сарой амалдорлари, дин пешволари, қабила бошлиқлари, йирик чорвадор бойларга тегишли катта яйловлардаги сурувларда минг-минглаб қўйлар, подалар, йилқилар,

туялар боқиларди. Ўтроқ дехқончилик туманларида анъанавий уй чорвачилиги ривожланди. Йирик шохли уй хайвонлари(сигир, хўкиз)дан дехқончиликда ер хайдашда (омоч тортишда) асосий восита сифатида фойдаланиш давом этди. Чорвачилик ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган қўйлар, йирик шохли хайвонлар, қорабайир отлар, икки ўрқачли туялар ҳамда жун, тери ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган асосий тармоқ сифатида ҳам бу даврда ўз мавқеини сақлаб қолди.

Хунармандчилик. Хунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар бўлиб қолган бўлса-да, ўзаро иқтисодий муносабатларнинг заифлашиши ва натурал хўжаликнинг ривожланиши сабабли, энг керакли хунармандчилик маҳсулотларини етиштириш кўпгина йирик қишлоқларда ҳам ривожлана бошлади. Мамлакатнинг хунармандчилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи асосан маҳаллий хунармандлар маҳсулотлари ҳисобига қондирилди. Бу даврда тўқимачилик ва у билан боғлиқ хунармандчилик турлари (ип йигириш, газламалар тайёрлаш, тайёр кийимлар тикиш ва бошқалар) ривожланишда давом этиб, бу соҳа бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек хунармандчиликнинг етакчи тармоғи бўлиб қолди. Хунармандчиликнинг энг ривожланган тармоқларидан бири бўлган кулолчилик хонликнинг барча йирик шаҳарларида, кўпгина қишлоқларида мавжуд бўлиб, унинг ривожидида бутун Ўрта Осиёга хос анъаналар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам яққол кўзга ташланади. Асосан икки тоифа(косагарлар ва кўзагарлар)га бўлинган кулолларнинг маҳсулотларига ички бозорда талабнинг юқорилиги, хом ашё манбаи бўлган соғ тупроқнинг кўп жойларда мавжудлиги соҳанинг тараққиётига сабаб бўлди.

Металл ва ёғочга ишлов бериш, ёғоч ва ганч ўймакорлигида ҳам ўрта аср анъаналари давом этирилиши билан бирга кўпгина ўзига хосликлар кўзга ташланади.

Умуман олганда, Аштархонийлар даври хунармандчилигида асрдан-асрга ўтиб келаётган етакчи анъаналар сақланиб, ривожлантирилиши билан бирга маҳаллий (локал) хусусиятларнинг ҳам таъсири ошиб борганлигини кўрамиз.

Савдо-сотик. Мамлакат иқтисодий ҳаётида савдо-сотикнинг ўрни ва аҳамияти, ҳатто ўзаро урушлар кучайган даврда

хам бир қадар сақланиб қолди. Асосий савдо марказлари сифатида Бухоро, Самарқанд, Қарши, Тошкент, Балх ва бошқа йирик шаҳарларнинг мавқеи ошиб борди. Хонликда деҳқончиликдан, чорвачилик ва хунармандчиликдан олинган маҳсулотларнинг турли-туманлиги ички савдонинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Шаҳарларда деҳқончилик ва чорвачилик туманларидан келтириладиган маҳсулотлар (ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари, хом ашёлар - тери, жун)га талаб юқори бўлса, шаҳарлик хунармандларнинг маҳсулотлари (қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари, рўзғор буюмлар, сопол идишлар, турли хил асбоблар)га деҳқон ва чорвадор аҳолида талаб катта эди.

Бу даврда ташқи савдо алоқалари ривожланди. Хусусан, Россиянинг турли савдо шаҳарлари, (Астрахан, Оренбург, Сибирдаги шаҳарлар), Ҳиндистон, Эрон, Кошғар, Туркия билан савдо сотиқ олиб борилди. Ташқи бозорга асосан турли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чиқариларди. Бу даврда пахта, тери, жун, турли матоларнинг асосий харидори сифатида Россия катта аҳамиятга эга бўла бошлади. Россияга, шунингдек, Ҳиндистонда тайёрланадиган маҳсулотларни олиб боришда ҳам Ўрта Осиёлик савдогарлар муҳим роль ўйнар эдилар. Россияда Ўрта Осиёдан олиб келинадиган маҳсулотларга талаб анча катталиги боис, Бухоролик савдогарлар бу ерда кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Манбаларда таъкидланишича, Бухоролик савдогарларнинг Сибир шаҳарларида доимий фаолият кўрсатувчи ўз савдо расталари бўлиб, улар бу шаҳарларда нафақат савдогар, балки билимдон ва ўқиш-мишли кишилар сифатида ҳам катта мавқега эга бўлишган.

Бухоро хонлиги билан Хива хонлиги ўртасида гарчи ўзаро низолар бўлиб турганлигига қарамасдан икки ўртадаги иқтисодий савдо алоқалари тўхтаб қолмаганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Ташқи савдо катта фойда келтирганлиги сабабли, хон ва унинг яқинлари, сарой амалдорлари, дин пешволари, вилоят ҳокимлари ҳамда бошқа турли ҳарбий - маъмурий амалдорлар ҳам унда фаол иштирок этишган. Улар ўз савдо қарвонларини чет элларга ишончли кишилар бошчилигида жўнатиб туришган ва катта фойда олишган.

Солиқлар. Аштархоний ҳукмдорлар даврида давлат

хазинасини бойитишнинг ягона усули халқдан солиқларни кўпроқ йиғиб олиш деб ҳисобланилганлиги сабабли ҳам солиқлар сони ва миқдори хаддан ошириб юбориларди. Масалан, Субхонқулихон даврида 7 йиллик солиқларни бир йилда йиғиш ҳақида фармон эълон қилинган эди. Бу аҳолининг янада камбағаллашувига, ерларнинг қаровсиз бўлиб қолишига, деҳқончиликнинг инкирозига, нархларнинг ошиб кетишига олиб келди.

Бу даврда хонликдаги анъанавий бўлган хирож, закот, ихрожат, бож каби солиқлардан ташқари жуда кўплаб катта-кичик солиқлар жорий этилди. Улар асосан ўзаро низолар туфайли тез хувиллаб қоладиган хазинани тўлдиришга, қўшинлар таъминотига, хон ва сарой аъёнлари харажатларини қоплашга сарфланарди. Асосий солиқ тўловчи аҳоли раият - деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар, чорвадорлар эди. Турли солиқлардан ташқари қишлоқ ва шаҳар аҳолиси турли ишлар (каналлар қазिश, ариқларни тозалаш, қурилиш ишлари ва бошқалар)га мажбуран жалб этиларди. Бундан ташқари, мазкур тадбирлар учун сарфланадиган харажатлар аҳолидан турли йўллар билан ундириб олинарди. Мамлакат фуқаролари бўлмаган савдогарлардан олинадиган солиқлар (бож) деярли ўзгаришсиз бўлиб, кўпинча уларнинг миқдори сиёсий муносабатларга ҳам боғлиқ эди.

Илм-фан. Маданият. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддият маданий ҳаётга салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатда диндорлар мавқеининг ошиб бориши ва уларнинг давлат ишларига аралашувининг кучайиши аниқ фанлар (хандаса, риёзиёт, тиббиёт астрономия) соҳасида ўрта асрларда эришилган ютуқларининг аста-секин унутилишига, дунёни, жамият тараққиётини тушунтиришда фақат илоҳий дунёқарашнинг ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Бу ўз навбатида диний ақидапарастликка, миллий биқикликка, ижтимоий фикрнинг ва дунёвий тараққиётнинг бўғилишига сабаб бўлди. Натижада илм-фан, маданият бешиги бўлган Мовароуннаҳр Аштархонийлар даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қолоқ бир ўлкага айланди.

XVII асрда Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150га яқин мадрасалар фаолият кўрсатган

бўлса-да, улардаги таълим тизими замон тараққиётини белгилаб берадиган билимларни беришда ожиз эди. Гарчи бу даврда ҳам риёзиёт, (математика), хандаса химия, астрономия соҳасида иш олиб борган (Мулло Турсун Фаризий), фалсафа ва мантик каби илмлар билан шуғулланган (Мулла Юсуф Қорабоғий) кишилар бўлган бўлса-да, бу соҳаларда ҳатто ўрта асрлардаги ютуқлар даражасига ета оладиган асарлар яратилмади. Лекин шу билан бирга маданий ҳаётни бутунлай йўққа чиқариш ҳам мумкин эмас. Аштархонийлар даврида тиббиётда Шарқ халқларига хос анъаналар, халқ табobati ўз замонасига мос равишда ривожланишда давом этди. Бухорода Субхонқулихон даврида тиббиётга ихтисослашган мадраса ва шифохона фаолият кўрсатган бўлиб, бу ерларда бу соҳага оид билимлар ўқитилиши билан бирга, беморларни даволаш ишлари ҳам олиб борилганлиги маълум. Шунингдек, бу даврда тарих, адабиёт каби ижтимоий фанлар фаолиятида ҳам ривожланиш давом эттирилди.

Тарихнавислик. Бу даврда ўрта аср анъанавий тарихнавислиги давом эттирилиб, кўпгина тарихий адабиётлар яратилди. Улар ичида Маҳмуд ибн Валининг XVI аср охири - XVII аср бошларидаги Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихига оид “Баҳр ал асрор” асари, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг Балх ҳокими Муқимхонга атаб ёзилган “Тарихи Муқимхоний” асари, хожа Самандар Термизийнинг ўрта аср мусулмон бадий-тарихий адабиётида нодир ҳисобланган “Дастур ал-мулук” асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Тухфат ул-хоний (Бу асарнинг иккинчи қисми Саидо Насафий томонидан ёзиб тугалланган), Абдурахмон Давлат(Толеъ)нинг “Тарихи Абулфайзхон” каби тарихий асарларни айтиб ўтиш мумкин. Бу асарларда хон ҳокимиятини, шахсини улуғлаш билан бирга жамиятдаги инқирозли ҳодисалар ўзаро урушларнинг натижаси эканлиги тўғри англаниб, бунга барҳам беришнинг асосий чораси марказий ҳокимиятни адолатли бошқаришда деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Ушбу тарихий асарларда мусулмон оламида кенг тарқалган афсоналар, ривоятлар, шеърӣй ва насрий шаклдаги ҳикматли сўзлар, Куръон оятлари ва диний китоблардан парчалар тарихий воқеаликка ўта маҳорат билан бирлаштирилиб юбо-

рилганлигини кўрамиз. Бу аштархонийлар даври тарихшунослигида ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилганлигини кўрсатадиган муҳим белгидир.

Адабий ҳаёт. Аштархоний ҳукмдорлар ўз мавқеини мустаҳкамлашда сўз усталари нуфуздан фойдаланишга интилиб, уларга хомийлик қилардилар. Адабиёт айниқса, Субхонқулихон даврида анча ривожланди. Хоннинг ўзи ҳам “Нишоний” таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги маълум. Бу даврда ижод қилган шоирлар ичида Турди Фороғий (VII аср) фаолиятини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекларнинг Юзуруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида анча нуфузга эга бўлиб сарой доираларига яқин турган бўлса, Субхонқулихондан анча зулм кўради ва хонга қарши кўтарилган кўзғолонда ҳам иштирок этади. Ундан 400 мисрадан ортиқроқ шеърлар бизгача етиб келган бўлиб, уларда меҳнаткаш халқ аҳволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тотувликка, тинчликка чорловчи ғоялар етакчи ўрин тутди. Турди Фороғий айниқса “Тор кўнгуллик беклар”, “Субхонқулихон ва унинг амир амалдорлари ҳақида ҳажв” каби шеърлари билан машҳурдир.

Бу даврда ижод қилган шоирларнинг кўпчилиги ночор аҳволда яшаб, ўз меҳнатлари билан кун кечирганлар. Улар ижодида ҳалол меҳнат билан ҳаёт кечиришни тарғиб қилувчи нақшбандия тариқатининг таъсирини ҳам кўрамиз. Масалан Бухорода мадрасани тугатиб шу ерда яшаб қолган Қаршилиқ шоир Сайидо Насафий тикувчилик қилиб кун кечирган. Унинг ижодида турли хунармандлар меҳнатини улуғлаш етакчи ўринда туради. Насафийдан мажозий услубда ёзилган “Баҳориёт” асари ва кўплаб шеърлари бизгача етиб келган. Бутун умр қашшоқликда ҳаёт кечирган бу шоир аштархонийлар даврида Мовароуннаҳр вайрон бўлган қишлоқ ҳолига келиб қолганлигини ачиниб ёзган эди.

XVII асрда Самарқандда кўпгина шоирларни бирлаштирган адабий мактаб вужудга келди. Унинг вакиллари ижодида ҳам ҳалол меҳнатни улуғлаш, зулмни қоралаш ва шарқ шеърлятига хос бошқа ғоялар етакчи ўрин тутди. Самарқандлик бу ижодкорлар ичида атторлик билан шуғулланган Ғофур Самарқандийни, темирчи Масихони, этикдўзлик билан ҳаёт кечирган Манзур Самарқандийни, зардўзлик касби

билан шуғулланган Фитрат Самарқандийни ва бошқаларни адабиёт, хусусан, шеърят ривожига бирмунча хисса қўшган ижодкорлар сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Самарқандлик яна бир шоир Муҳаммад Вали Самарқандий томонидан яратилган 200га яқин ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берувчи “Музаққир ул-асҳоб” (1692) асари шу давр маҳсулидир. Бу мажмуадаги маълумотлар XVII аср адабий ҳаёти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар адабиёт ривожига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бу даврда Сўфи Оллоёр ва Машраб каби буюк ижодкорларнинг ижодий фаолиятлари жамиятнинг ҳаётида адолат устунлик қилиши учун курашнинг ўзига хос ифодасидир.

Меъморилик. Аштархонийлар даври ҳам хонликда кўплаб мачит ва мадрасалар, бозорлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, работлар, ҳаммомлар, сардоби ва бошқалар барпо этилди. Бинолар, анъанавий равишда хон ва сарой амалдорлари, қабила бошлиқлари, йирик бойлар, уламолар маблағлари ҳисобига қуриларди. Улар ичида Бухорода Абдуллазизхон томонидан барпо этилган мадрасани алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бу мадраса ўз тузилиши билан ўрта асрлардаги Мовароуннаҳрда қурилган мадрасалардан фарқ қилмаса-да, лекин ундаги мрамар тахтачалар, қимматбаҳо кошин безаклар, нафис ганчли гумбазлар бу давр меъморичилигида ҳам етакчи анъаналар сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Бухоронинг энг бадавлат кишилардан бўлган Нодир девонбеги томонидан Бухорода масжид-мадрасадан иборат меъморий мажмуа - Лаби Ҳовуз барпо этилди.

Самарқандда ҳам XVII аср охирида бир қанча олий сифатли бинолар барпо этилган. Шулар ичида ҳозирги пайтда ҳам шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган, Регистон майдонида қурилган Шердор ва Тиллакори мадрасаларини айтиб ўтиш керак. Самарқанднинг йирик бойларидан бўлган Ялангтўшбий маблағига қурилган бу иншоотларнинг бири - Шердор мадрасаси (1661 й.) Улуғбек мадрасаси (XV аср) рўпарасида барпо этилган бўлиб, улар ўз тузилишлари билан бир-бирига ўхшаб кетади. Мадраса пештокида чиқиб келаётган қуёш ва ўлжага интилаётган иккита шер тасвирланган. Мадрасанинг

номланиши шу шерлар тасвирига боғлиқ бўлиб, мутахассисларнинг фикрича бундай шерлар тасвири Шаҳрисабзда Амир Темур қурдирган машҳур Оксарой биноси пештоқида ҳам бўлган. Бу мадрасанинг нақш ва безакларида ҳам қадим шарқ меъморий анъаналари кўзга ташланиб туради.

Ялангтўшбий қурдирган Тиллақори мадрасаси ҳам XVII аср меъморчилигининг нодир намунасидир. Бу бино безатилишига жуда кўп олтин ишлатилганлиги учун у “Тиллақори” (“Олтин қадалган”) деб аталган. Бу мадраса жума масжиди вазифасини ҳам бажарган. Ялангтўшбий қурдирган бу икки мадраса Самарқандда Регистон майдонининг яхлит ансамбл бўлиб шаклланишига олиб келди.

Аштархонийлар даврида, шунингдек, Самарқанд атрофидаги Хожа Ахрор қабри олдида мадраса ва Намозгоҳ, Самарқанд ва Бухоро йўлида бир нечта работлар барпо этилган.

Хонликнинг кўпгина бошқа шаҳарларида ҳам йирик қурилишлар олиб борилгани маълум, хусусан, Қаршида XVIII аср бошларида 2 та иншоот - Шермухаммадбий ва Хўжа Қурбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасида Хўжа Илим кон меъморий мажмуаси (XVII-XVIII) барпо этилди.

Аштархонийлар даврида савдо-сотик билан боғлиқ иншоатлар қурилиши ҳам анча ривожланди. Маҳаллий бойлар, амалдорларнинг хусусий маблағлари ҳисобига барпо этилган кўплаб карвонсаройлар, работлар, карвон йўллари бўйидаги сардобалар буни кўрсатиб турибди. Масалан, Саройда дастурхончи лавозимини эгаллаб турган Зокирбий ўз маблағидан Бухоро - Қарши савдо йўлида катта работ қурдирган бўлса, хонликдаги энг йирик бойлардан бўлган Нодир Девонбеги томонидан Бухоро-Самарқанд савдо йўли бўйида ҳашаматли работ барпо этилади. Бу бинолардан ташқари хонликнинг бошқа шаҳарларида, қишлоқларида кўплаб масжидлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий фойдали бинолар қурилдики, бу ўзаро низоларга, мураккаб сиёсий вазиятга қарамасдан Мовароуннаҳр меъморчилигида етакчи анъаналар давом эттирилганлигини кўрсатиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда Аштархонийлар даври (1601-1756) Мовароуннаҳрда ўзаро сиёсий келишмовчиликлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бориши билан характерланса-да,

иқтисодий ҳаётда, маданиятнинг баъзи соҳалари (меъморчилик, тарихнавислик, адабиёт)да ижобий силжишлар ҳам кўзга ташланади Бу ҳар қандай оғир вазиятда ҳам меҳнаткаш халқимизнинг бунёдкорлик, яратувчанлик хислатларини намоён қила олганлигидан далолатдир.

Аштархонийлар сулоласи ҳукмдорлари

1. Боқи Муҳаммад - 1601 - 1606 йй.
2. Вали Муҳаммад - 1606 - 1611 йй.
3. Имомқулихон - 1611 - 1642 йй.
4. Нодир Муҳаммадхон - 1642 - 1645 йй.
5. Абдулазизхон - 1645 - 1681 йй.
6. Субхонқулихон - 1681 - 1701 йй.
7. Убайдуллахон - 1702 - 1711 йй.
8. Абулфайзхон - 1711 - 1747 йй.
9. Абдулмўмин - 1747 - 1751 йй.
10. Убайдуллоҳ II - 1751 - 1753 йй.
11. Шерғози - 1754 - 1756 йй.

Бухоро амирлиги

Бухоро хонлигида XVIII асрнинг ўрталарида юз берган сиёсий воқеалар ўзбекларнинг манғит уруғи вакилларини ҳокимият тепасига олиб чиқди. Ҳукмрон сулола алмашуви давлатнинг сиёсий мақомида ҳам ўзгариш бўлишига олиб келди. Янги ҳукмдорлар ҳокимиятни расман “Амир” унвони билан бошқара бошладилар ва бу давлат Бухоро амирлиги номи билан тарихда қолди.

Манбалар. Бухоро амирлиги тарихига оид ёзма манбалар ичида “Қушбеги архиви” ҳужжатлари, маҳаллий тилларда, шунингдек, рус ва бошқа Европа тилларида ёзилган тарихий асарлар муҳим ўрин тутди. Маҳаллий тарихчилар асарлари ичида “Тарихи салотини манғития”, “Тухфаи шоҳий”, “Дастони амирони манғит”, “Тарихи амири Ҳайдар”, “Гулшан ал-мулк”, “Рисолаи мухтасари аз тарихи салотини хонадони манғития” (“Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола”) каби бир қанча асарларни айтиб ўтиш

мумкин. Уларнинг баъзилари рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Бу давр тарихига оид рус манбалари ичида 1820 йилда Бухорода бўлган Е.К.Мейендорфнинг “Оренбургдан Бухорога саёхат” асарини, 1833 йили Бухорода татар муллоси Мирзо Жаъфар номи билан 4 ой яшаган П.И.Демезоннинг “Бухоро хонлиги ҳақида қайдлар” асарини, 1841 йилда амирликка Бутенов элчилик миссияси таркибида ташриф буюрган ориентолист Н.Ханиковнинг “Бухоро хонлигининг таърифи” асарини айтиб ўтиш мумкин. Ўрта Осиё Руслар томонидан истило этилгандан сўнг Бухоро тарихига бағишланган рус тилидаги манбалар сони янада ортиб кетди.

Бухорода XIX асрнинг 1-ярмида бўлган инглиз жосуслик хизмати ходимлари Мир Иззатулло ва А.Борнс, шунингдек, А.Вамберининг асарларида ҳам Бухоро амирлиги тарихига оид муҳим маълумотлар бор.

1.3 Сиёсий тарихи. Ўзаро низолар ва ташқи душманлар ҳужуми туфайли тобора заифлашиб бораётган, марказий давлат ҳокимият бошқаруви қарахт қолга келиб қолган аштархонийлар даврида катта сиёсий нуфузга эга бўлган ўзбекларнинг манғит уруғи бийлари аста-секин давлат бошқарувида муҳим ўринларни эгаллай бошладилар. Нодиршоҳнинг истилочилик юришлари бу сиёсий ўзгаришларни бирмунча тезлаштирди. Абулфайзхоннинг ўлими(1747)дан сўнг тахтга то 1756 йилгача унинг авлодлари ўтказилган бўлса-да, амалда ҳокимият манғитлар сулоласи вакили Муҳаммад Раҳим қўлида эди. У ўз ҳукмронлигининг дастлабки давридаёқ марказий Давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришди. Мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг яхшиланишидан манфаатдор бўлган кучлар: йирик ер эгалари, савдогарлар, уламою фузалолар унинг бу интилишларини қўллаб-қувватладилар. Ишни аввало сарой амалдорларини ўзгартиришдан, марказий бошқарувни тартибга олишдан бошлаган Муҳаммад Раҳим аста-секин вилоятлар ҳокимлигига ҳам ўзига содиқ одамларни қўйишга киришди. Бунинг учун у сепаратистик кайфият жуда кучли бўлган Шаҳрисабзга 1750-1752 йилларда 4 марта юриш қилиб, бу ердаги муҳим мудофаа кўрғонлари (Китоб, Сангфуруш, Говмиш, Қушчи)ни эгаллади ва воҳада тўлиқ ўз ҳокимиятини ўрнатди. Ғузор ҳам Бухоро ҳокимиятини тан олди.

Бу ҳукмдор шунингдек, Миёнқол, Нурота, Ургут, Кабодиён, Бойсун каби марказий ҳокимиятни тан олмаётган вилоятларга бир неча бор ҳарбий юришлар қилиб, уларни бўйсундиришга эришди. 1753-1756 йилларда Зарафшон воҳасининг юқори оқими, Жиззах, Зомин яна Бухоро таркибига қўшиб олинди. Бухоро шаҳрининг мудофаа деворини янада мустаҳкамлаш учун 1752-1753 йилларда эски девор ёнида баланд (2м) мудофаа девори қурилди.

1756 йил декабрь ойида Муҳаммад Раҳимни расман тахтга ўтказиш маросими бўлиб ўтди. Қадимий одатга кўра у оқ кигизга солиниб, унинг 4 томонини йирик ўзбек уруғлари (манғит, сарой, қипчоқ, баҳрин) вакиллари кўтариб тахтга ўтказилди. Лекин у Чингиз авлодидан бўлмаганлиги учун “Хон” бўлиб эмас “ноиб” деб эълон қилинди. У тахтга ўтиргач, бир қанча сиёсий-маъмурий ислохотлар ўтказди. Янги ҳукмдорга бу соҳада ёрдам берган қабилалар вакиллари саройдаги олий ва юқори мансабларга ўтказилди. Сўнгги аштархонийлар даврида қисқариб кетган сарой амалдорлари, мансаб-унвонлар сони анча ошди. Исёнкор шахрисабзликлар кучини сусайтириш учун илгари Шаҳрисабз вилоятига тегишли Яккабоғ тумани алоҳида беклик деб эълон қилиниб, Имомқули парвоначи Яккабоғ ҳокими этиб тайинланади. Расмий равишда ҳам тахтни эгаллаган Муҳаммад Раҳим Шарқий Бухорога: Ҳисор, Денов, Душанбе, Термиз, Бойсунга қарши янги ҳарбий юришларни амалга оширди ва бу ерларни ҳам ўзига бўйсундирди. Хоразмдаги сиёсий низолардан фойдаланиб, Хива тахтига ҳам ўз одамларини ўтказишга эришди.

Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган ғайратли Муҳаммад Раҳимни Бухоронинг қонуний ҳукмдори эканлигини тан олишиб, Қўқон, Тошкент, Марв, Балх ва Қундуз бекликларидан расмий элчилар ташриф буюришди.

Муҳаммад Раҳимнинг вафотидан сўнг, Бухоро тахтига унинг тоғаси, Миёнқол ҳокими Дониёлбий манғит (1759-1784) ўтирди. Унинг ҳукмронлиги даврида (1759-1784) “Бухорода давлат ва дин ишларида бузуқлик кўпайди” (Аҳмад Дониш). Бу марказий ҳокимиятга қарши чиқишларда кўринади. Айниқса, турли ўзбек қабилалар ва уруғлар ўртасида низолар, сиёсий бирликнинг йўқлиги, марказий бошқарувнинг давлат-

чиликдаги аҳамияти тушуниб етилмаганлигини манғитлар давридаги ўзаро урушлар тасдиқлаб турибди.

Дониёлбий тахтга ўтирган дастлабки йиллардаёқ марказий ҳокимиятга қарши чиқиш мамлакатнинг ҳамма ерида кенг ёйилди. Юз, Кенагас, Бургут, Баҳрин, Сарой ва бошқа йирик ўзбек уруғларининг амирлари бирлашиб катта қўшин билан Бухорога юриш қилдилар. Томонлар орасидаги музокаралар самарасиз тугагандан сўнг, марказий ҳокимиятнинг кучайишидан манфаатдор бўлган савдогарлар, ҳунармандлар ва шаҳар аҳолисининг қўллаб-қувватлаши туфайли қўзғолончилар тор-мор этилди, унинг бошида турганлар тугилиб, қатл этилди.

Лекин мамлакатдаги сиёсий вазият яхшиланмади. Мамлакатнинг шарқий қисмида ҳам Бухородаги марказий ҳокимиятга қарши қўзғолонлар кўтарилди. Айниқса, 1771 йилда Шаҳрисабз ва Ғузорда кўтарилган қўзғолон давлат асосларини жиддий ларзага солди. Бухородан давлат тўнтариши қилишга уринганлиги учун қувилган Норбўтабий ўзининг Қаршилиқ навкарлари билан Қўзғолончилар сафига қўшилганлиги вазиятни янада кескинлаштирди. Бу қўзғолонни катта куч сарфлаб бостиришга муваффақ бўлган Дониёлбий қўзғолончилар раҳбарларини тутиб қатл эттирди.

Мамлакатда ғалаёнларнинг деярли тўхтовсиз равишда кўтарилиб туриши марказий ҳокимиятнинг обрўсини, қудратини тушириб юборди. Иқтисодий вазият ҳам ночор аҳволга келиб қолди. 1784 йилда Бухорода бошланган қўзғолон тахтга янги ҳукмдорни олиб келди. Қўзғолон бостирилган бўлса-да, тахтдан воз кечиш пайти келганлигини англаган Дониёлбий вазият такозасига кўра, 1785 йилда ҳокимиятни ўғли Шохмуродга топширади.

Шохмурод Бухоро давлати тарихида ўз ўрнига эга бўлган ҳукмдорлардан саналади. У манғитлар сулоласи ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб, “амир” унвони билан давлатни бошқарди. Шундан сўнг бу давлат Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Тарихда “Амири маъсум” (“Бегуноҳ амир”) номи билан қолган Шохмуроднинг ҳукмронлиги йиллари (1785-1800) Бухорода марказий ҳокимиятнинг нисбатан мустаҳкамланиш даври бўлди. Марказий давлат бошқарувини тиклаш учун Шохмурод ҳам ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилла-

рида мамлакатдаги сепаратистик кучларга қарши қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлди. Одатда ҳукмдор алмашган пайтда юз берадиган ғалаёнлар туфайли Бухорога бўйсуннишдан бош тортган Кармана, Шаҳрисабз, Хўжанд ва бошқа шаҳарларга катта қўшин билан ҳарбий юришлар уюштириб, бу ерларни қайта эгаллади ва улар унинг вафотигача Бухоро таркибида қолди. У нафақат сиёсий вазиятни яхшилашга эришди, балки бир қатор маъмурий, иқтисодий-маданий тадбирларни амалга оширди. Саройда камтарона, дарвишларга хос ҳаёт кечирган, ислом ақидаларига катта эътиқод қўйган бу ҳукмдор Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидаги, Амударё бўйларидаги суғориш тизимларини қайта тиклади, янги ижтимоий-фойдали иншоотлар, кўприклар, йўллар барпо эттирди.

Амир Шохмурод томонидан ўтказилган молия, суд, маъмурий ва ҳарбий соҳалардаги ислохотлар натижасида мамлакатда сиёсий-иқтисодий юксалиш кўзга ташланади. Солиқларининг тартибга солиниши, суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилиши, маҳаллий амалдорлар фаолияти устидан назорат ўрнатилиши савдо-сотик ва ҳунармандчиликнинг, қишлоқ хўжалигининг юксалишига шароит яратди.

Амир Шохмурод ўғли Амир Ҳайдарни мангитларнинг ота мерос мулки ҳисобланган ва амирликда катта нуфузга эга бўлиб бораётган Қарши шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади. Шундан сўнг Бухоро тахти ворисларининг Қаршида ҳокимлик қилиши одат тусини олди.

Шохмуроднинг вафотидан сўнг тахтга ўтирган Амир Ҳайдар отаси бошлаган сиёсатини изчиллик билан давом эттира олмади. Унинг амирлиги даврида (1800-1826) мамлакатда сиёсий вазиятда кескинлик сақланиб қолди. У Бухорога бўйсуннишдан бош тортган Шаҳрисабз, Ургут бекликларига, Миёнқолга қарши жанглар олиб боришга мажбур бўлди. Ҳарбий куч самара бермаган вазиятларда келишувчанлик йўлини тутди. Хусусан, бўйсунмаган Шаҳрисабз маҳаллий ҳоким Дониёр валломага мулк сифатида тақдим этилди ва Шаҳрисабз воҳаси то 1858 йилгача деярли мустақил равишда бошқарилди. Ўратепа беклиги ҳам бўйсундирилди ва амирлик худуди анча кенгайтирилди. Бухорога тобе бўлган Марвда

қўтарилган туркманлар қўзғолонини, айниқса, 1821-1826 йилларда Миёнқолда бўлиб ўтган қўзғолонни бостириш учун амир Ҳайдар катта куч сарфлашга мажбур бўлди.

Бу даврда қўшни хонликлар билан муносабатлар анча кескинлашди. Хива хони қўшинларининг Бухоро сарҳадларига уюштириб турадиган талончилик ҳужумлари давом этди. Лекин уларга қарши оддий халқ қўмагида қаттиқ зарба берилди ва мамлакатдан қувиб чиқарилди.

Унинг ҳукмронлиги даврида тобора кучайиб бораётган Қўқон хонлиги билан муносабатлар анча ёмонлашди. Азалдан Бухорога тобе ҳисобланган Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд ва бошқа шаҳарларга қўқонликларнинг тажовузи анча авж олди. Амир Ҳайдар 1807-1810 йилларда Қўқон хони Олимхон билан Тошкент, Ўратепа, Жиззах, Зомин шаҳарлари учун жанглар олиб боришга мажбур бўлди ва бу шаҳарлар бир неча бор қўлдан қўлга ўтиб турди.

Амир Ҳайдар вафотидан кейин тахтни унинг учинчи ўғли Насрулло эгаллади. Ўз акалари(Хусайн, Умар)ни ўлдириб, Бухоро тахтини эгаллаган Амир Насрулло Бухоронинг энг шафқатсиз ва қонхўр ҳукмдор сифатида тарихда қолди. Шу билан бирга у давлат ҳокимиятини бирмунча мустақкамлаган, ҳарбий соҳада анча самарали ислоҳотлар ўтказиб, ўз қўшинининг жанговар ҳолатини оширган, мамлакатнинг худудий яхлитлигини бирмунча тиклаган ҳукмдор эди.

Унинг ҳукмронлиги даври (1826-1860) ҳам ички ва ташқи душманлар билан тўхтовсиз курашлар остида ўтди. Биринчи галда у тахтни эгаллашда ўзига ёрдам берган (яъни унинг ўз акаларининг қотили бўлганлигини билган) кишиларни йўқ қилди. Ўз душманларида қўрқувни кучайтириш, ўз ҳокимиятини мустақкамлаш учун Бухорода ҳар куни қўплаб кишиларни қатл эттириб турганлиги учун уни “Қассоб амир” деб ҳам аташарди. Марказий ҳокимиятни тан олмайдиган бўйсунмас маҳаллий ҳукмдорларга қарши у қаттиқ кураш олиб борди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан анча кучли бўлган Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган урушлар узок давом этди. 1832 йилда бошланган бу урушлар 1858 йилда Шаҳрисабз ва Китоб бекларининг бўйсундирилиши билан якунланди. Шаҳрисабз эгалангандан сўнг у маҳаллий ҳукмдор Искандар Валломанинг синглисига уйланади. Бухорода

“Кенагас хоним” номи билан машхур бўлган бу жасур аёл амир Насруллонинг қулоғига симоб қўйиб ўлдиришга уриниб кўрганлиги манбаларда қайд этилган.

Амирликнинг шимолидаги чегара шаҳарлари (Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Жиззах, Зомин) учун қўқонликлар билан бўлган низолар давом этди ва ҳарбий жихатдан анча кучи бўлган Бухоро қўшинлари бу шаҳарларни аста-секин ўзига бўйсундирди. Амир Насрулло 1842 йилда Қўқон шахрини ҳам эгаллайди ва Қўқон хони Муҳаммад Алихонни оила аъзолари билан бирга қатл эттиради. Ҳатто истеъдодли шоира Нодирабегимга ҳам шафқат қилинмади. Бунда Насруллохонга Қўқон хонидан норози бўлган баъзи амалдорлар ҳам ёрдам бердилар.

Қўшни Хива хонлиги билан ҳам низоли муносабатлар сақланиб қолинди. Амир Насруллонинг Қўқон юришида эканлигидан фойдаланган хиваликлар Бухоро ҳудудига ҳужум қилганлиги (1843), Хива хонининг Марв туркманларини Бухоро ерларига ҳужум қилишга рағбатлантирганлиги бу икки давлат ўртасидаги муносабатларни характерлайдиган воқеаларга мисол бўлиши мумкин.

Амир Ҳайдар ҳамда амир Насрулло ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё Россия ва Англиянинг сиёсий иқтисодий манфаатлари тўқнаш келган ўлкага айланиб қолди. Бу даврда Ҳиндистонни эгаллаган ва Афғонистонда катта таъсирга эга бўлган Англия Ўрта Осиёнинг қудратли давлати - Бухоро амирлигига ўз вакилларини юбора бошлайди. XIX асрнинг 30-40 йилларида амирликда бир қанча инглиз разведкаси ходимлари: Муркрофт (1824), А.Борнс (1831), Майор Вольф (1843) ҳамда Насруллохон томонидан қатл этилган (1838) полковник Стоддарт ва майор Коннолилар бўлишиб, бу ерда Россияга қарши Бухоро-Хива иттифокини ташкил қилишга уриниб кўрдилар. Лекин бу уриниш самарасиз яқунланади.

Амир Насрулло даврида чор Россияси қўшинларининг Ўрта Осиё чегараларига яқинлашиши давом эттирилди. Россия ҳукумати ҳам Бухорога ўз таъсирини ўтказишга фаол интилди. Истилочилик юришларига қадар Бухорога 4та йирик рус элчилик миссиясининг ташрифи фикримизнинг далилидир. Бухорода бўлган рус дипломатларига рус маҳфий хизмати томонидан махсус топшириқлар берилган бўлиб, улар мам-

лакатдаги сиёсий-иқтисодий вазият, шаҳарлар ва мудофаа кўрғонлари, қўшин тузилиш, қурол-яроғлар, алоқа йўлларига оид керакли маълумотларни йиғишлари шарт бўлган. Бу маълумотлардан кейинчалик Россия империясининг Ўрта Осиёга босқинчилик юришларида кенг фойдаланилганлиги маълум.

“Кўкондан Кешгача бўлган барча мамлакатлар”ни (Аҳмад Дониш) бўйсундирган Насруллохон амалда Бухоронинг охирги мустақил ҳукмдори бўлиб қолди. Ўлими олдидан ўзининг сеvimли хотини “Кенагас хонимни”, унинг акаси Искандар Валломани ва уларнинг қариндошларини қатл эттиришга улгурган Насруллохондан сўнг Бухоро тахтига унинг ўғли Музаффархон ўтирди (1860-1885). Унинг ҳукмронлиги бошидаёқ амирликнинг ҳудуди бирмунча қисқарди. Катта қийинчилик билан бўйсундирилган Шаҳрисабз-Китоб бекликлари яна Бухорога бўйсунидан бош тортдилар. Лекин амирлик учун энг катта хавф ҳали олдинда эди. Унинг ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёнинг катта қисми, шунингдек Бухоро амирлигининг бой ва ҳосилдор Зарафшон воҳасининг юқори ва ўрта оқими унинг бош шаҳри Самарқанд билан бирга руслар томонидан босиб олинди. Руслар Тошкентни (1865), Ўратепани ва Жиззахни (1866) ҳамда Самарқандни (1868) эгаллаганларидан сўнг, Бухоро қўшинлари билан руслар ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1868 йилнинг ёзида Зирабулоқ ёнида бўлиб ўтди. Бу жангда мағлубиятга учраган амир Музаффар (“Ғолиб амир”) руслар томонида тузилган шартномага имзо чекишга ва Бухоронинг Россияга қарам эканлигини тан олишга мажбур бўлди.

Амир Музаффардан сўнг Бухоро тахтига Амир Абдулахад (1885-1910) ва Амир Олимхон (1810-1820) ўтирдилар. 1920 йилда амирлик большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат тизими. Манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам Бухоронинг давлат тизимида жиддий ўзгаришлар амалга оширилмади. Гарчи олий ҳукмдор энди “Амир” унвони билан мамлакатни бошқарган бўлса-да, Бухоро амирлиги ҳам ўз тизими, қонун-қоидалари, бошқарув тартиблари ва бутун моҳияти билан Мовароуннаҳрдаги ўрта аср мусулмон давлатлари, хусусан, шайбонийлар ва аштархонийлар давлат тизимидан айтарли фарқ қилмайди. Давлат мутлоқ қонун

чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга эга бўлган Амир томонидан бошқарилар эди. Давлат ҳаётига тегишли сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа барча масалаларда Бухородаги бош қароргоҳ - Аркда ҳал этиларди. Аркда Амир ва унинг оиласидан ташқари кушбеги, шиғовул, тўпчибоши, мирзо-боши ва бошқа баъзи сарой амалдорлари, уларнинг оилалари, хизматкорлари яшаганлар. Вақти-вақти билан Давлат Кенгаши чақирилиб туриларди. Одатда 5тадан 20тагача энг юқори амалдорлар аъзо бўлган бу кенгашда давлат ҳаётига тааллуқли ўта муҳим масалалар кўриб чиқиларди.

Манғитлар даврида ҳам давлат бошқаруви асосан икки бўгинли, яъни марказий ва маҳаллий бошқарувдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мусулмон давлатларига хос бўлган мураккаб бошқарув тармоқларга эга эди. Марказий ижроия ҳокимият сарой аъёнларидан ташкил топган эди. Манғитлар сулоласи даврида давлат бошқарувида кушбеги мансабини эгаллаган кишининг мавқеи жуда ошиб кетди. Бу мансаб эгаси амалда бош вазир ҳисобланарди. Давлат бошқарувида девонбеги, парвоначи, оталик, додхоҳ, худойчи, мирзабоши ва бошқа сарой аъёнларининг ҳамда Шайхулислом, Қози калон каби диний раҳбарларнинг ҳам аҳамияти юқори эди.

Маҳаллий бошқарув вилоят беклари кўлида эди. Уларнинг ҳам, одатдагидек, ўз бошқарув тизими мавжуд бўлиб, миршаббоши, солиқ йиғувчи амалдорлар (танобчи, закотчи), қози, раис каби диний мансабдорлар, қишлоқ оксоқоллари ёрдамида бекликлар идора қилинарди. Вилоят беклари одатда амир томонидан тайинланар, кўп ҳолларда бу лавозимга манғит уруғидан бўлган кишилар лойиқ кўриларди.

Маъмурий тузилиши. Манғитлар сулоласи даврида ўтказилган маъмурий ислохотлар туфайли давлатнинг асосий маъмурий бирлиги бекликлар бўлиб қолди. Амирлик ҳудуди энг кенгайган Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида, Бухоро таркибида асосан 30та беклик бор эди. Улар Қарши, Ғузор, Чироқчи, Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Бойсун, Денов, Шеробод, Хисор, Қоратегин, Дарвоза, Балжувон, Шугнон, Рушон, Кўлоб, Кўрғонтепа, Кобадийн, Калаф (Келиф), Керки, Бурдалик, Қалақли, Наразм, Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Хатирчи, Ургут ва Самарқанд бекликларидир. Улардан ташқари бу даврда Жиззах, Ўратепа, Тошкент, Туркистон

ва бошқа қўшни худудлар ҳам амирлик таркибига вақтинча киритилган эди.

Пойтахт шаҳар Бухоро ва атрофдаги туманлар амир томонидан бошқарилган. Бекликлар ўз навбатида кичик худудий бўлинма - амлақдорликларга бўлинган бўлиб, уларни бошлиғи амлақдор деб аталарди. Давлат маъмурий тузилишидаги энг қуйи бўғини оқсоқол томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоалари ҳисобланарди.

Шу тариқа Бухоро амирлиги то рус истилосигача ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон Республикаларининг катта қисмини ўз ичига олган Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди.

Ижтимоий тузум. Манғитлар сулоласи даврида ҳам олдинги даврларга хос ижтимоий табақалар сақланиб қолинди. Уларнинг ижтимоий аҳволида айтарлик ўзгаришлар қўзга ташланмайди. Одатдагидек Олий табақа ҳисобланган Амир ва сарой аёнлари (вазиру-вузаро) ижтимоий жиҳатдан энг катта имтиёзларга эга бўлган табақа эди. Давлат бошқарувида у ёки бу даражада иштирок этадиган ҳарбий-маъмурий амалдорлар (умаро) ҳам нуфузли ижтимоий табақа сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолдилар.

Ўзларини оқсуяклар деб бошқа барча аҳолидан устун қўядиган, Муҳаммад пайғамбар авлодларидан ҳисобланган саидлар ҳамда хожалар (улар ўз авлодлари шажарасига эга бўлишлари шарт эди) бир қатор имтиёзларга эга бўлган табақа бўлиб, улар бошқа ижтимоий табақалардан ажралиб туришарди. Хусусан, ҳар қандай бой-бадавлат киши бу ижтимоий табақага мансуб бўла олмас эди. Агар бошқа ижтимоий табақалар ўртасида қатъий чегара йўқ бўлиб, оддий фуқаро маълум вазиятда амалдорга айланиши мумкин бўлса, лекин бошқа ҳеч қайси ижтимоий табақа вакили бу “оқсуяк” табақадан ўрин ололмасди. Бу олий насаб фақат авлоддан авлодга ўтар эди.

Бу даврда жамият маданий ҳаётига масъул бўлган ижтимоий гуруҳлар: олимлар, шоирлар, мударрислар, талабалар ҳаётида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй бермади. Асосий солиқ тўловчи аҳоли, жамиятдаги барча моддий бойликларни яратувчи ижтимоий табақа - раият (фуқаро) ижтимоий поғонанинг қуйи қисмида қолиб, ижтимоий адолатсизликларнинг

асосий оғирлиги улар зиммасида эди. Бухоро амирлигида кулчилик бу даврда ҳам сақланиб қолинди. Куллар асосан рус, эрон миллатларга мансуб бўлиб, улар ҳарбий талончилик юришлари пайтида қўлга олинарди ва кўпинча туркман ҳамда қозоқлар томонидан Бухоро бозорида сотилар эди. Манбаларда ҳар бири 40тагача кулга эгаллик қилувчи бадавлат бухороликлар борлиги ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Бу кулчиликнинг анча кенг ривожланганлигини кўрсатиб турибди.

Амирликдаги ижтимоий тузим ҳақида фикр юритганда шуни эътиборга олиш керакки, аҳолини табақаларга бўлишда уларнинг қайси миллат ёки уруғга мансублигига ҳам эътибор беришган. Масалан, баъзи манбаларда амирликдаги барча аҳоли қуйидаги табақаларга бўлинган ҳолда келтирилади.

1. Оксуяқлар. Уларга Муҳаммад пайғамбар авлодлари ҳисобланган сайдлар ҳамда хожалар кирган.

2. Уруғдорлар. Уларга ўз уруғига эга барча аҳоли, яъни ўзбеклар мансуб бўлган.

3. Шогирдпеша. Уларга тожиклар, форслар мансуб бўлган.

4. Муллалар. Уларга мадрасани тугатган ва етарли билимга эга бўлган ўқимишли барча кишилар кирган.

Бу табақаларнинг барчаси ўз навбатида сипойи, яъни давлат хизматида бўлган амалдорларга ва фуқароларга бўлинган.

Ҳарбий соҳа. Бухоро давлати учун одатий ҳолга айланиб қолган урушлар туфайли ҳарбий соҳада ҳам жиддий ўзгаришлар амалга оширилишини давр тақозо қиларди. Бундай ислохотлар қисман сулола асосчиси Муҳаммад Раҳим томонидан, кейинчалик Амир Шохмурод томонидан олиб борилди. Бухоро амирлигининг ҳарбий қудрати айниқса, Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида ўзининг энг юқори нуқтасига етди. Унинг даврида Бухорода мунтазам армия - сарбозлар (сипоҳ) қўшини ташкил этилди. Уларнинг сони, баъзи манбаларга қараганда 40 мингга яқин бўлган. Қўшинлар отлик ва пиёда жангчилардан ташкил топган бўлиб, уларнинг қуроллари асосан қилич, найза ва ўқ-ёйдан иборат эди. Бухоро қўшинлари мамлакатнинг барча шаҳарларида, айниқса, чегара шаҳарларда (Жиззах, Ўратепа, Қоракўл, Марв) жойлаштирилганди. Бу даврда Бухорода замбараклар ясовчи чет эллик

(эронлик) мутахассислар ҳам бўлганлиги маълум. Лекин қўшинни замонавий милтиқлар ва замбараклар билан қуроллантириш соҳасида бошланган ишлар тугалланмасдан қолиб кетди.

Олий ҳарбий амалдорлар саркарда унвонига эга бўлиб, давлат хазинасидан маош олиб туришган. Энг юқори ҳарбий амалдор (амирдан кейин) додхоҳ (қўшин бошлиғи) бўлиб, қўрғонбеги, тўксабо, мингбоши каби олий тоифали ҳарбий амалдорлар ҳамда понсадбоши, чурабоши, юзбоши, даҳбоши каби ҳарбий бўлинма бошлиқлари томонидан қўшин бошқарилган. Мингбоши туғ (байроқ) олиб юришга ҳақли бўлган.

Суд ишлари. Бу даврда ҳам асосий судловчи идора қозилик маҳкамалари ҳисобланиб, қозикалон бутун мамлакатнинг бош қозиси (судьяси) эди. Жиноятни аниқлашда ва жазо белгилашда шариат қонунлари ва асрлардан асрларга ўтиб келаётган одоб-ахлоқ қоидалари асосий мезон эди. Суд ишлари улар қўлида бўлиб, фуқаролик ва жиноий ишларнинг барчасини қозилар кўриб чиққан. Суд ишларида оддийлик ҳукм сурарди. Қозига оғзаки ёки ёзма равишда ариза тушгандан сўнг, айбдорлар қози ҳузурига чақирилган. Икки кишининг гувоҳлиги айбдорни аниқлашда етарли эди. Гувоҳликка фақат намоз ўқийдиган, шариат қонун-қоидаларига риоя қиладиган, ҳалол кишиларгина ўтиши мумкин бўлган. Айбдорларга айбига қараб жарима солиш, тан жазоси бериш, зиндонга ташлаш, сазойи қилишдан тортиб ўлим жазоси беришгача бўлган жазо чоралари қўлланилган. Қози ҳукмидан норози бўлганлар қози калон ёки амирга ариза беришга ҳақли эди. Қози чиқарган ҳукми қозикалон, унинг ҳукмини эса фақат амир бекор қилиши мумкин бўлган. Суд ишларида аълам, муфти каби диний мансаб эгалари ҳам катта рол ўйнаганлар. Одатда ҳар бир айбдордан ёки унинг оила аъзоларидан белгиланган жазодан ташқари каттагина жарима ҳам ундириб олинар эди. Амирликдаги жазо турларига мисол тариқасида Бухорода ароқ сотганлиги учун айбдор деб топилган маҳаллий яҳудийга 60 дарра урилиб, унинг оиласидан 150 тилло жарима ундириб олинганлигини келтириш мумкин.

Арkning шарқ тарафида айбдорлар сақланадиган иккита зиндон -Зиндони боло ва Зиндони поён жойлашган эди. Одатта

кўра ҳар икки ойда жиноятчилар Амир ҳузурига - Арка олиб борилган. Бу ерда кимни озод қилиш, кимни қатл этиш масаласи кўрилган. Қолганлари яна зиндонга қайтарилган. Аркнинг ўзида ҳам давлат ва амир учун ўта хавфли ҳисобланган айбдорларни сақлаш учун мўлжалланган махсус зиндон бор эди.

Иқтисодий ҳаёт. Дехқончилик ва чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик мамлакат иқтисодининг асосий тармоқлари эди. Олдинги даврларигидек давлатга, амир ва унинг яқинларига қарашли давлат ерлари, хусусий мулкдорларга тегишли ер мулклар (мулки холис), диний маҳкамалар, мадраса ва масжидлар, қабристонлар харажатлари учун берилган вақф ерлар мавжуд эди.

Дехқончиликда сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Асосий меҳнат қуроллари деярли ўзгармасдан қолди. Лекин шунга қарамасдан XVIII асрнинг охирларида бошланган иқтисодий юксалиш аввало дехқончиликнинг тикланиши билан характерланади. Одатдагидек, суғориладиган ва лалмикор ерларда ерсиз дехқонлар ижара асосида дехқончилик қилишарди. Асосий зироатчилик бугдой, арпа, жўхори, полиз ва сабзавот экинлари ҳисобига эди. Бу даврда анъанавий боғдорчилик, узумчиликда ҳам ривожланиш кўзга ташланади. Фақат узумнинг 10дан ортиқ навлари экилганлиги фикримизнинг далилидир. Шоликорлик ҳам амирликда анча ривожланган. Сифатли шоли гуруч, айниқса, сув манбалари етарли бўлган Шаҳрисабз, Каттақўрғон ва бошқа воҳаларда кўплаб етиштирилган. XIX аср бошларига келиб пахтачилик янада тараққий этди. Пахта толасининг Россияга кўп миқдорда чиқарила бошлаши туфайли бу ҳосил экиладиган ер майдонлари тўхтовсиз кўпайиб борди.

Шариатда чекиш қаттиқ тақиқланганлигига қарамай, Қарши ва Каттақўрғонда тамаки етиштириш ҳам анча ривожланганлигини айтиб ўтиш керак.

Чорвачилик. Амирлик худудидаги бепоён дашт ва чўллар, тоғ ва тоғ олди туманлари чорвачилик учун қулай шароит туғдирарди. Чўл зоналарида, хусусан, Бухоро, Қарши атропофидаги даштларда, айниқса, қорақўл тери етиштиришга ихтисослашган қўйчилик ривожланиб борди. Ташқи бозорда унга талабнинг катталиги бу соҳанинг тараққиётини белгилаб

берарди. Чорвачиликнинг етакчи тармоқлари сифатида йилкичиликнинг ҳам аҳамияти катта эди. Айниқса, ўз чидамлилиги, тезлиги ва кучи билан Шаҳрисабз қорабайир отлари амирликда жуда машҳур бўлган. Чорвачиликка ихтисослашган ҳўжаликларнинг ташқи ва ички бозорга туёқли моллар, сифатли тери, жун ва турли маҳсулотлар (шол, наMAT, арқон ва бошқалар) ҳамда озиқ-овқат (гўшт, сут маҳсулотлари) етказиб беришда ўрни катта эди.

Хунармандчилик. Амирликда асосий хунармандчилик марказлари сифатида шаҳарлар катта ўрин тутса-да, кўпгина йирик қишлоқларда ҳам хунармандчиликнинг баъзи соҳалари ривожланди. Бутун ўрта асрларда бўлганидек, хунармандлар бу даврда ҳам ўз уюшмалари(касаба, цех)га эга бўлиб, уларнинг ташкил топиши маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни устидан назорат ўрнатишга, бу соҳада ўз монополиясини, яъни маҳсулотни ишлаб чиқаришга бўлган ягона ҳуқуқини сақлаш ва рақобатта дош беришга интилиш билан боғлиқ эди. Хунармандчиликнинг барча соҳаларида бундай уюшмалар мавжуд бўлиб, уни сайлаб қуйиладиган киши - раис ёки оқсоқол бошқарган. Одатда бундай лавозимга тажрибали ва катта ҳурматга эга бўлган кекса кишилар сайланган.

Хунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг нархини белгилашда, турли солиқларни йиғишда, уста ва ёлланиб ишлайдиган шогирд (халифа) муносабатларни, ҳўжалик муносабатларини олиб боришда Уюшма раисининг вазифаси катта бўлган.

Хунармандлар ўз уюшмаларига эга бўлсалар-да, ўзларига тегишли алоҳида устахоналарда ишлаганлар. Ҳар бир устанинг ўз ёрдамчилари, шогирдлари бўлиб одатда шогирдликка устанинг ўғиллари ёки яқин қариндошлари олинган. Четдан шогирд ёллаш жуда кам учрайдиган ҳолат бўлиб, хунармандчилик сирлари авлоддан-авлодга, отадан-ўғилга ўтиб келган.

Бухоро амирлигида олдинги даврларидагидек тўқимачилик хунармандчиликнинг етакчи тармоғи бўлиб қолди. Унинг тараққиёти, бир томондан ички ва ташқи бозорда бу турдаги маҳсулотларга талаб катталиги туфайли, иккинчи томондан маҳаллий хом ашё манбалари (пахта, жун, ипак) етарли эканлигига боғлиқ эди. Тўқимачиликнинг ип йиғи-

риш, матолар(бўз, алага, чит) тўқиш, тайёр кийимлар тиқиш, гиламчилик ва бошқа соҳалари анча ривожланган эди. Бухоронинг зарбоф тўнлари, Шаҳрисабзнинг Ироқи дўппилари, Самарқандлик усталарнинг ипак буюмлари, айниқса машҳур эди.

Кулолчилик амирликнинг кўпгина жойларида ривожланган эди. Унинг асосий марказлари Ғиждувон, Қарши, Шаҳрисабз, Каттақўрғон ва бошқа шаҳарлар бўлиб, бу ерлик кулоллар маҳсулотига талаб анча юқори бўлган. Бу давр кулолчилигида Ўрта Осиёнинг кўпгина кулолчилик районларига хос бўлган мотивлар (турли гул ва ўсимликлар тасвири, геометрик нақшлар), турли ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротларни ёки улар танасининг бир қисмини шартли равишда тасвирлаш косагар усталар томонидан кенг қўлланилган.

Россия истилосидан кейин бу мамлакатдан келтирилаётган фабрика маҳсулотлари(чинни)нинг кўпайиши билан Ўрта Осиёда кулолчилик бир қадар орқага кетди. Лекин бу нарса кўпроқ Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудидаги ерларга тегишли бўлиб, амирликда эса бу соҳа янада ривожланиб борди. Маҳаллий кулоллар энди гул учун вазалар, йирик декоратив вазалар, мевалар қуйиш учун мўлжалланган идишлар ясаб, ўз маҳсулотлари турини янада кўпайтирдилар.

Амирликда металлга ишлов бериш ва металл буюмлар ясаш ҳам етарлича ривожланган эди. Хонликнинг тоғлик туманлари (Шаҳрисабз, Бойсун, Шеробод)да қадим даврлардан бошлаб турли маъданлар қазиб олинган бўлиб, бу конлардан фойдаланиш баъзи танаффуслар билан то XX аср бошларигача давом этди.

Металлга ишлов бериш ва металл буюмлар ясашни ўз навбатида янада майда тармоқларга бўлиниб кетадиган 4та асосий турини кўрсатиш мумкин.

Темирчилик. Темирчи усталар (чилангар) қишлоқ хўжалигида ва кундалик турмушда ишлатиладиган меҳнат қуроллари ясаганлар. Кўпгина шаҳарларда темирчи усталарнинг маҳсус маҳаллалари (Темирчи, Гузари чилангарон) борлиги хунармандчиликнинг бу тури анча тараққий этганлигидан далолат беради.

Мисгарлик. Асосан йирик шаҳарларда ривожланган. Мисгар усталар турли идишлар, чилим ва бошқа буюмлар

ясашган. Мис асосан Россиядан келтирилган. Мисдан ясалган идишларга нафис нақшлар туширилган бўлиб, улар ички бозор эҳтиёжини тўлиқ таъминлаб қўшни ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Чўян қўйиш. (Дегрезлик) Металга ишлов берувчи кустар саноат турлари ичида дегрезлик катта аҳамиятга эга эди. Дегрезлар асосан шаҳарларда махсус гузарларда яшашган. Улар чўян қозон, чирок, манқалдон ва бошқа буюмлар ясашган.

Рихтагарлик. Бронзадан қуйиб буюмлар ясаш ҳам Бухоро амирлигининг кўпгина шаҳарларида ривожланган эди. Бу усталар турли буюмлар, тақинчоқлар ясаганлар, баъзи мис идишларнинг қисмлари, бўйни, дастаси ҳам бронзадан ясалган.

Хунармандчилик турлари ичида заргарлик ҳам қадимий анъаналарга эга хунармандчилик тури сифатида катта аҳамият касб этди. Заргар усталар қимматбаҳо тошлар ва металллардан, рангли шишалардан турли тақинчоқлар ясаганлар. Бухоро заргарлари маҳсулотлари ўз чирой ва нафислиги билан анча шуҳрат топган эди.

Хунармандчилик турлари ичида қўнчилик (терига ишлов бериш, чармгар), ёғочга ишлов берувчи усталар (дурадгорлар), турли озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлайдиган (новвойлар, ошпазлар, баққоллар ва бошқалар) усталар борлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Амирликдаги бу хунармандчилик турлари нафақат шаҳарларда, балки кўпгина йирик қишлоқларда ҳам ривожланган бўлиб, хунарманд усталарнинг кўп маҳсулотлари ички бозор эҳтиёжини тўлиқ таъминлаб қолмасдан, кўп ҳолларда ташқи бозорга ҳам чиқариларди.

Савдо-сотик. Бухоро амирлиги, гарчи сиёсий жиҳатдан иккинчи даражали давлатлар қаторига тушиб қолган бўлсада, йирик савдо мамлақати сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилигининг нисбатан анча ривожланганлиги туфайли бу соҳа маҳсулотлари нафақат ички бозорни тўлиқ таъминлаб, балки кўп миқдорда ташқи бозорга ҳам чиқариларди.

Амирликдаги йирик шаҳарлар: Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шаҳрисабз, Денов, Каттақўрғон ва бошқалар асосий савдо марказлари сифатида юксалиб борди. XIX аср бошларига

келиб йирик карвон йўллари чоррахасида жойлашган Қарши шаҳрининг аҳамияти жуда ошиб кетди.

Ички савдонинг тараққиётида йирик шаҳарларнинг атрофлардаги қишлоқлар билан иқтисодий муносабатлари, шаҳарлараро савдо алоқаларининг ривожланганлиги муҳим ўрин тутарди. Амирликдаги барча шаҳарларда, йирик қишлоқларда ихтисослашган бозорларнинг мавжудлиги ички савдонинг иқтисоддаги аҳамиятини кўрсатиб турувчи муҳим белгидир.

XVIII аср охири - XIX аср бошларидан бошлаб Бухоронинг ташқи савдо алоқаларида Россиядаги савдо шаҳарлари (Оренбург, Астрахан) муҳим ўрин тута бошлади. Амирликдан ташқи бозорга чиқариладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хом ашёлар (тери, қорақўл тери, жун, пахта, ипак, толалар, турли матолар ва бошқалар)нинг асосий харидори Россия эди.

Россиядан эса турли фабрика маҳсулотлари, металлар (чўян, мис, кўрғошин) келтирилди. Амирликнинг ташқи савдо алоқаларида Хива ва Қўқон хонликлари, шунингдек Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва Қашқар билан муносабатлар ҳам муҳим ўрин тутган эди. Ички савдо ривожидида амирликдаги мавжуд пул муомаласининг ўрни катта эди. Манғитлар ҳукмронлиги даврида бу соҳада бирмунча барқарорлик ўрнатилди. Муомалада асосан уч турдаги: тилло, танга (кумуш) ва пул (мис) мавжуд бўлиб, савдо-сотик ва турли тўловларда кўпинча танга ва пул ишлатилган.

Солиқлар. XVIII асрнинг сўнги чорагида ўтказилган иқтисодий ислохотлар, хусусан солиқларнинг тартибга солиниши мамлакат иқтисодининг бир қадар юксалишига имкон берди. Бу даврда ҳам солиқлар сонининг ва микдорининг белгиланишида шариат қонун-қоидалари ва давлат хазинасининг эҳтиёжидан келиб чиқилганлигини кўрамиз.

Ўрта асрлардаги мусулмон давлатлари учун анъанавий бўлган, асосий ер солиғи хирож, савдогарлар ва чорва молларидан олинадиган закот, ташқи савдодан келадиган бож солиғи, шунингдек, хунармандлар тўлайдиган турли солиқлар (закот, тамға, тахтажой), амирликдаги асосий солиқ турлари эди. Солиқлар пул ва маҳсулот тарзида маҳаллий солиқ

йиғувчилар, ҳамда амир тайинлайдиган кишилар томонидан йиғиб олинган.

Улардан ташқари турли майда солиқлар ҳам мавжуд бўлиб, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси турли оммавий ҳашар ишларига ҳам жалб этиларди.

Маданий ҳаёт. Бухоро Амирлиги иқтисодининг XVIII аср охирларда бир қадар юксалиши маданий ҳаётга ҳам ўзининг самарали таъсирини ўтказди. Бухоро бу даврда ҳам мусулмон Шарқининг йирик маданий маркази сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Асрлар давомида шаклланган мактаб ва олий таълим берувчи мадрасалар фаолияти бу даврда анча юксалди. Бошланғич таълим мактаблари мамлакатдаги барча йирик қишлоқларда, шаҳарларнинг ҳамма маҳалла-гузарларида мавжуд бўлиб, бу ерда болаларнинг дастлабки саводи чиқарилган. Бу мактабларнинг энг катта ютуғи сифатида мураккаб араб алифбосининг болаларга ўргатилганлигини айтиб ўтиш керак. Олий таълим масканлари бўлган мадрасалар амирликнинг барча шаҳарларида мавжуд эди. XIX аср бошларида, манбаларнинг гувоҳлик беришича, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида вақф ерлардан келадиган даромад ҳисобига фаолият кўрсатадиган 108та мадраса бўлган бўлиб, уларнинг 60 таси асосий таълим масканлари сифатида машҳур эди. Мадрасада ўқитиш, олдинги даврлардагидек, қуйидаги 3 босқичда амалга оширилган: 1) паст қадам; 2) миона; 3) пешқадам. Мадраса ўқитувчилари - мударрислар ва бошқа хизматчиларнинг йиллик маоши (250-350 тилло), талабалар нафақаси (3 тиллодан 4 тиллогача), мадрасадаги кутубхона харажатлари, таъмирлаш ишлари ва бошқаларга асосий маблағлар ҳар бир мадрасага бириктирилган вақф ерлардан келадиган даромадлар ҳисобига қопланган. Мадрасалар, одатда пишиқ ғиштдан икки қаватли қилиб қурилган бўлиб, унинг 1-қаватида дарсхоналар, кутубхона, масжид ва бошқа хўжалик хоналари, 2-қаватида эса талабалар яшайдиган хужралар бўлган.

Мадрасаларда талабалар Куръонни, фикҳ, шариат асосларини, диний-ахлоқий адабиётларни ҳамда тил, адабиёт, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, шунингдек, хандаса (математика) ва бошқа бир қанча аниқ фанлардан таълим олишган. Лекин бу даврда мадрасаларда диний-ахлоқий таълим беришга

асосий эътибор қаратилиб, дунёвий таълим бериш бир қадар орқада қолган эди.

Шу билан бирга, амирликдаги мадрасаларни тугатиб бир қатор илмларни эгаллаган машҳур кишиларнинг яшаб ўтганлиги мадраса таълимининг ютуқларини ҳам кўрсатиб турибди.

Бу давр маданий ҳаёти ҳақида адабиёт, тарих, хаттотлик, муסיқа санъати ёдгорликлари, меъморчилик обидалари муҳим маълумотлар беради.

Адабиёт. Амир Ҳайдар саройида Мунши (амир котиби) лавозимида хизмат қилган Мирзо Содик Мунший XIX аср бошларидаги адабий ҳаётнинг кўзга қўринган намояндаларидан биридир. Ундан мерос қолган шеърий девон ҳамда шеърий усулда битилган “Манғит ҳукмдорлари тарихи” асари унинг адабиёт ривожига сезиларли ҳисса қўшган талантли шоирлигини кўрсатиб турибди.

Бу даврда амирликнинг турли шаҳарларида яшаб ижод қилган кўплаб шоирлар (шоир Ҳозик, шоир Мужрим ва бошқалар) ижодида халқпарварлик, жабр зулмга қарши исёнкорлик кайфияти кучли бўлиб, бу ҳукмрон табақаларнинг уларни сиқувга олишига сабаб бўлди. Масалан, шоир Ҳозик амир зулмидан қочиб Шахрисабзга кетган бўлса-да, Бухородан юборилган махфий жаллод томонидан ўлдирилди.

XIX аср адабий ҳаётида, Шавқий таҳаллуси билан шеърлар ёзган Каттақўрғонлик Муҳаммад Шариф, “Чор дарвиш”, “Махфилоро”, “Тўтинома” каби асарлар муаллифи Мулло Қурбон Хиромий ва бошқалар ҳам катта роль ўйнаганлар.

Бухоро адабий муҳити ривожига катта ҳисса қўшган, кўп киррали ижодкор Аҳмад Дониш (1827-1897) фаолиятида ҳам бу давр адабиётига хос бўлган етакчи анъаналарни кўрамиз. Ундан бизга кўпгина илмий, бадий, тарихий асарлар мерос бўлиб қолган бўлиб, улар ичида “Манозир ал-кавокиб”, “Жадвали соат”, “Мажмуи рисолаи нужумий”, “Рисолаи аъмоли кура”, “Таквим соли асб”, “Наводир ул-вақос”, “Таодили ҳамсаи мутақаййиро”, “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Каттақўрғонлик қози Очилди Мурод Мирий Каттақўрғоний (1830-1893) ҳам амирликдаги маданий ҳаёт тараккиётига ўз ҳиссасини қўшган ўқимишли кишилардан бўлган. У бошланғич мактабда домлалик қилиб, ўқувчиларнинг тез

савод чиқаришларига ёрдам берадиган янги дарслик-алифбе яратади; араб, форс, ўзбек, туркча луғатлар тузиб чиқади. Ундан бизга “Порахўр қозилар”, “Мурид овловчи”, “Эшон-жар” каби ўткир ҳажвли адабий-шеърый сатиралари етиб келган. Бу асарларда уламоларнинг нафсиб узуклигини, порахўрлигини қаттиқ танқид қилганлиги учун, у қора кучлар томонидан 1899 йилда ўлдиртирилди.

Тарихнавислик. Бу даврда яратилган тарихий асарларнинг кўпчилиги ҳукмрон манғитлар сулоласи тарихига бағишланган бўлиб, уларда ўрта аср тарихнавислигидаги анъаналар давом эттирилганлигини кўрамиз. Амирликда яшаб ўтган зиёли ижодкорлар фаолияти кўп қиррали бўлиб, уларнинг аксарияти тарихий асарлар ҳам ёзиб қолдирганлар. Улар ичида Мулло Ибодулло ва Муҳаммад Шарифларнинг “Тарихи амир Ҳайдар” ва “Дастони амирони манғит”, Миролим Бухорийнинг “Фатҳномаи-султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳман шоҳон” каби асарлари, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих” асарини, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” асарини ва Мирзо Содик Муншийнинг “Тарихи силсилоти Манғития” (Манғит ҳукмдорлари тарихи) асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Умуман олганда, бу даврда ўндан ортиқ тарихий асарлар яратилган бўлиб, улар манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам ўрта аср тарихнавислигидаги етакчи анъаналар давом этганлигини кўрсатади.

Бухоро амирлиги маданий ҳаётида хаттотлик ҳам катта ўрин тутарди. Давлат ва хўжалик ишларига оид ҳужжатлар, илмий-бадий асарларнинг барчаси араб ёзувида битилиб, уларни чиройли ёзиш, кўчириш махсус тайёргарликни талаб этарди. Бу даврда ижод қилган ижодкорлар ҳам хаттотлик сирларини яхши эгаллаганлар. Лекин бу ишни ўзига касб қилган тажрибали хаттотлар бўлиб, улар ўз илмий мактабларига асос солганлар. Хусусан, Бухоро, Самарқанд, хаттотлик мактаблари мавжуд эди. Хаттотлар меъморий иншоотларга турли ёзувлар (Қуръон оятлари, ҳадислар, ҳикматли сўзлар)ни чиройли нақшлар тарзда битишда ҳам муҳим роль ўйнаган.

Меъморчилик. XVIII аср иккинчи ярми XIX аср Ўрта Осиё, хусусан Бухоро амирлиги меъморчилигида ўзига хос

давр ҳисобланади. Гарчи бу даврда мамлакатда Амир Темур ва темурийлар ҳамда шайбонийлар давридагидек олий сифатли меъморий иншоотлар кўп қурилмаган бўлса-да, ижтимоий бинолар қурилиши тўхтаб қолмади ва қурилаётган биноларда услубий ўзига хослик кўзга ташланади. Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ғузор, Каттақўрғон ва амирликнинг бошқа бир қанча шаҳарларида кўплаб масжид ва мадрасалар барпо этилди.

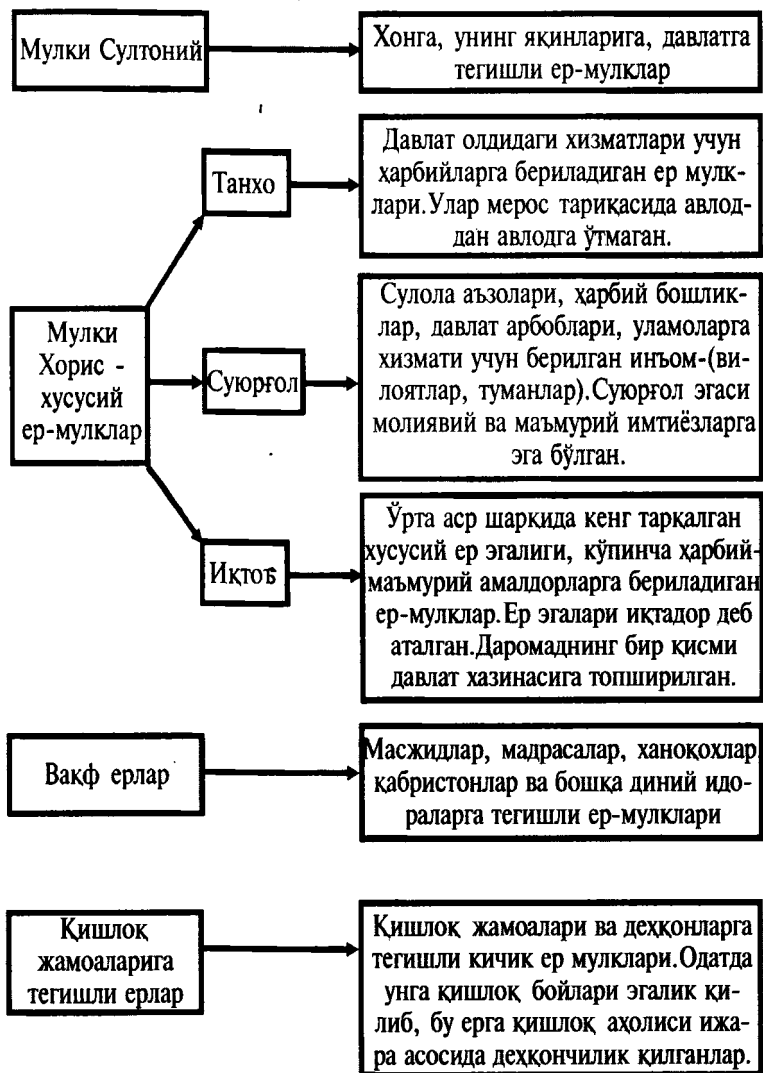
Бухоро шаҳрида барпо этилган бинолар ичида Домулло Турсунжон (1796-1797) мадрасасини, масжид, мадраса ва сардобани ўз ичига олган Худойдод меъморий мажмуасини (1777-1855), Эрназар элчи мадрасасини (1795), халиф Ниёзқул маблағига қурилган Чор минор (1807) мажмуасини ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Меъморчиликнинг ривожланган йўналишлари савдосотик билан боғлиқ иншоотлар қурилишида ҳам кўзга ташланади. Амирлик пойтахти Бухорода ва бошқа шаҳарларда кўплаб ихтисослашган ёпиқ бозорлар мавжудлиги, шаҳарларда қарвонсаройлар сонининг муттасил ошиб бориши, савдо йўллари бўйида работлар, сардобалар қурилиши фикримизнинг далилидир. Улар ичида XIX аср ўрталарида амир Насрулло томонидан Бухоро-Қарши йўлида қурилган Қақир сардобани, Қарши-Оқработ -Термиз йўлидаги бир нечта работларни айтиб ўтиш мумкин.

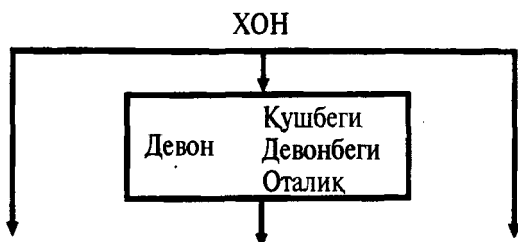
Қарши шаҳрига манғитларнинг ота юрти сифатида катта эътибор берилди. Натижада XIX аср бошларига келиб Қарши ўз тараққиётида Самарқанд ва Балх каби шаҳарларни ҳам орқада қолдириб, амирликда Бухородан кейин ўз аҳамияти жиҳатидан иккинчи ўринда турувчи шаҳарга айланди. Қаршида бу даврда кўплаб мадрасалар масжидлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий бинолар барпо этилди. Улар ичида Қаршилиқ сут сотувчи аёл маблағи ҳисобига қурилган Али мадрасасини (бу мадраса амир Ҳайдар томонидан қуриб тугатилган) ва Мир Муҳаммад мадрасасини айтиб ўтиш мумкин.

XVIII аср охири - XIX асрнинг I-ярмида шаҳарларнинг мудофаа деворларини, қишлоқ мудофаа қўрғонларини таъмирлаш ишлари ҳам олиб борилди. Қурилган бинолар, одатдагидек давлат хазинаси ва айрим кишиларнинг хусусий

Бухоро хонлигида ер эгаллиги

Бухоро амирлигидаги сарой унвон ва мансаблари

Харбий амалдорлар: Сарой амалдорлари: Диний унвон ва мансаблар:

Олий даражали:

Инок

Додхох

Тўқсабо

Тўпчибоши

Ўрта даражали:

Чигатой беги

Эшик оғаси

Мирохур

Куйи даражали:

Қоровулбеги

Жибачи

Мирзабоши

Чухра оғаси

Паст табака:

Панж боши

Дахбоши

Галаботир

Сарбозлар

Оломон

Парвоначи

Дастурхончи

Махтар (хазиначи)

Удайчи

Дарбан

Тунқатор

Шиғовул

Саломоғаси

Баковул

Кутвол

Махрамлар:

Понсалбоши

Дахбоши

Шарбатдор

Музабардор

Китоббаддор

Соатбардор

Бўхчабардор

Офтобачи

Шайхулислам

Қози калон

Нақиб

Қози аскар

Аълам

Муфти аскар

Муфти

Раис

Мударрис

Бош имом

Имомлар

Муаззин

Фақат хожаларга бериладиган мансаблар:

Нақиб

Файзи

Мир аст

Уроқи калон

Судур

Садр

Уроқи Хурр

маблағлари ҳисобига амалга оширилди.

Бухоро амирлиги тарихига хулоса сифатида шуни айтиб ўтиш керакки, манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида гарчи иқтисодий-ижтимоий ҳаётда баъзи ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, мамлакат ҳудуди мунтазам равишда қисқариб бориши кузатилади. Шимолий вилоятлар (Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд) Қўқон хонлигига қўшиб олинган бўлса, жанубда Балх вилояти бугунлай қўлдан чиқарилди. Охир-оқибат бой ва серҳосил Зарафшон воҳасининг катта қисми Самарқанд шаҳри билан биргаликда чор Россияси томонидан босиб олинди ва амирлик Россияга қарам давлатга айланди. Бу давлатни шу ҳолатда то 1920 йилгача манғитлар сулоласи вакиллари бошқариб турдилар.

Манғит амирлари сулоласи:

1. Муҳаммад Раҳим - 1747 - 1756 - 1758 йй
2. Дониёлбий - 1759 - 1784 йй
3. Амир Шохмурод - 1785 - 1800 йй
4. Амир Ҳайдар - 1800 - 1826 йй
5. Амир Насрулло - 1826 - 1860 йй
6. Амир Музаффар - 1860 - 1885 йй
7. Амир Абдулаҳад - 1885 - 1910 йй
8. Амир Олимхон - 1910 - 1920 йй

Қўқон хонлиги

Бухоро хонлигига тобе ҳисобланган Фарғона водийсида XVIII аср бошларида янги давлатга - Қўқон хонлигига асос солинди. XVIII асрда фақат Фарғона водийсини ўз ичига олган бу давлат XIX аср бошларида Тошкент воҳаси, ҳозирги Қирғизистон Республикаси, Жанубий Қозоғистон ва Шимолий Тожикистон ҳудудларини ўз ичига олган йирик давлатга айланди. Хонлик 1876 йилда чор Россияси истилочилари томонидан тугатилиб, унинг ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшиб олинди.

Манбалар. Қўқон хонлиги тарихига оид манбалар ичида маҳаллий тилларда битилган асарлар, рус элчилари, сайёҳлари, ҳарбийлари томонидан ёзилган ҳисоботлар ҳамда архив ҳужжатлари муҳим ўрин тутади. Қўқон хонлиги тарихи ҳақида

маълумотлар берувчи маҳаллий муаллифлар асарлари ичида Миразиз бин Муҳаммад Ризо Марғилонийнинг “Тарихи Азизий” асари, Отабек Фозил ўғлининг “Муфассал тарихи Фарғона”, Шавқийнинг “Тарихи Шавқий”, Мулла Олим Махдумхожанинг “Тарихи Туркистон” асари, Мулло Мирзо Олим Мулло Раҳим Тошкандийнинг “Ансоб ас-салотин ва товариhi ол-хавоқин” асари ҳамда Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрatнинг “Тарихи Фарғона” асари ва бошқалар муҳим тарихий манбалар ҳисобланади.

86 ✓ Давлатнинг ташкил топиши. Сиёсий тарихи. Аштархоний Субхонкулихон вафотидан сўнг Бухоро тахтига ўтирган Убайдуллахон ҳукмдорлиги (1702-1712) даврида хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазият чигаллашиб, марказий ҳокимият янада заифлашди. Бундан фойдаланган Чодак хўжалари 1709 йилда Фарғонада кўзғолон кўтариб, водийнинг бир қисмини эгаллайдилар. Натижада мустақил давлат тузилганлиги эълон қилинди ва 1710 йилда ўзбекларнинг минг қабиласи бошлиғи Шохрухбий ҳокимият тепасига келади. (1710-1721) Дастлаб Кўкон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва улар атрофидаги қишлоқларни ўз ичига олган бу давлат ҳудуди Шохрухбийнинг ўғли ва вориси Муҳаммад Абдурахимбий (1721-1733) тахтга ўтиргандан сўнг анча кенгайди. У Андижон ва Хўжандда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, ҳатто қисқа вақт Бухорога тегишли Самарканд ва Каттакўрғон шаҳарларини эгаллаб, Шаҳрисабзга ҳам таҳдид солади. Абдурахимбий Кўкон қишлоғи яқинида янги шаҳар қурдира бошлайди. Дастлабки даврларда бу шаҳар “Қалъаи Раҳимбий” деб аталган. У қаттиқ касалланиб Хўжанд шаҳрида 33 ёшида вафот этгандан сўнг ҳокимият тепасига укаси Абдукаримбий ўтиради. У янги шаҳар қурилишини тугаллаб, пойтахтни Тепакўрғондан Кўконга кўчиртириб келади. Шу тарика янги шаҳар - Кўкон шаҳри давлатнинг пойтахти бўлиб қолди ва кейинчалик давлат бу шаҳар номи билан Кўкон хонлиги деб атала бошланади ✓ (Тарихий манбаларда Кўкон - Хўканд деб юритилади). Абдукаримбийнинг ҳукмронлиги даврида давлат ҳокимияти янада мустаҳкамланди, ҳудуди кенгайди. 1745 йилда Фарғона водийсига ҳужум уюштирган қалмоқлар оғир жанглардан сўнг қувиб чиқарилиб, улар босиб олган Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарлари қайтариб олинди. Қалмоқлар ҳужуми мамлакат

иктисодиётига катта зарар етказган бўлса-да, Қўқон хонлиги ўз мустақиллигини ва худудий яхлитлигини сақлаб қола олди.

Абдукаримбий вафотидан сўнг бир қанча вақт давлат тепасида ҳукмронлар тез-тез алмашиб турдилар. Ниҳоят, унинг набираси Эрдонабий иккинчи бор ҳокимиятни қўлга киритади. 1755-1769 йилларда ҳукмронлик қилган Эрдонабийдан сўнг тахтга Шохрухбийнинг учинчи ўғли Шодибекнинг фарзанди Сулаймонбек ўтиради. Бор-йўғи 6 ой ҳукмронлик қилгандан сўнг у ҳам суиқасд қурбони бўлади ва тахтни 1770 йилда Норбўтабек (1770-1801) эгаллайди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашда, бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир мунча муваффақият қозонди. Чуст ва Наманганда кўтарилган ғалаёнларни бостиргандан сўнг, бу шаҳарларга ўзига содиқ кишиларни ҳоким қилиб тайинлайди. Бир қанча уринишлардан сўнг Хўжанд шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлди. 1799 йилда Тошкентни ҳам эгаллаш учун катта қўшин юборди. Лекин Хонхўжа бошчилигидаги қўқонликлар қўшини Тошкентда мағлубиятга учради.

Норбўтабек 1801 йилда Қўқонда вафот этгандан сўнг тахтга унинг катта ўғли Олимбек ўтиради. Гарчи у қисқа вақт давлатни бошқариб турган бўлса-да, унинг ҳукмронлиги даврида (1801-1810) Қўқоннинг сиёсий мавқеи анча ошди. Дастлаб у ҳарбий ислохотлар ўтказиб, қўшинни анча кучайтирди. Ҳарбий юришлар қилиб, Ангрен воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни ўзига бўйсундирди. Натижада, у Россия империяси билан бевосита савдо-сотик олиб бориш имкониятини қўлга киритди. Қўқон давлати кучайиб бориши билан унинг сиёсий мақоми ҳам ўзгарди. Агар Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари “бий” ва “бек” унвонлари билан давлатни бошқарган бўлсалар, 1805 йилдан бу давлат расман Қўқон хонлиги деб эълон қилинди ва Олимхон “хон” унвони билан ҳокимиятни бошқара бошлади.

Марказий ҳокимиятнинг кучайиб бориши, давлатни бошқаришда хоннинг чексиз ҳуқуқларга эга эканлиги, Олимхоннинг сиёсатидан норози айрим гуруҳларнинг унга қарши фитнасига олиб келди (манбаларда у “Золимхон” лақаби билан аталганлиги ҳақида ҳам маълумотлар учрайди). Олимхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун укаси Рустамбекни ва бир қанча саркардаларни, дин пешволарини ўлдиртириб юбор-

гандан сўнг, фитначилар сафи янада ортди. Манбаларда уларга Олимхоннинг укаси Умарбек бошчилик қилганлиги таъкидланади. Ниҳоят, 1810 йилда Олимхон Кўқонга келаётганда ўғли Шохруҳхон билан бирга фитначилар томонидан отиб ўлдирилади ва тахтни укаси Умархон эгаллайди. Унинг ҳукмронлиги даврида (1810-1822) хонликда сиёсий вазият мураккаблигича қолди. Чимкент ва Туркистонда ғалаён кўтарилди. Ўратепа ҳокими хонга итоат этишдан бош тортди. Аммо давлатни бошқаришда катта таъсирга эга бўлган дин пешволари ва ҳарбий саркардалар билан иттифоқ бўлиб иш тутган Умархон бу ғалаёнларни бостириб, хонлик ҳудудини бўлиниб кетишдан сақлаб қолди.

1818 йилда Кўқонда катта жомеъ масжидини қуриш ҳақида фармон бериб, дин ҳомийси сифатида ҳам ўз мавқеини янада оширди. Натижада “Амир-ул-муслимин” унвонини ва диний ҳокимиятни ҳам ўз қўлига олишга эришди. Умархон ҳукмронлиги даврида Кўқонда адабиёт, шеърят анча юксалди. Хоннинг ўзи ҳам яхши шеърлар битганлиги маълум. 1822 йилда “Жаннатмакон” номини олган Умархон касалланиб вафот этгач, тахтга ўғли Муҳаммад Алихон ўтиради. Тарихда Мадалихон номи билан қолган бу ҳукмдор даврида (1822-1842) Кўқон хонлиги анча юксалди. Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз вилоятлари ва бошқа бир қанча ерлар босиб олиниб, хонликнинг ҳудуди анча кенгайтирилди. 1826-1831 йиллар давомида бир неча марта Қашғарга ҳужум қилиб, хитойликлар билан уруш олиб борди. Қашғарда мусулмонларни Хитойликлар зулмидан озод этиш учун олиб борилган бу урушлар туфайли Мадалихонга дин пешволари “Ғози” (яъни “дин ҳомийси”, “дин йўлида курашувчи”) унвонини бердилар. Қашғарда олиб борилган урушлар пайтида 70 минг уйғур мусулмонлари Андижон вилоятига кўчирилиб келтирилди.

Бу даврда Бухоро амирлиги билан ҳам чегара шаҳарлар учун тез-тез ҳарбий тўқнашувлар бўлиб турди. Бу феодал урушлар меҳнаткаш халқ зиммасига янги солиқлар солинишига ва аҳоли турмушининг оғирлашишига олиб келди. Натижада бир неча марта халқ ғалаёнлари юз берди. Ҳукмронлигининг сўнгги йилларида давлат ишларидан кўра кўпроқ айшу-ишратга берилиб кетган Мадалихондан норози бўлган кучлар унга қарши фитна тайёрлайдилар. Кўқонда Мадалихон

ўз отасининг канизагига, яъни ўгай онасига уйланди ва бу билан у мусулмончиликдан чиқиб, кофир бўлди, деган гаплар тарқатилди. Давлатни бошқаришда катта тажрибага эга бўлган ва хоннинг яқин маслаҳатчиси Мингбоши Ҳаққули тухматта учраб, хон томонидан қатл этилгани фитначиларга янада қўл келди. Фитнага бош қўшган Қози Калон, лашкарбоши, саркарда Исохўжа, мингбоши, Тошкент ҳокими ва бошқалар Мадалихонни тахтдан ағдариб, Олимхоннинг ўғли Шералини ёки Муродбийнинг ўғли Хўжабийни (у Норбўтабийнинг укаси эди) хон қилиб кўтармоқчи бўладилар. Лекин Мадалихонни ўз кучлари билан ағдаришга кўзи етмаган фитначилар Бухоро амирига бир неча мактуб битиб, элчи юбориб, амир Насруллохондан “кофир” деб эълон қилинган Мадалихонни тахтдан ағдариш ва жазо беришни илтимос қиладилар. Қўқон хонлигини забт этиб Бухорога қўшиб олишни режалаштириб юрган амир Насрулло 1842 йил апрелда катта қўшин билан Қўқонга юриш қилади ва шаҳар яқинида қароргоҳ қуриб жойлашади. Бухоро қўшинларининг тўсатдан босиб келганидан қаттиқ ваҳимага тушган Муҳаммад Алихон (Мадалихон) катта ўғли Муҳаммад Амин, Қози Калон ва Лашкарбошини сулҳ тузиш учун амир хузурига йўллайди. Уларга Мадалихон амирнинг ҳамма шартларига кўнишга, ҳатто Қўқон хонини Бухоро амирининг вассали деб тан олишга, амир номини хутбага қўшиб ўқитишга, амир номидан танга зарб қилишга рози эканлигини билдириш топширилган эди. Амир элчиларни яхши кутиб олиб, улар билан суҳбатлашгандан сўнг, Мадалихоннинг ўғлини ва Қози Калонни Қўқонга қайтариб юборади. Лашкарбоши амир билан суҳбатда Қўқон аҳолиси ва амалдорлари Мадалихонни ҳимоя қилиш ниятида эмаслигини очик эътироф этади. Амир Насрулло Лашкарбошини ҳам хон хузурига юбориб, Мадалихонни ўз қароргоҳига таклиф этади. Бундан ташвишга тушган ва сарой амалдорларининг асл ниятини пайқаган Мадалихон яширинча сарой хазинасини, оиласини олиб, ўзига содиқ бўлган 1000 киши билан Қўқондан Наманган томонга қочади. Қушбеги, Қози Калон ва бошқа амалдорлар “етим бўлиб қолган” Қўқонга амир Насруллони таклиф этиб яна амир қароргоҳига бордилар. Жангсиз Қўқонни эгаллаган амир Насрулло ўз қўшини билан шаҳарга кириб келди ва хоннинг хазинани олиб қочганлигидан

ғазабга тушиб, Қўқонни талон-тарож қилишга фармон беради. Эртаси куни эса аҳолидан зўрлик билан тортиб олинган нарсалар мажбуран яна қўқонликларга сотилади. Фақат кумуш ва олтин буюмлар хазина учун олиб қолинади.

Амир Насруллодан Мадалихон ва унинг оиласини тутиб келтириш ҳақида буйруқ олган бир неча қўқонлик қочоқ хонни тутиб келтиришни ўз зиммаларига олади. Қўқондан қочган хон Наманган йўлида бир қишлоқда бир кеча тунаш учун қолган эди. Эрталаб турган собиқ хон ўзининг 1000 кишилиқ содиқ кишиларидан фақатгина 3 киши қолганлигини, қолганлари Қўқондан олиб чиқилган буюмларни олиб ғойиб бўлганлигини билиб қаттиқ саросимага тушади. Шунда у Қўқонга қайтишга, амир олдида тиз чўкиб шафқат сўрашга жазм этади. “Ўз ихтиёри билан келиб, тобелик изхор қилган хонни ўлдиришга амир жазм этмайди” деб умид қилган Мадалихон янглишган эди. Қўқонга кириб келиши билан уни тутиб келтиришни ўз зиммаларига олган кишилар томонидан қўлга олиниб, амир ҳузурига олиб келинади. Турли жойлардан унинг оила аъзолари: онаси Нодирабегим, укаси, ўғиллари ва хотинлари тутиб келтирилади.

Манбаларда таъкидланишича, Мадалихоннинг ҳарамидаги канизаклар 40та аравада Бухорога жўнатилади. Мадалихон, унинг онаси, укаси ва катта ўғли қатл этилади. Қўқонда 12 кун турган амир Насрулло Қўқон хонлигини Бухорога қўшиб олинганлигини эълон қилиб, Қўқонда ўз ноибни этиб Иброҳим Додхоҳ Манғитни қолдиради. Унга бир неча амалдорлар ва 600 кишилиқ қўшин бериб, ўзи эса собиқ хон хизматида бўлган 250та амалдорларни гаров тариқасида Бухорога олиб кетади. Лекин осонлик билан қўлга киритилган Қўқон 3 ойдан сўнг яна осонлик билан қўлдан бой берилди. Иброҳим Дадхоҳнинг Қўқон халқига ўтказган жабр-зулми, солиқларнинг ҳалдан ташқари оширилганлиги туфайли қўқонликлар 1842 йилнинг ёзида қўзғолон кўтариб, қипчоқлар ёрдамида бухороликлар қўшинини тор-мор этиб, тахтга Шералихонни кўтарадилар. Тўрақўрғонда оқ кигизга солиниб хон деб эълон қилинган Шералихон катта қипчоқ қўшини билан Қўқонга кириб келади. Иброҳим додхоҳ ва унинг укаси Исҳоқ Манғит Хўжанд орқали Бухорога қочиб қолишга муваффақ бўлади. Амир уларни қаттиқ жазолаб, мол-мулкни тортиб олади ва

1842 йил кузида 20 минг қўшин билан яна Қўқонга юриш қилади. Қўшин сафида гаровга олинган 250 та қўқонлик амалдор ҳам бор эди. Қўқон аҳли таслим бўлиш ҳақидаги таклифни рад этади. Шунда гаровга олинган амалдорлардан бири, Мадалихон даврида юзбоши бўлган Мусулмонкул қипчоқ қўқонликларни таслим бўлишга қўндиришни ўз зиммасига олиб, амир рухсати билан қўқонликлар хузурига келади. Лекин у қўқонликларни амир қўшинларига таслим бўлмасликка ундаб, шаҳар мудофаасини кучайтиришга бош бўлади. Бундан қаттиқ ғазабга тушган амир Насрулло Қўқонни қўлга киритмасдан қайтмасликка аҳд қилиб шаҳарга қаттиқ хужум қилади. Лекин қамал чўзилиб кета бошлайди. Бу орада Хива қўшинлари Бухоро чегараларига бостириб кириб, бир неча юз оилани асир олиб кетганлиги ҳақидаги хабарни олган амир Насрулло гаровга олинган амалдорларни озод қилиб Бухорога қайтишга мажбур бўлади. Бу вазиятда Қўқонни Бухорога тобеликдан сақлаб қолган Мусулмонкул қипчоқ мингбоши лавозимини олади. Хонликдаги бошқа лавозимлар ҳам қипчоқ бекларига топширилади.

1845 йилгача Қўқон хонлигида хотиржамлик ҳукм сурди. Хивада яшайдиган ва Оллоқулихон ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Муҳаммад Раҳим билан келиша олмаган Муродбек Ҳожибой ўғли 1844 йилда Бухорога келади. Амир Насрулло саройида 1 йилча яшаган Муродбек 1845 йил ёзида Бухоро лашкарлари билан Қўқонга юриш қилади. У Шералихоннинг ўлдириб тахтни эгаллаши, кўрсатилган ёрдам эвазига Қўқон хонлиги Бухорога вассал бўлиб қолиши керак эди. Мусулмонкул бошчилигидаги қипчоқлар закот йиғиш учун кетганлиги сабабли, ҳимоясиз қолган Қўқонни осонлик билан қўлга киритган Муродбек Шералихоннинг қатл этиб Қўқон тахтини эгаллайди ва ўзини амир Насруллонинг вассали деб эълон қилади. Бундан хабар топган Мусулмонкул қипчоқ қўшинлари билан келиб, Қўқонликлар ёрдамида шаҳарни яна қўлга киритади. Бор йўғи 8 кун тахтда ўтирган Муродбек қўлга туширилиб қатл этилади, унинг хизматида бўлган амир қўшини Бухорога қайтиб кетади. Тахтга Шералихоннинг 13 ёшли ўғли Худоёрхон ўтқазилади. Лекин амалда ҳокимият Худоёрхоннинг қайнотаси Мусулмонкул мингбоши қўлига ўтади.

Бу ҳолат 1850 йилнинг охиригача давом этди. Мусулмонқул қипчоқ амалда саройда чексиз ҳокимиятга эга бўлган бош вазир, биринчи амалдор ҳисобланиб, бундан ўз шахсий манфаатлари учун ҳам унумли фойдаланган. Бу Қўқондаги катта-кичик амалдорларда, биринчи галда қипчоқ уруғидан бўлган амалдорларда ҳам норозилик уйғотди. Мусулмонқулга қарши қипчоқлар орасида ҳам кучли душман гуруҳ пайдо бўлди. Бу гуруҳга Ўратепа, Хўжанд ҳамда Марғилон беклари бирлашиб, уларга Тошкент ҳокими Нурмухаммад ҳам қўшилди. Сарой хазинасини талон-тарож қилишда айбланган дастурхончи ва рисолачи Тошкентга қочиб кетгандан сўнг 1852 йил февралда Мусулмонқул мингбоши ва хон бошчилигида 40 минг қўшин Тошкентни қамал қилади. Лекин Марғилон қушбегисининг 600 киши билан тошкентликлар томонга ўтиб кетиши ҳамда қамалнинг чўзилиб кетганлиги сабабли бу юриш муваффақиятсиз якунланади.

1852 йилнинг июн ойида Мусулмонқул мингбоши 30000 кишилиқ қўшин билан яна Тошкентга юриш қилади. Чирчиқ дарёси бўйидаги ҳал қилувчи жанг пайтида Худоёрхон ўз қўшинининг катта қисми билан тошкентликлар томонига ўтиб кетади. Бу саройда Мусулмонқул қипчоққа қарши бошланган курашда ҳал қилувчи бурилиш эди. Хоннинг ҳимоясидан маҳрум бўлган Мусулмонқул қипчоқ қўшини тор-мор этилиб, унинг ўзи бир гуруҳ одамлар билан зўрға қочиб кетишга муваффақ бўлди. Бу воқеалардан сўнг Қўқонда сарой амалдорлари этиб Мусулмонқулга қарши курашган гуруҳлар тайинланди. Хусусан, Марғилон қушбегиси Утенбой қипчоқ мингбоши этиб тайинланди. Лекин уларнинг ҳукмронлиги ҳам узокқа чўзилмади, негаки, 1852 йилнинг кузида хонликда бутун қипчоқларни қирғин қилиш бошланиб кетди. Натижада 20 минг қипчоқ ўлдирилди. Бунга Худоёрхоннинг ўзи бошчилик қилди. Саройдаги амалларни эгаллаб турган барча қипчоқлар ҳам қатл этилиб, уларнинг ер-мулклари мусодара қилинди. 1853 йилнинг кузида қора-қирғизлар орасида яшириниб юрган Мусулмонқул қипчоқ тутилиб, Қўқонга олиб келинди ва Худоёрхонни тахтга ўтказган, шаҳарни 2 марта Бухоро амиридан сақлаб қолган Мусулмонқул қипчоқ Қўқон хони томонидан ўлдирилди.

Бу пайтда Қўқон хонлиги билан Россия муносабатлари

анча кескинлашди. Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги катта ҳудудни назорат қилиб турган Қўқонликлар билан Россия ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар 1850, 1851 ва 1852 йилларда содир бўлди. Қўқон хонлигидаги ички низолардан фойдаланган руслар 1853 йилда генерал-адъютант Перовский бошчилигида Оқмачит қалъасини босиб олдилар. Қўқонлик саркарда Ёқуббек бошчилигида қўқонликлар Оқмачитни қайтариб олиш учун икки марта катта куч билан ҳужум уюштирган бўлсада, улар натижасиз тугади. Кейинчалик Ёқуббек Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлади ва Қашғар ҳокимлигини қўлга киритади.

Шу тариқа Россия империянинг Оренбург ва Омск шаҳарлари билан чегарадош бўлган Қўқон хонлиги ҳудудига хавф сола бошлади. Лекин бу ташқи хавф ўзаро ички низолар, ҳокимият учун кураш гирдобиди қолган қўқонликларнинг кўзини очмади. Мамлакатда сиёсий низолар давом этди. Худоёрхон 3 марта тахтдан маҳрум этилиб (1858, 1863, 1865), ҳар гал Бухоро амири томонидан Қўқон тахтига қайта ўтказилганлиги, хонликдаги давлат бошқарув тизимидаги парокандалиқдан далолат берар эди. 1858 йилда Худоёрхонни Шералихоннинг иккинчи хотинидан бўлган ўғли Маллахон тахтдан ағдаради ва Худоёрхон Бухорода паноҳ топади.

1862 йилда Маллахон ўз вазирлари мулла Олимкул ва Олимбек қирғизлар қўлида ўлдирилгач, тахтга Худоёрхоннинг акаси Саримсоқбекнинг ўғли Шохмурод ўтқазилади. Лекин кўшин бошлиқлари ва саройдаги кўпчилик амалдорлар унга қарши фитна уюштириб, Худоёрхонга яна тахтни олишни таклиф этиб, киши юборадилар. Маллахон ўлимини эшитган Худоёрхон бу пайтда амирнинг рухсати билан Жиззах қалъасига келган эди. Мактубни олган Худоёрхон Тошкентга келиб, Қаноат парвоначи бошлиқ Тошкент кўшини билан Хўжандга келди. Бу орада амир Музаффар ҳам Бухоро лашкарлари билан Хўжандга етиб келади. Амирнинг рухсати билан Худоёрхон Қўқонга юриш қилади. Мулла Олимкул кипчоқ-қирғиз кўшинини олиб шаҳардан чиқиб кетади. Озгина кўшин билан қолган Шохмурод Марғилонга қочади. 1863 йилда Худоёрхон иккинчи марта тахтни эгаллайди.

Қўқон тахтига Худоёрхон ўтиргандан сўнг амир хотир-жам бўлиб Бухорога қайтади. Худоёрхон катта совғалар билан

Бухорога элчи юборади. Лекин элчилар бошлиғи, Худоёрхонга тахтни қайта эгаллашда ёрдам бергани учун оталик унвонини олган Тошкент ҳокими Қаноатхон амир томонидан ўлдирилади. Қирғиз-қипчоқ қабилаларида яшириниб турган мулла Олимқул Худоёрхонга бўйсунмай, тез-тез ғалаёнлар кўтариб турди. Натижада 1963 йил июль ойида Худоёрхон яна Бухорога қочади. Кўкон тахтига Султон Мурод ўтказилади.

Бу ички низолар ташқи душманга қўл келди. Вазиятдан фойдаланган чор Россияси қўшинлари 1864 йилда Туркистон ва Чимкентни босиб олади. 1865 йил баҳорида улар Тошкентга яқинлашиб Ниёзбек қалъасини ишғол қиладилар ва Тошкентга ҳужум қилдилар. Мулла Олимқул бошчилигидаги 6 минг кўконликнинг ёрдамга келиши ҳам босқинчиларни тўхтата олмади. Мулла Олимқул жангда яраланиб Тошкентда вафот этади. Бир неча ойлик камал ва жанглардан сўнг 1865 йил 17 июнда Тошкент чор Россияси қўлига ўтди.

Кўкондаги саросималикдан фойдаланган Худоёрхон 1865 йил ёзида амир қўшинлари ёрдамида сўнгги марта Кўкон тахтини қўлга киритади. Кўконда Амир Музаффар номига хутба ўқилди. Қирғиз-қипчоқ қўшинлари кўмагида тахтни эгаллаб турган Худойқулибек (14 кун тахтда ўтирган) эса хазинани олиб Қашгарга қочиб кетади.

Сиёсий-иктисодий ва ҳарбий жиҳатдан қоқоқлик, диний жаҳолат, ақидапарастлик, сиёсий қалтабинлик оқибатида ўзаро тахт таллашишлар, ҳокимият учун курашлар бу даврда ҳам барҳам топмади. Натижада 1866 йилда Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах чор Россияси қўлига ўтди. Босиб олинган ҳудудлар Россия империяси мустамлақасига айлантрилиб Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди. Пойтахти Тошкент шаҳри бўлган бу янги сиёсий тузилманинг биринчи генерал-губернатори этиб генерал-адъютант К.П.Кауфман тайинланди. У шарқ тилларини пухта эгаллаган, шарқ дипломатиясидан яхши хабардор бўлган киши эди. Кўкон хонлигининг катта қисмини қўлга киритган чор Россияси ўз истилоларига қонуний тус бериш учун 1868 йилда Кўкон хони билан шартнома имзоладилар. Кўконга келган полковник Шаифус раҳбарлигидаги Россия элчилари ва Худоёрхон ўртасида имзоланган шартномага кўра Кўкон хонлиги амалда Россиянинг вассалига айланиб қолди. Хонликнинг барча ташқи алоқалари

Туркистон генерал-губернаторлиги билан келишилган ҳолда, амалда руслар назорати остида олиб бориладиган бўлди. Россия савдогарларига Кўкон хонлигида анча имтиёзлар яратиб берилди.

XIX асрнинг 70-йиллари бошига келиб, хонликда сиёсий вазият янада кескинлашиб кетди. Хонлик чегараларининг қисқариб кетганлиги хазинага тушадиган даромадларнинг камайишига олиб келди. Сарой харажатларини қоплаш, катта-кичик амалдорларни, қўшинни маош билан таъминлаш учун халқ оммасига янги солиқлар жорий этилди. Бу ўз навбатида халқнинг хон ҳокимиятидан норозилигини кучайтирди. Катта ҳудудларда кучли ғалаёнлар бўлиб турди. 1873 йилда Ғуломхон (асли исми Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли) бошчилигида бошланган кўзғолон хонликни янада заифлаштирди. Саройдаги нуфузли амалдорлардан Абдурахмон офтобачининг ва бошқа амалдорларнинг хонга қарши эканлиги боис 1875 йил ёзда Худоёрхон тахтни ўғли Насриддинбекка қолдириб, ўзи Тошкентга генерал-губернатор ҳузурига кетишга мажбур бўлади. Бу ердан генерал-губернаторнинг таклифи (буйруғи) билан оқ пошшони кўриб келиш учун Санкт-Петербургга йўл олади. Лекин Туркистон орқали Оренбургга келган Худоёрхон пора бериб Эрон ҳудудига ўтиб кетишга муваффақ бўлади. У ердан Афғонистон орқали Пешоварга, у ердан Бомбейга ва сўнгра Жидда шаҳрига ўтади. Бу ерда бироз яшаб Маккага бориб хаж қилади. Кейин Нурмуҳаммад шарбатдор кистови билан юртига қайтишни истаб, Ҳиндистон ва Афғонистон орқали Амударё бўйидаги Каррух деган қишлоққа келади. Бу ерда Худоёрхон касалланиб, 1882 йилда вафот этади.

Кўкон хонлигидаги нотинчлик ва ўзаро низолар давом этади. Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолончилар Насриддинбекка қарши кураш олиб бордилар. Абдурахмон офтобачи уларнинг кучини русларга қарши қаратиш учун ғазовот эълон қилади. Бу чор Россия қўшинларининг 1875 йилда Фарғона водийсига бостириб киришига баҳона бўлди. Пўлатхон ва Абдурахмон офтобачи қўшинлари бирлашиб ҳаракат қила олмадилар ва мағлубиятга учрадилар. 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда фон Кауфман ва Насриддинхон ўртасида тузилган шартномага кўра хонликнинг Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги барча ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига

ўтади ва қўқонликлар катта товон тўлаш мажбуриятини олдилар. Бу хонга қарши кучларнинг ғзабига ва бирлашувига сабаб бўлди. Насриддинхон тахтни ташлаб қочиб кетади. Пўлатхон ягона хон деб эълон қилинади. Фарғонада рус қўшинларига қарши яна кураш бошланди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Яхши қуролланган, замонавий ҳарбий тактикага эга бўлган руслар Қўқон хонлигини босиб олишга киришдилар. 1876 йил февралда Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг барча ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб олинди. Пўлатхон тутиб олиниб 1876 йил март ойида қатл этилди.

✓ Давлат тизими. Қўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўлкамиздаги ўрта асрларда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди. Хусусан, Темур ва темурийлар даврида аниқ тартиблар асосида шаклланган ва Шайбонийлар даврида бироз ислохотларга учраган давлат тизимини деярли ўзгаришсиз Қўқон хонлигининг давлат тизимида ҳам кўрамыз.

Қўқон давлат бошқарув тизимида энг олий ҳукмдор “хон” бўлиб, у деярли чекланмаган ҳуқуққа эга эди. Лекин Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари “бий” унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлиб, давлат бошлиғи расман “Хон” деб Олимхон давридагина (1805-йилдан бошлаб) юритила бошлади. Унинг вориси Умархон (1810-1822) эса ўзини “амир ал-мўминин” деб эълон қилиб, диний ҳукмдорликни ҳам ўз қўлига олган эди.

Хон чексиз ҳокимиятга эга бўлса-да, сарой амалдорлари ва қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли эди. Буни Худоёрхоннинг тахтда ўтирган биринчи даврида Мусулмонкул қипчоқнинг мингбоши ва оталиқ лавозимини эгаллаган йилларида (1845-1852) аниқ кўрамыз. Бу хоннинг сиёсий кучқудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга боғлиқ эди дейишга асос беради.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, хон саройида муҳим ишларни кўриб чиқадиған Кенгаш тузилган бўлиб, унга мингбоши бошчилик қилган. Аъзолари дастурхончи, рисолачи ва яна баъзи муҳим амалдорлар бўлган. Давлатни бошқаришда бу кенгашнинг ҳам ўрни катта эди. Сарой амалдорлари ичида мингбоши (бош вазир) ва амири лашқар (ҳарбий вазир), қушбеги - хон маслаҳатчиси ёки вилоят

ҳокими, парвоначи (хон маслаҳатчиси), - шиғовул (вазири илмия), худойчи, тунқатор, ноиб (сарбозлар бошлиғи) оталик, додхох, меҳтарбоши, дастурхончи, тўқсабо, девонбеги, мирзо боши, саркар ва бошқалар муҳим амалдорлар ҳисобланади. Улар ўз хизматлари эвазига йиллик маош олганлар. Бундан ташқари уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

87. Маъмурий тузилиши. Фарғона водийси Қўқон хонлигининг асосий ҳудуди ҳисобланиб, XIX асрнинг бошларига келиб Тошкент вилояти, ҳозирги Шимолий Тожикистон (Хўжанд ва Ўратепа, тоғлик туманлар) Жанубий Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари ҳудудлари ҳам унинг таркибига киритилди. Шу тариқа Қўқон хонлиги шарқда Шарқий Туркистондан ғарбда Сирдарёнинг қуйи соҳилларигача, шимолда Туркистоннинг Бекпақдала саҳросидан жанубда Бухорога тобе Дарвоз, Қоратегин, Кулоб бекликларигача бўлган катта ҳудудни эгаллаб Ўрта Осиёдаги йирик давлатга айланди. Хонлик маъмурий жиҳатдан бекликларга бўлиниб уларнинг баъзилари бир неча марта хонлик таркибидан чиқиб турган. Қўқон давлатининг асосий бекликлари сифатида Наманган, Марғилон, Андижон, Тўрақўрғон, Ўш, Ўратепа, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Чимкентни кўрсатиш мумкин. Бекликлар хон томонидан тайинланадиган ҳоким - қўшбеги томонидан бошқариларди. Бекликлар ўз навбатида бошқа кичик маъмурий бирликларга бўлинган.

1. Ижтимоий тизим. Қўқон хонлигидаги ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётидаги мавқеи қўшни Бухоро хонлигидан айтарли фарқ қилмайди. Давлатда хон ва унинг яқинлари, марказий ва маҳаллий бошқарувни амалга оширган. Маҳаллий манбаларда вазир ул-вузаро, амир ул-умаро деб номланган ижтимоий табаканинг, ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқеи жуда юқори эди. Бу амалдорлар ўз хизматлари эвазига муайян маош олишдан ташқари ер-мулкларга ҳам эга бўлганлар. Бутун ўрта аср мусулмон давлатларида бўлганидек, мусулмон руҳонийлари ҳам алоҳида имтиёзларга эга бўлган ижтимоий табақа ҳисобланарди. Давлат бошқарувида, таълим-тарбияда, суд ишларида ва жамият ҳаётининг турли соҳаларида уларнинг фикри катта аҳамият касб этган. Жамиятнинг энг кўп сонли ва энг кам ҳуқуқли табақаси оддий халқ - фуқаро эди. Мамлакатнинг барча

моддий бойликлари уларнинг меҳнати ҳисобига яратилсада, бу ижтимоий табақа доимо муҳтожликда ҳаёт кечирганлиги манбаларда қайд этилган.

Ҳарбий соҳа. Хонлик ҳаётида ўзаро низолар, сарой фитналари, қўшни ҳудудларга уюштириладиган ҳужумлар, хон ва амалдорлар зулмига қарши кўтарилган кўплаб қўзғолонлар одатий ҳол эди. Бу ўз навбатида ҳарбий-маъмурий амалдорлар ва умуман қўшиннинг жамият ҳаётидаги ўрнини ошириб турарди. Хонликда энг юқори ҳарбий амалдор - амири лашкар лавозими бўлиб, кўп ҳолларда бу лавозимга қипчоқ уруғидан бўлган кишилар тайинланган. Қўшиннинг асосини ҳам қипчоқлар ташкил этарди. Бу кўп ҳолларда мамлакат сиёсий ҳаётида қипчоқларнинг таъсири ошишига ҳам олиб келар, саройдаги кўпгина юқори лавозимлар қипчоқлар томонидан эгаллаб олганди.

Қўшинлар ўша давр ҳарбий қонун-қоидаларига мос равишда 10 минглик, минглик, юзликларга бўлинган. Ҳарбий маъмурий амалдорлар ичида йирик шаҳарлар ва бекликлар ҳокимлари-қушбебилар ҳам олий ҳарбий амалдорлар қаторига кириб, уларнинг ҳар бири ўз қўшинига эга бўлган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида кўплаб аҳоли қўшин таркибига киритилиши оғир ҳарбий мажбуриятлардан бири эди.

Ҳарбий-маъмурий амалдорлар учун сарой хазинасидан белгиланган тартибда йиллик маош ва “танҳо”, “тархон”, шаклидаги ер-мулклар берилган. Ҳарбий юришлар пайтида қўлга киритиладиган ўлжанинг бир қисми ҳам муайян тартибда уларга берилган.

Иқтисодий ҳаёт. Иқтисодда дехқончиликнинг салмоғи жуда юқори эди. Айниқса, қадим дехқончилик анъаналарига эга бўлган Фарғона водийсида бу нарса яққол кўзга ташланади. Хонлик ҳудудида сув манбаларининг етарли эканлиги дехқончиликдан юқори ҳосил олинишига асос бўларди. Экиладиган экинлар бутун Ўрта Осиё минтақасига хос бўлиб, донли экинлар етиштириш (ғаллачилик, жўхори) полизчилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, шоликорлик анчагина яхши ривожланган эди. XIX асрга келиб хонликда пахта майдонлари ҳам тўхтовсиз кенгайиб борди. Пахтанинг асосий харидори Россия эди.

Мамлакатнинг асосий бойлиги бўлган ерга эгалик қилиш

қўшни мусулмон давлатлардагидек бўлиб, ҳосилдор ерларнинг катта қисми давлатники ҳисобланарди. Давлатдаги энг катта мулкдор - хон бўлиб, у катта-катта ҳосилдор ерларга, улардан олинадиган ҳосилга, бу ерларда жойлашган яйловлар, чорва моллари, ҳунармандчилик устахоналари, савдо дўконлари ва бошқаларга эгалик қиларди. Ҳарбий-маъмурий амалдорларга берилган “Танҳо”, “Тархон” шаклидаги ер мулклари фақат хизмат даврида берилган ва мерос бўлиб авлоддан-авлодга ўтмаган. Диний маҳкамалар ва мадрасалар харажатлари учун вақф ерлардан келадиган даромадлар асосий роль ўйнаган. Бундай ер-мулкларга одатда бутун-бутун қишлоқлар, устахоналар, дўконлар, тегирмонлар ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналари бўлган катта ер-мулклари кирган.

Чорвачилик мамлакат-иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган соҳа бўлиб, у, айниқса, кўчманчи қирғиз қабилалари яшайдиган тоғ олди ҳудудларида, Тошкент воҳаси ва Туркистонда яхши ривожланган эди. Чорвачиликнинг энг ривожланган соҳаси қўйчилик ва йилқичилик ҳисобланарди. Бундан ташқари, ўтроқ деҳқон аҳоли яшайдиган ҳудудларда уй чорвачилиги, айниқса, йирик шохли уй ҳайвонлари - қорамол боқиш кенг тарқалган бўлиб, улардан гўшт, сут маҳсулотлари олишдан ташқари, деҳқончиликда фойдаланиларди.

Ҳунармандчилик. Хонликда Ўрта Осиё минтақасига хос бўлган барча йирик ҳунармандчилик турлари: тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, дурадгорлик ва бошқалар мавжуд эди. Иқтисоднинг бу соҳаси, айниқса, йирик шаҳарларда: Қўқон, Тошкент, Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Туркистонда яхши ривожланган бўлиб, хонликдаги айрим йирик қишлоқларда ҳунармандчиликнинг бир қанча турларини ишлаб чиқариш ҳам яхши йўлга қўйилганди.

Хусусан, Қўқон ўз темирчилари, мисгарлари, Чуст дўппидўзлари, Риштон кулолчилик маҳсулотлари, Шаҳрихон пичоқлари, Марғилон ипак ва шойи буюмлари билан шуҳрат топган бўлиб, хонликдаги юқори сифатли ҳунармандчилик буюмларига ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган. Шу боис ҳунармандчиликни қадим анъаналарга эга соҳа сифатида XVIII-XIX асрда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Савдо-сотик. Хонликдаги мураккаб сиёсий вазият савдо-

сотик ривожига, карвонлар хавфсизлигига катта хавф туғдиришига қарама, мамлакат иқтисодидаги савдо-сотикнинг аҳамияти катта эди. Қўқон, Марғилон, Андижон, Тошкент, Чимкент, Ўратепа ва бошқа шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида ном чиқарган эдилар. Шаҳарлар ва кишлоқлар ўртасидаги иқтисодий-савдо муносабатлар мамлакатда ички савдонинг тараққиётини белгиловчи асосий омил эди.

Йирик шаҳарларда ихтисослашган бозорлар, кўплаб карвонсаройлар бўлиб, уларнинг сони савдо-сотик ривожини кўрсатиб турувчи муҳим белгидир.

Ички савдо муносабатларида маҳаллий маҳсулотлар асосий ўрин турарди. Четдан келтириладиган маҳсулотлар ичида турли металллар, фабрика маҳсулотлари (Россиядан), шой (Хитой ва Ҳиндистондан) ва қўшни давлатлардан олиб келинадиган баъзи хунармандчилик буюмларини айтиб ўтиш мумкин.

Ташқи бозорга чиқариладиган маҳсулотларнинг асосини кишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, жун, ип, матолар, курук мевалар ва бошқа маҳсулот) ташкил этиб, улар XIX асрдан бошлаб бевосита Россияга чиқарила бошланди.

Солиқлар. Хонликдаги мавжуд солиқлар тизими шариат қонун қоидаларида белгиланган тартибларга мос келса-да, аҳолидан кўплаб майда солиқлар, жарималар ундириб олиш кенг тарқалган эди. Асосий солиқ хирож бўлиб, у пул ва маҳсулот тарзида ундириб олинарди. Савдогарлар ва чорвадорлар закот солиғини тўлашар, хунармандлардан ҳам турли солиқлар (тамға жой солиғи) олинарди. Солиқ йиғувчи амалдор танобчи (ҳар бир таноб ердан солиқ олувчи), закот солиғини йиғувчи амалдорлар Закогчи деб аталар эди. Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ва вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу нарса ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқлар тури ва миқдори оширилган.

Солиқлардан ташқари, аҳоли мажбурий равишда турли ишларга: каналлар қазилар, ариқларни тозалаш, ободончилик ишларига, турли қурилишларга жалб қилинарди.

Маданий ҳаёт. Хонликдаги илм-фан тараққиёти, маданият ривожини ўз даражасига кўра Ўрта Осиёдаги қўшни давлатларга яқин туради. Асосий маданият ўчоқлари хонликдаги йирик шаҳарлар бўлиб, олий таълим берувчи кўпгина

мадрасалар шаҳарларда жойлашган эди. Бошланғич мактаблар хонликнинг ҳар бир йирик аҳоли пунктида мавжуд бўлиб, уларда араб тилида хат савод чиқарилар, ўқиш ёзиш ўргатиларди. Бошланғич мактабларда ҳам, мадрасаларда ҳам асосий эътибор диний таълим беришга қаратиларди. Куръон, шариат, фикҳ (мусулмон қонунчилиги) асосларини ўқитиш мадрасаларининг асосий вазифаси ҳисобланиб, дунёвий фанлар, айниқса, аниқ фанлар тараққиётида бир қадар турғунлик кўзга ташланади.

Дунёвий фанлардан адабиёт, тарих, нутқ, мантик, алжабр ва хандаса (геометрия) каби фанлар ўқитиларди. Пойтахт шаҳар Қўқонда XIX асрда 15та мадраса фаолият кўрсатган бўлса, бошқа шаҳарларда ҳам бир нечта йирик мадрасалар фаолият кўрсатган. Лекин хонликда Бухоро мадрасаларини тугатиб келган кишиларнинг мавқеи анча баланд ҳисобланарди.

Адабиёт. Бу даврда адабиётнинг ўрни айниқса юқори эди. Ўзбек адабиёти ривожига катта таъсир кўрсатган Қўқон адабий муҳитининг шаклланиши хонликда маданият тараққиётини белгиловчи муҳим мезон бўлди. XIX аср бошида Қўқон хони Умархоннинг ҳомийлиги Қўқон адабий муҳитини шакллантирган ва ривожлантирган қатор талантли ижодкорларни юзага чиқарган эди. Бу даврда фаолият кўрсатган шоирлар ва уларнинг ижоди Умархоннинг буйруғи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф томонидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” номли тазкирада яхши ёритиб берилган. Бу тазкирада XVIII аср охири - XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод қилган Махмур, Гулханий, Фазлий, Мушриф, Ғозий, Содик, Хижлат, Ҳозик, Хотиф ва бошқа ижодкорлар ҳақида муҳим маълумотлар топиш мумкин.

XVIII аср Қўқон адабиётининг ривожига катта ҳисса қўшган истеъдодли шоир Ҳувайдо (1780-1781) ҳисобланади. Хўжаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо Ўшда туғилиб, Фарғонанинг Чимён қишлоғида яшаган. Аввал қишлоқ бошланғич мактабида, кейин Қўқонда мадрасада ўқийди. Ундан муҳаббат, маънавият, софлик, садоқат каби барҳаёт ғоялар куйланган ўтли ғазаллар етиб келган. Ижоди Махмур, Муқимий, Фурқат каби шоирлар ижодига ҳам катта таъсир кўрсатганлиги маълум. Унинг ғазаллари “Девони Ҳувайдо” тўпламига жамланган бўлиб халқимизнинг сеvimли кўшиқларига айланган,

Хувайдодан ахлокий - дидактик мазмундаги “Роҳати дил” асари ҳам етиб келган.

Қўқоннинг яна бир машҳур ижодкори, XVIII аср охири XIX аср бошларида яшаб ижод қилган таниқли ҳажвчи шоир Махмурдир. У мударрис ва хаттот Мулла Шермуҳаммад Акмал оиласида Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг исми Маҳмуд бўлиб, “Махмур” адабий таҳаллуси билан ижод қилган. Шоир Қўқондаги Мадрасаи Мирда ўқийди. Ундан жону бекларнинг зулмини танқид қилувчи, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини ҳаққоний тасвирловчи “Ҳапалак”, “Қозимуҳаммад Ражаб авж”, “Ҳожиниёз”, “Муножот”, “Ҳаким Туробий ҳазор халта”, “Қози хўжа сакбон”, “Каримкул меҳтар”, “Такаббур” асарлари етиб келган.

Қўқон адабий муҳитининг ривожиди атоқли ҳажвчи шоир, ўзбек масалчилигининг йирик вакили Муҳаммад Шариф Гулҳаний катта ўрин тугади. У тоғли Дорвозда туғилди, Қўқон мадрасасида ўқиди, Қўқон хони Олимхон қўшинида навкар бўлиб хизмат қилади. Гулҳаний “Журъат” таҳаллуси билан ҳам ижод қилганлиги маълум. У асарларини икки тилда - ўзбек ва тожик тилларида ёзарди. Гулҳанийнинг “Зарбулмасал” асари мажозий тимсоллар - япалоқ қуш ва бойўғли ўрта-сидаги қудачилик можаролари орқали турли тоифадаги, ҳар хил феъл-атвордаги табақалар, кишилар муносабатини, мамлакатдаги вайронагарчиликларни тасвирлайди. “Зарбулмасал”да қушлар тилидан масал, мақол, матал ва ҳикматли сўзлар келтириш орқали хонликдаги мавжуд ҳаёт ҳақиқати ифодаланади. Асарда “Маймун билан Нажжор”, “Туя билан Бўғалоқ”, “Тошбақа билан Чаён” каби мустақил сюжетли масаллар ҳам берилган.

Қўқон хонлигининг XIX аср 1-ярмидаги адабий ҳаёти ривожиди Марғилонлик Жаҳон отин - Увайсий, Нодира бегим номи билан шуҳрат қозонган Мохларойим (1792-1842), Ўратепалик Дилшод Барно (1800-1905), Маҳзуна каби ижодкор аёлларнинг алоҳида ўрни бор.

Тарихнавислик. Қўқон хонлиги тарихига оид маҳаллий манбалар нисбатан кам бўлса-да, улар хонликда ўз тарихнавислик мактаби мавжуд эканлигидан далолат беради. Гарчи бу даврда яратилган тарихий асарларда бутун Ўрта аср мусулмон тарихнавислигига хос дабдабавозлик, ҳукмдор

шахсини улуғлаш каби хусусиятлар кўзга ташланса-да, бу асарлар ўз даврининг махсули сифатида, ўша давр тарих фани тараққиётини кўрсатувчи муҳим манба сифатида ўта қимматлидир. Улар ичида Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шохрухий”, Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансаб - ус-салотин ва таворих ул-хавоқин асарлари, Отабек Фозил ўғлининг “Муфассал тарихи Фарғона” асарини ва бошқаларни айтиб ўтиш керак.

Меъморилик. Хонликда бутун Ўрта Осиё учун характерли бўлган анъанавий меъморий услублар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам яққол кўзга ташланди. Барпо этилган меъморий иншоотлар асосан, мадраса, мачит каби анъанавий бинолар бўлиб, улар хонликнинг деярли барча йирик шаҳарларида кўплаб қурилган эди. Уларга Умархон томонидан Кўқонда барпо этилган катта жоме масжидини, ундан кейинги хонлар (Мадалихон, Худоёрхон) барпо этган мадрасаларни, Тошкентда қурилган Мўйи муборак мадрасасини, Тиллашайх жоме масжидини, Шайхонтохур меъморий мажмуасини (масжид, чиллахона, хонақоҳ), Наманган, Андижонда қурилган бир нечта мадраса ва жоме масжидларини айтиб ўтиш керак. Хонликнинг барча йирик қишлоқларида ҳам масжидлар фаолият кўрсатар, уларнинг аксарияти XVIII - XIX асрларда барпо этилган эди.

XVIII аср, айниқса, XIX асрда хонликда шаҳарсозлик тез суратлар билан ривожланди. Пойтахт шаҳар Кўқоннинг пайдо бўлиши ва тез фурсатда Ўрта Осиёдаги катта шаҳарга айланиши хонликдаги шаҳарлар тараққиётига ёрқин мисолдир.

Савдо-сотик билан боғлиқ бўлган иншоотлар, бозорлар, карвонсаройлар қурилишида ҳам меъмориликнинг ривожланган йўналишлари кўзга ташланади. Уй-жойлар қурилиши соҳасида ҳам асрдан асрга ўтиб келаётган ўзига хос меъморий йўналишлар мавжуд эди. Ижтимоий биноларни, саройларни, уй-жойларни безашда, нақшлар танлашда ҳам Кўқон, Тошкент меъморилик мактабларининг анъаналари давом эттирилганлигини айтиб ўтиш керак.

Хулоса қилиб айтганда, Кўқон хонлиги XVIII-XIX асрларда Ўрта Осиёда сиёсий жиҳатдан етакчи ўринда турма-сада, минтақадаги йирик давлатлардан бири сифатида иқтисодий, маданий ҳаётда кўпгина ўзига хосликларга эга

ва ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутади.

Қўқон хонлари:

1. Шохруҳбий - 1710-1721 йй.
2. Абдурахимбий - 1721-1733 йй.
3. Абдукаримбий - 1733-1752 йй.
4. Абдурахмонбий - 1750-1551 йй.
5. Эрдонабий - 1751-1753 йй.
6. Бобобек - 1753-1554 йй.
7. Эрдонабий (2 марта) - 1755-1569 йй.
8. Сулаймонбек 1569 йил 6 ой ҳукмронлик қилади.
9. Норбўтабек - 1770-1801 йй.
10. Олимхон - 1801-1810 йй.
11. Умархон (Амирий) - 1810-1820 йй.
12. Муҳаммад Али (Мадалихон) - 1821-1842 йй.
13. Бухоро амири ноиби Исҳоқ манғит 1842 йй. (3 ой)
14. Шералихон - 1842-1845 йй.
15. Худоёрхон - 1845-1858, 1863 (4 ой), 1865-1875йй.
16. Маллахон - 1858-1862 йй.
17. Шохмуродбек - 1862-1863 йй.
18. Султон Мурад - 1863 - 1865 йй.
19. Насриддинбек - 1875-1876 йй.

9.10

Қўқон хонлигидаги сарой унвонлари ва мансаблар

Олий даражали

Оталик
Бекларбеги
Бий
Девонбеги
Хазиначи
Инок
Эшикоғаси
Парвоначи
Додхох
Дастурхончи
Саркар
Шарбатдор
Офтобачи
Коровулбеги
Тунқатор
Қўшбеги
Ҳидоятчи

Ўрта даражали

Китобдор
Рисолачи
Баковул
Мирзабоши
Сармунши
Меҳтари
Закотхона
Мирохур
Шиғовул
Мироб
Доруғабоши

Паст даражали

Саломоғаси
Мирзо
Жамъоға
Мунши
Сурнайчи
Карнайчи
Дафчи
Човкучи
Шотир
Эгарчи
Жиловдор

8.12

Қўқон хонлигидаги ҳарбий-маъмурий мансаблар ва унвонлар

Олий даражали

Мингбоши
Амирилашкар
Қўшбеги
Ботирбоши
Вали (ноиб)
Қалъабон
Қўрбоши
Евар
Тўпчибоши
Тўқсабо
Понсодбоши

Ўрта даражали

Юзбоши
Эликбоши
Даҳбоши
Коровулбеги

Паст даражали

Аскар
Сарбоз
Навкар
Мерган
Маҳрам
Ботур
Жазоилчи
Тўпчи
Занбари
Қўрчи
Қоровул

Хива хонлиги

Хива хонлиги Амударёнинг қуйи оқимидаги, қадимги Хоразм воҳасида XVI аср бошларида шаклланган феодал давлат бўлиб, XVII аср бошларидан мустақил давлат сифатида бошқарилган. 1763 йилдан Ўзбекларнинг кўнгирот уруғининг вакиллари - иноқлар Хивада ҳокимиятни қўлга олишади. 1873 йилда Руслар истилосидан кейин Россияга қарам давлатга айланди. 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Манбалар. Хива хонлиги тарихига оид манбалар ичида маҳаллий муаллифлар томонидан ёзилган асарлар муҳим ўрин тутади. Улар ичида Хива хони Абулғозихон томонидан ёзилган “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” асарлари, сарой тарихчиси Мунис (1778-1829) томонидан ёзилган, шоир ва тарихчи Огахий (1809-1874) томонидан давом эттирилган “Фирдавс ул-икбол” (“Иқболнома”) асари, Баёнийнинг (1859-1923) “Шажараи Хоразмшоҳий” асари ва бошқа бир қанча тарихий асарларни таъкидлаб ўтиш мумкин.

Давлатнинг ташкил топиши. Сиёсий тарихи. Темурийлар давлати таркибига кирган Хоразм воҳаси 1505 йилда Шайбонихон томонидан босиб олинган бўлса, 1510-12 йилларда Эрон шоҳи Исмоил Сафовий давлати таркибига қўшиб олинди. Хоразмда Эрон шоҳининг 3та доруғаси тайинланди. Лекин Вазир шаҳрининг қозиси Умар шайх ташаббуси билан Хоразмда эронликларга қарши кучли халқ ҳаракати кўтарилди. Хоразмнинг обрўли шайхларидан бўлган Шайх ота авлодлари Дашти қипчоқлик ўзбеклар йўлбошчиси Элбарсхонга Хоразм тахтини таклиф қилдилар. Унинг кўшинлари қисқа фурсатда Вазир шаҳрини (Устюртда, қўхна Урганчдан 60 кмча узоқликда жойлашган бу шаҳар XV асрда ўзбек хонларидан Мустафохон томонидан барпо этилган) эгаллаб, воҳадаги барча шаҳарлардан эронликларни қувиб чиқардилар. Элбарсхон (1712-1780/81) Хоразм пойтахти ҳисобланган Урганч шаҳрини ҳам қўлга киритди ва амалда мустақил хонликка асос солди. У тез орада хонлик ҳудудини бир мунча кенгайтirdи. Ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисмини, Эроннинг шимолидаги Серахс туманини, Оролни

ва Манғишлоқни эгаллади. Вафотидан сўнг ворислари ҳукмронлик қилдилар. Хусусан, XVI асрда Хоразмни унинг авлодларидан Берикач Султон, Султонхожи, Сўфиёнхон, Султонгози, Аванушхон, Қолхон, Ақатоёхон, Дўстхон, Ҳожимхон, Нурмухаммадхон каби хонлар бошқариб турганлар. Шайбоний Убайдуллахон 1537-1538 йилларда Хоразмда қисқа муддат ўз ҳукмронлигини ўрнатишга эришган бўлса-да, Аванушхон ворислари томонидан тезда Хоразм озод этилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон Иккинчи Хоразмни бўйсундириш учун ҳаракат қилди. Бир неча марта воҳага уюштирилган истилочилик юришларидан сўнг, 1593 йилда Хоразм ҳам Бухоро хонлиги таркибига қўшилди. Лекин, Абдуллахон Иккинчининг ўлиmidан сўнг шайбонийлар давлатида бошланган ўзаро ички низолардан сўнг Хоразм яна мустақил давлатга айланди.

XVI асрнинг 70-йилларида Хоразм пойтахти Урганчдан Хива шаҳрига кўчирилади. Унга Амударё ўзанининг ўзгариб Каспий денгизига оқмай қўйиши, Урганч ва унинг атрофларида сув танқислиги юз берганлиги сабаб бўлди. Баъзи манбаларда, Амударё ўзанининг ўзгаришини шайбоний Абдуллахон Иккинчининг фаолияти билан боғлайдилар. У Хоразмни ўзига бўйсундириш учун тўғон қуриб, Амударё оқимини ўзгартиради. Пойтахт Хивага кўчирилгандан сўнг Хоразмдаги бу давлат пойтахт шаҳар номи билан Хива хонлиги деб атала бошланди.

XVII аср бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг Араб Муҳаммадхон (1602-1623) тахтга ўтирди. Бу даврда рус казаклари, қозоқлар, қалмиқларнинг хонлик ҳудудига талончилик юришлари бўлиб турди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳатто, рус казакларидан 1000 киши, шаҳарда қўшин йўқлигидан фойдаланиб, Урганчга бостириб кирадилар, катта ўлжа ва кўпгина кишиларни қул қилиб олиб кетишга ҳаракат қилдилар. Лекин ўз вақтида етиб келган хон қўшинлари бу босқинчи тўдани бутунлай тор-мор этишга муваффақ бўлади.

Хонликда катта таъсирга эга Дарвиш шайхларининг аралашуви билан Араб Муҳаммаднинг ўғиллари - Хабаш ва Элбарс ҳокимият учун отасига қарши кураш бошлайдилар

ва уни тахтдан маҳрум этишиб, кўзига мил тортадилар, сўнгра Хивада қатл эттирадилар. Шу тариқа тахтга Элбарс ўтиради. Қисқа ҳукмронликдан сўнг у ҳам укаси Исфандиёр томонидан тахтдан туширилди. Исфандиёр ҳукмронлиги даврида (1623-1643) Хива хонлигида сиёсий вазият анча кескинлигича қолди. Айниқса, Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган Орол ҳокимлиги (бу ерда ўзбек кўнғиротлари катта сиёсий таъсирга эга эди) марказий ҳокимиятга бўйсунмай, Хоразмнинг сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутарди. Туркман қабилаларининг ҳам бу хонга таъсири кучли эди. Улар ёрдамида тахтга ўтирган Исфандиёр ўзбек қабилалари вакиллари билан давлат бошқарувидан четлаштира бошлади. Бу хонликдаги сиёсий вазиятнинг янада чигаллашувига олиб келарди.

Унинг ўлиmidан сўнг Хива тахтига ўтирган Абулғозихон Хоразм тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида муқим ўрин тутарди. Бу ҳукмдорнинг ҳаёт йўли жуда оғир кечарди. Араб Муҳаммаднинг ўғли бўлган Абулғозихон ўз акалари Элбарс ва Хабашлар билан келиша олмаганлиги учун Хоразмни ташлаб чиқиб кетарди. У бир қанча муддат Бухорода Имомқулихон саройида яшарди. Тахтни эгаллаган Исфандиёрнинг таклифи билан 1623 йилда Хоразмга келади ва Урганч шаҳрига ҳоким этиб тайинланади. Лекин тез орада Исфандиёр билан келиша олмай Туркистонга Эшимхон хузурига кетарди. У ердан Тошкентга келиб, бу ерда 2 йил истиқомат қиларди. Бухоро орқали Хивага қайтган Абулғозихонни ўзига жиддий рақиб деб билган Исфандиёрхон уни босқинчиликда айблаб, ҳибсга олдиради ва Эрон шоҳи хузурига гаров тариқасида жўнаттиради. Исфохон яқинидаги Таборак қалъасида 10 йил тутқунликда яшашга мажбур бўлган Абулғози 1639 йили ўз назоратчилари ёрдамида Эрондан яширинча чиқиб кетишга муваффақ бўларди ва 3 йилга яқин туркман қабилалари орасида яшарди. 1642 йилда Орол ўзбеклари хузурига келади ва улар ёрдамида Хива тахтини эгалларди. Унинг ҳукмронлиги даври (1643-1663)да марказий давлат ҳокимияти бирмунча мустаҳкамланди. Кўчманчи туркман қабилалари ва қалмиқларга қарши муваффақиятли курашлар олиб борилди.

Унинг даврида Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юришлари уюштирилди. Хива қўшинлари Чоржўй,

Қоракўл, Кармана ва Қарши воҳасига ҳужумлар уюштириб, бу ерларни талон-тарож қилдилар. 1662 йилда тузилган сулҳга қарамасдан Хива ва Бухоро ўртасидаги низоли вазият кейинги даврларда ҳам сақланиб қолди. Абулғозихон оғир дардга чалингани учун 1663 йилда ўз ихтиёри билан тахтдан воз кечди.

Унинг вориси Анушахон ҳукмронлиги даври(1663-1687)да Хива қўшинлари Бухорога, Самарқандга, Қаршига яна ҳужумлар қилиб турдилар. 1685 йилда хиваликлар Ғиждувон яқинида қаттиқ зарбага учрагандан сўнггина бу талончилик юришларга барҳам берилди. Бухоронинг янги хони Субҳонқулихон нафақат хиваликлар ҳужумини тўхтатишга, балки Хивада ўз таъсирини ўрнатишга муваффақ бўлди. Унинг ёрдамида Анушахоннинг ўғли Эрнак 1687 йилда Хивада ҳокимиятни эгаллаш учун фитна уюштиради. Лекин ўз отаси Анушахонни кўр қилиб, тахтни эгаллаган Эрнак ҳокимиятни узоқ вақт сақлаб қола олмади. Субҳонқулихон 1688 йилда Хива тахтига Шохниёзни (1688-1707) ўтказиб, Хивани амалда Бухорога вассал давлатга айлантирди.

Аммо хонликдаги кейинги сиёсий воқеалар бу қарамлик қисқа вақтгина давом этганлигини кўрсатади. Бухоро таъсиридан қутулиш учун Шохниёз Россия ҳукмдори Петр I га хат йўллаб, Хивани Россия таркибига қўшиб олишни сўрайди. Ўз сиёсатида Шарқни ҳам эгаллашни кўзлаётган рус подшоши учун бу айни муддао эди. 1703 йилда Петр I нинг Хива Россия таркибига қўшиб олинганлиги тўғрисидаги ёрлиғи Хиваниннг янги хони Араб Муҳаммад(1707-1714)га топширилди. Лекин Хивани ўзига тобе этиш Россияга ҳали насиб этмаган эди.

Араб Муҳаммад ва унинг вориси Шерғозихон ҳукмронлиги даврида (1715-1728) хонликдаги сиёий низолар мамлакатнинг иқтисодини ҳам издан чиқарди. Бу вазиятда Пётр I томонидан уюштирилган Александр Бекович - Черкасский раҳбарлигидаги ҳарбий экспедиция хонликка кириб келди. Хива хони Шерғозихон томонидан рус қўшинлари илик кутиб олинди. 6 минг рус аскарини озиқ-овқат ва яшаш жойи билан таъминлашни енгиллаштириш учун уларни 3 қисмга бўлиш ҳақидаги хон таклифига биноан, рус ҳарбийлари 3га бўлиниб, турли қишлоқларга жойлаштирилди. Шундан сўнг бу отрядлар Хиваликлар томонидан бутунлай

кириб ташланди. Шу тариқа Россиянинг Хива хонлигини бўйсундириш учун уюштирган бу ҳарбий экспедицияси самарасиз якунланди.

Лекин ташқи душман хавфи остида бирлаштирилган хиваликлар хатар бартараф этилгач, ўзаро низоларни янги куч билан бошладилар. Ўзаро низоларга фаол аралашиб турган Бухоро хони Абулфайзхон Хивадаги марказий ҳокимиятга қарши чиқаётган Орол ҳокимларини қўллаб-қувватлаб турди. Улар эса ўз навбатида Бухорода яшаётган шахзода Темур Султонга Хива тахтини олиб бериш учун ҳаракат қилдилар. Ўзаро урушлар Шерғозихон ўлимигача давом этди. Элбарсхон даври(1728-1740)да ўзаро низолар бирмунча сусайди, лекин қўшни ҳудудларга талончилик юришлари олиб бориш яна жонланди. Унинг даврида Хива қўшинлари Хуросон сарҳадларига ҳарбий юришлар уюштириб катта ўлжа ва асирлар билан қайтардилар. Бу ўз навбатида Эрон шоҳи Нодиршоҳни Хоразмга ҳужум қилишга ундади. Ҳазорасп ва Хонқа ёнида бўлиб ўтган жангларда ғалаба қозонган эронликлар 1740 йилда Хива хони Элбарсхонни ўлдириб Хоразмни бутунлай бўйсундирдилар. Шундан сўнг Хоразмда сиёсий парокандалик бошланди. Хива тахтида кичик қозоқ жузидан бўлган, рус фуқаролигини қабул қилган Абулхайрхоннинг қисқа ҳукмронлиги давридан сўнг Нодиршоҳ Хоразмга иккинчи марта юриш қилиб Хивани эгаллади. Шаҳардаги барча эрон ва рус миллатига мансуб қуллар озод қилинди. Хоразм халқига катта солиқ солиниб, Хива Нодиршоҳнинг ноиби томонидан бошқарила бошланди. 1741 йилда Хивада кўзғолон кўтарилди ва Нодиршоҳнинг ноиби ўлдирилиб, эронликларнинг ҳарбий қўшини кириб ташланди. Тахтга Нууролихон ўтиради. Лекин Нодиршоҳнинг ўғли Насрулло Хоразмга катта куч билан кириб келгандан сўнг у тахтни ташлаб Дашти Қипчоққа қочиб кетади. Шундан сўнг Хива тахтида хонлар тез-тез алмашиб турдилар. 1747 йилда қозоқ султони Таибхон тахтга ўтқазилди (1747-1757). У хонликда катта нуфузга эга бўлган Оталиқ Ҳузурбекни давлат бошқарувидан четлаштириб, давлатдаги йирик мансабларни қозоқларга бўлиб бера бошлади. Натижада Хивада яна кўзғолон кўтарилди. Хон тахтни ташлаб қозоқ даштларига қочиб кетганидан сўнг, ҳокимиятни унинг укаси Абдуллахон (1757-1758) эгаллайди.

Хива хонлигида рўй бераётган сиёсий парокандаликдан Бухоро хукмдорлари ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Хивада кўтарилган навбатдаги қўзғолондан фойдаланган Бухоро хукмдори Муҳаммад Раҳим Хива тахтига ўз одами Темур Ғоziхонни ўтказди. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида ўзбекларнинг Қўнғирот уруғидан бўлган инокларнинг давлат ҳокимиятидаги таъсири ошиб борди. 1763 йилда Инок Муҳаммад Амин амалда Хивадаги биринчи даражали хукмдорга айланди. Бу даврда тахтда расман бир неча хонлар ўтирган бўлса-да, ҳокимият амалда бутунлай унинг қўлида эди. Шаҳарлик савдогарлар, хунармандлар ва дин пешволари ёрдамида ўз ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган бу хукмдор туркманлар ҳужумини(1770), бухороликлар тажовузини(1782) бартараф этиб, марказий ҳокимиятни анча мустаҳкамлади. Маҳаллий ҳокимлар бебошлигига чек қўйилди. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи яхшиланди. Хунармандчилик, қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотик ривожланди.

XIX аср бошларига келиб иноклар фақат амалда эмас, балки расман ҳам Хива тахтини эгалладилар. Элтузархон Инок(1804-1806) Хива тахтига ўтирган қўнғиротлар сулоласининг биринчи хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. Унинг даврида бир қанча сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар ўтказилди. Хон саройи қошида доимий фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) таъсис этилди. Ислохотлар ўтказилиб солиқлар тартибга солинди. Уларнинг мунтазам равишда йиғилиши туфайли хазина даромадлари ошиб борди. Божхона ташкил этилиб, ташқи савдодан келадиган даромадлар кўпайтирилди. Ички муомала учун олтин ва кумуш тангалар зарб этилди. 1811 йилда бўйсунмас ороликлар - қорақалпоқлар Хива таркибига қўшилди.

Муҳаммад Раҳимнинг ворислари Оллоқуллихон даврида (1825-1842) ва Муҳаммад Аминхон даврида(1845-1855) хиваликларнинг Хуросонга талончилик юришлари бирмунча кучайди. Бухоро билан Хива ўртасида Марв вилояти учун тўқнашувлар бўлиб турди. Ҳар икки томон ҳам бу ўзаро низоларда туркман қабилаларидан ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қиларди. 1855 йилда Серахсни қамал қилиш пайтида Муҳаммад Раҳим вафот этди ва Хива тахтига

Абдуллахон ўтказилади. 6 ойдан сўнг у туркманлар билан бўлган жангда ўлдирилгач, тахтни Қутлуғмуродхон эгаллади. Хива хонлигида сиёсий вазият яна кескинлашиб кетди. Туркман ёвмуллари Ота Муродни, қозоқ ва қорақалпоқлар Жорлиқ Тўрани хон деб эълон этдилар. Туркманлар Хива шаҳрини босиб олиб Қутлуғмуродхонни ўлдирдилар. Хонликда кўп ҳокимиятчилик юзага келди. Савдо-сотик тўхтаб қолди, бозорлар ёпилди, очарчилик юзага келди. Юқумли касалликлар тарқаб аҳоли шаҳарни ташлаб кета бошлади.

Бу вазиятда Хива тахтини Саид Муҳаммад эгаллади. У ички низоларни бирмунча бартараф этиб, бўйсунмас туркман ва қорақалпоқ қабилаларига қарши қирғин уюштирди. Натижада кўпгина қорақалпоқлар Бухоро амирлигига ва русларга тобе қозоқ даштларига кўчиб кетдилар.

1859 йилда Оролбўйи қабилалари Хивага қарши яна кўзғолон кўтардилар. Туркманлар томонидан қўллаб-қувватланган Муҳаммад Паноҳ Орол бўйини русларга топшириш режасини тузди ва Оренбург губернаторига хат жўнатди. Лекин Хива хонининг Қўнғиротни катта қўшин билан келиб эгаллаши натижасида Оренбург генерал-губернаторининг Сирдарё флотилияси бошлиғи Бутаковга берган Амударёга ўтиш ҳақидаги буйруғи бажарилмай қолди. Орол бўйида яна Хива хонлиги ҳокимияти тикланди.

1865 йилда Хива тахтига Саид Муҳаммад Раҳим 11 (1865-1910) ўтирди. “Феруз” тахаллуси билан ижод қилган бу ҳукмдор ўзбек мумтоз адабиёти ривожига катта хисса қўшган бўлиб, у амалда Хиванинг сўнгги мустақил хони бўлиб қолди. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатидан юксалиш юз берди. Лекин 1873 йилда Хива генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан босиб олинди ва тузилган сулҳга биноан Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айлантирилди.

Давлат тизими. Хива хонлиги хон томонидан сарой амалдорлари ёрдамида бошқариладиган, яқка ҳокимчиликка асосланган давлат бўлиб, унинг бошқарув тизими Бухоро ва Қўқон хонликларидан деярли фарқ қилмаган. Хонликдаги энг юқори унвон хон бўлиб, у сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимиятга эга эди. Бухоро ва Қўқон хонлигидан фарқли равишда XIX аср бошларига келиб хон ҳузурида доимий

фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) бор эди. Энг юқори лавозимдаги амалдорлар аъзо бўлган бу кенгашнинг ваколатлари чекланган, барча қарорлар амалда хон томонидан қабул қилинган бўлса-да, лекин сарой аъёнларининг, қабила бошлиқларининг, маҳаллий ҳокимларнинг давлат бошқарувидаги ўрнини эътироф этиш зарур. Ўзаро сиёсий низоларни бартараф этадиган, марказий ҳокимиятни жойларда маҳаллий бошқарувни амалга оширадиган бу амалдорлар амалда давлат бошқарувида катта кучга эга эдилар. Айниқса, марказий давлат ҳокимияти заифлашган даврларда бу нарса яққол кўзга ташланади.

Хонликдаги барча мансаб ва унвонларни 3 тоифага: ҳарбий-маъмурий, ҳарбий ва диний амалларга бўлиш мумкин. Сарой унвонлари ичида Хондан кейин энг катта нуфузга инок, оталиқ ва бий унвонидагилар мансуб бўлган. Улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлиб, давлатнинг сиёсий, иқтисодий, молиявий, ҳарбий ҳаётини назорат қилган. Хонликнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётида улардан ташқари нақиб, амир ул-умаро, меҳтар, кушбеги, беклар беги, девонбеги, парвоначи, дастурхончи, эшик оғаси, шотир, ясовулбоши, удайчи, мингбоши, мирробоши ва бошқа мансабдорлар ҳам муҳим ўрин тутади. Диний ҳокимият шайхулислом бошлиқ дин пешволари қўлида эди. Маҳаллий шайхлар Саид Ота Шайх авлодлари, Дарвиш шайхлари - давлатдаги нуфузли диний амалдорлар сирасига кирар, барча диний мансаблар уларнинг вакилларига бериларди.

Хива хонлигида давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқон давлатларидан фарқли равишда, бу ерда икки тиллилик ҳукмрон эмас эди. Барча фармонлар, давлат ишлари, ҳужжатлар ўзбек тилида ёзиларди.

Маъмурий тузилиши. Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVIII асрларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири - XIX аср бошларидан бошлаб, давлатдаги асосий маъмурий бирлик бекликлар деб юритила бошлади. Бу даврда хонликда 16та беклик ва 2та ноиблик мавжуд эди. Улар Ҳазорасп, Гурлан, Хонқа, Кўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шоббоз(Шоҳаббоз), Шовот, Тошҳовуз, Амбарманак, Урганч, Хўжайли, Шўманой ва Кўнғирот бекликлари ҳамда Бешарик, Қиёт-қўнғирот ноибликларидир. Бу

беклик ва ноибларни хон тайинлайдиган беклар ва ноиблар бошқарар эди. Хива шаҳри эса хон ва бош вазир (инок)нинг измида бўлган.

Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

Хонликда ўтроқ дехқончилик туманларида асосан ўзбеклар яшаб, улар мамлакатнинг асосий кўпчилигини ташкил этарди. Хонликда, шунингдек, туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, кам миқдорда тожиклар, эронликлар, яҳудийлар, арманлар ҳам истиқомат қилишарди.

Ижтимоий тизими. Якка ҳокимликка асосланган ўрта аср мусулмон давлатларида бўлганидек, хон ва унинг аъёнлари катта ижтимоий ҳуқуқларга эга эди. Лекин бу мустақкам қонунлар билан кафолатланмаган бўлиб, ҳокимиятга, яъни чекланмаган ижтимоий ҳуқуқларга эга бўлишга интилувчи кучлар томонидан доимий равишда хон ҳокимиятига катта хавф мавжуд эди.

Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқарувнинг юқори поғонларини эгаллаб турган ижтимоий табақалар, ҳарбий маъмурий амалдор ва мансаб эгалари катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга ижтимоий табақа эди.

Дахлсиз ҳуқуқларга, аҳолининг барча ижтимоий табақаларига катта таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган оксуяк табақа - маҳаллий шайхлар ва хожалардан Саид ота, Дарвиш шайхлари авлодлари хонликдаги энг нуфузли ижтимоий табақа ҳисобланарди. Катта миқдордаги хусусий ер мулкларга эгалик қилишдан ташқари улар одатда вақф ерлардан келадиган даромадларни назорат қилишда ҳам кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Уларнинг ҳуқуқлари ва имтиёзлари мутлақо дахлсиз бўлиб, бошқа ижтимоий табақалардан фарқли равишда, сарой фитналари, ўзаро урушлар, ҳукмдор ва ҳукмрон сулола алмашишларига қарамасдан тўлалигича сақланиб қолинарди.

Ҳарбий соҳа. Ўрта Осиё давлатлари ичида Хива хонлиги кўшни мамлакатларга доимий хавф солиб турувчи, тез-тез талончилик юришлари уюштириб турувчи давлат сифатида маълум эди. Буни кўшни Бухоро хонлиги ҳам, Эрон давлати ҳам ўз бошидан кўп марта лаб ўтказилганлиги тарихдан маълум.

Хонликда энг олий бош кўмондон хон ҳисобланади. Нуфузли сарой аъёнларидан бўлган, ўз мавқеи жиҳатидан хондан кейинги ўринда турган Инок ўз хизмат вазифасига кўра ҳарбий-маъмурий амалдорларга етакчилик қиларди. Ундан кейинги ҳарбий мансабдор Амир ул-умаро бўлиб, кўшинлар бошлиғи эса саркарда деб аталарди. Хоннинг шахсий гвардияси бошлиғига ясовулбоши унвони берилган бўлиб, у хонни кўриклаш, тартиб-интизомни сақлашга масъул ҳисобланган. Хонликдаги ҳарбий-маъмурий амалдорлар ичида мингбоши, юзбоши каби ҳарбий бўлинмалар бошлиқлари, шиғовул (айғокчи), кутвол (қалъа бошлиғи), тўғбеги каби ҳарбий мансабдорлар ҳам катта аҳамиятга эга эдилар.

Кўшинлар отлиқ ва пиёда навқарлардан ташкил топган бўлиб, ҳарбий талончилик юришлари даврида асосан тез ҳаракат қилувчи отлиқ кўшинлардан, шаҳар ва қалъалар ҳимоясида пиёда кўшинлардан фойдаланган.

Асосий ҳужум қуроллари ўк-ёй, қилич, найза дубулға бўлиб, ҳимоя учун қалқон, совутдан фойдаланилган. Кўшинни милтиқлар билан таъминлаш паст даражада эди. Замбарақлар ҳам хонликда кенг тарқалмаган бўлиб, буларнинг ҳаммаси мунтазам кўшиннинг ҳарбий ишларидаги салоҳиятини кучсизлантирарди.

Хива хонлигида ёлланган туркман сарбозлари, турли ўзбек қабилаларидан тузилган кўшинлар асосий ҳарбий куч эди. Жанг олиб бориш усули Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий қонун-қоидаларга асосланса-да, аммо бу ҳарбий тартиблар ижодий ривожлантирилмади.

Суд ишлари. Асосий судлов идоралари қозилик маҳкамалари ҳисобланган. Бу маҳкамалар бир неча поғонадан ташкил топган. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи олий шахс Хон бўлиб, оғир жиноий ишларни у шахсан кўриб чиқиб, ҳукм чиқарарди. Ундан кейинги ўринда хонликда бош судья - Қозикалон турарди. Хонликдаги ҳар бир вилоят, туман, қасаба, шаҳарларда хон томонидан тайинланган қозилар бўлиб, улар ўз ёрдамчилари - муфтилар ёрдамида мулкчилик билан боғлиқ можароларни ҳал қилиш, майда жиноятларни очиш ва шу сингари ишлар билан шуғулланган. Вилоятлардаги жиноий ишларни кўриб чиқишда маҳаллий ҳокимнинг ҳам иштирок

этиш хукуки бор эди. Қишлоқлардаги майда можаролар қишлоқ оқсоқоли томонидан ҳал қилинарди.

Айбдорларга нисбатан ўлим жазоси (бу жазо фақат хон кўрсатмаси билан амалга оширилган), тана аъзоларини, кўпинча бармоқларни, қўлни (турли ўғирликлар учун) кесиш, калтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима солиш ва бошқа жазо чоралари тайинланарди. Буларнинг бари Хива хонлигидаги суд ишлари қўшни мусулмон мамлакатларидан айтарли фарқ қилинмаганлигини кўрсатиб турибди.)

 Иқтисодий ҳаёт. Давлат ерлари, вақф ер эгалиги ва хусусий ер мулклари мавжуд эди. Давлат ерлари хон ва унинг яқинларига тегишли бўлиб, одатда улар сув манбаларига яқин, ҳосилдор ер мулклардан иборат эди. Давлат хазинасига хоннинг шахсий мулки сифатида қараш ҳукмрон эди.

Вақф ерларга одатдагидек, мадрасалар ва диний маҳкамалар, масжидлар, қабристонлар харажатлари учун ажратилган ер-мулклар киради.

Хусусий шахсларга тегишли ер мулклар ичида йирик мансабдор, ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорларга тегишли ер мулклар катта фоизни ташкил этарди. Қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар деҳқонларга одатда 8-12 таноб қилиб бўлиб берилган. Деҳқон бу ерда ўз оила аъзолари ёрдамида ишлаган. Ҳосилни йиғиш пайтида ҳашар усулидан фойдаланганлар ёки четдан одам ёллаганлар.

Воҳа иқтисодининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ташкил этиб, деҳқончиликда Амударё қуйи оқимидан олинган кўплаб каналлар ва ариқлар муҳим ўрин тутган. Улардан қуйидаги 11та йирик каналлар давлат аҳамиятига молик эди:

Питнак канали, Полвон канали, Казовот канали, Шох-аббаз канали, Ярмиш канали, Қилич Ниёз бий канали, Каракуз канали, Арна канали, Бўзсув канали, Сувволи, Хон канали.

Булардан ташқари умум жамоа ерларини суғоришга мўлжалланган ўртача узунликдаги каналлар ва ариқлар ҳамда хусусий кишиларга тегишли кичик канал ва ариқлар (Шерхон, Найман, Уйгур, Элгузархон) ҳам хонликнинг суғориш тизимида муҳим бўғинлар эди.

Хонликда сув манбаларининг етарли эканлигига қарамасдан, дехқончилик тараққиёт Бухоро хонлигидагидек юксак даражада ривожланмаган эди.

Бугдойчилик хонликда кенг ривожланган бўлиб, бу экин Питнақдан Шоҳаббосгача бўлган ҳудудда айниқса кўп экилган. Бугдойи йиғиб олинган далаларга қовун, мош, жўхори экилган. Суғориладиган ерларга бугдойнинг саранчи нави экилган. Жўхори Шоҳаббосдан Қўнғиротгача бўлган ҳудудда яшовчи ўзбеклар томонидан етиштирилган. Унинг ҳосили озик-овқатга ва отларга ем учун ишлатилган.

Пахтачилик асосан Гурлан, Янги Урганч, Хива, Хонқа, Шоҳаббосда ривожланган эди. Пахта чигитидан ёғ олинар, толаси маҳаллий ҳунармандлар эҳтиёжига ва ташқи бозорга чиқариларди.

Сув кўп талаб қилмайдиган ерларга (Ҳазорасп, Қўнғирот, Тошховуз, Илалли, Казовот, Манғит ва Гурлан) кунжут, нўхат, мош, арпа ва бошқа экинлар экилган. Сабзавот-полизчилик маҳсулотларидан қовуннинг бир неча навларини, тарвуз, бодринг, ковок, қалампир, пиёз, саримсоқ, лавлаги, сабзи ва бошқаларни айтиб ўтиш керак.

Хонликда боғдорчилик ҳам анча ривожланган бўлиб олма, гилос, олхўри, ўрик, узум кўплаб етиштириларди.

Ипакчилик хонликда унчалик ривожланмаган эди. Хивада худди Бухородагидек ипак маҳсулотлар ишлар чиқарилган бўлса-да, улар анча кам миқдорда бўлган.

Чорвачилик. Хонликнинг ўтроқ декқончилик туманларида қишлоқ хўжалигининг бу соҳаси деярли ривожланмаган бўлиб, йирик қорамоллардан декқончиликда фойдаланилган ва гўшт, сут маҳсулоти олиш учунгина боқилган. Воҳа аҳолисининг гўштга бўлган талабини хонликда яшайдиган кўчманчи туркман, қозоқ қабилалари тўлиқ таъминларди. Кўчманчи қабилалар йилки, туя (асосан бир ўрқачли туялар) боқишарди. Хонликда Туркманларнинг аргумоқ отларига талаб катта бўлганлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Ҳунармандчилик. Ҳунармандчилик бу ўлкада ўз тарихий илдизларига эга соҳа сифатида катта аҳамиятга эга эди. Ҳунармандчилик марказлари сифатида асосан йирик шаҳарлар, хусусан, пойтахт Хива, шунингдек, Урганч, Ҳазорасп, Тошховуз, Хонқа ва бошқа шаҳарлар катта ўрин тутарди. Маҳал-

лий хом ашё манбалари (жун, тери, ипак, пахта ва бошқалар), четдан келтириладиган металл (мис, чўян) ва бошқа маҳсулотлар Хоразм воҳаси ҳунармандчилиги тараққиётини белгилаб турган.

Хонликда тўқимачилик, кулолчилик, мисгарлик, дегрезлик, темирчилик, дурадгорлик, кўнчилик каби анъанавий ҳунармандчилик турлари, шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш билан боғлиқ ҳунарлар (ошпазлик, новвойлик, қандолатчилик ва бошқалар) кенг ривож топган эди.

Маҳаллий ҳунармандлар маҳсулотлари ички бозор эҳтиёжини таъминлаб қолмасдан, баъзи маҳсулотлар кўшни Бухоро, Қўқон хонликларига ҳам чиқарилганлиги маълум.

Савдо-сотик мамлакат иқтисодининг асосини ташкил этарди. Географик жиҳатдан қулай ҳудудда, йирик қарвон йўллари чорраҳасида жойлашган Хоразм воҳаси қадим даврлардан бери давом этиб келаётган тижоратчилик анъаналарига эга юртдир.

Хива хонлигида ҳам ички ва ташқи савдо анча ривожланган эди. Ўзаро низоларга қарамасдан хонлик вилоятлари, шаҳар ва туманлари орасида яқин иқтисодий-савдо алоқалари мавжуд бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Ички савдода асосан маҳаллий маҳсулотлар (қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари) катта ўрин тутган. Хонликдан четга чиқариладиган маҳсулотлар ичида хивалик ҳунармандларнинг нафис буюмларини, турли деҳқончилик маҳсулотларини айтиб ўтиш керак. Россиядан кўрғошин, мис, темир, чўян каби турли металллар, Бухоро Қўқон, Эрон, Россиядан олтин, қумуш, ҳунармандчилик ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилган.

Хивалик савдогарлар транзит савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Хонлик ҳудуди орқали ўтувчи савдо қарвонлари (Россия, Бухоро савдогарлари)дан олинган бож тўловлари ҳам сарой хазинасига катта даромад келтириб турган.

Солиқлар. Асосан хирож, закот, бож, жизья каби барча кўшни мусулмон давлатларига хос бўлган солиқлар ундириб олинган. Уларнинг миқдори шариатда белгиланганидек бўлган. Солиқлардан ташқари аҳоли турли мажбуриятларни бажариши

шарт эди. Хусусан, каналларни тозалаш, янгиларини қозиш учун илк баҳорда ўз ерига эга бўлган ҳар бир хонадондан бир киши жалб этилиб, 15 кун ишлаб бериши шарт бўлган.

Маданий ҳаёт. Хива хонлиги маданияти кўпгина ўзига хосликларга эга. Бу адабиёт, тарихнавислик, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида яққол кўзга ташланади. Бутун мусулмон дунёсида бўлганидек, Хива хонлигида ҳам асосий илм даргоҳлари мадрасалар эди. Қуйи таълим, яъни бошланғич мактабда хат-савод чиқарган, ўқиш-ёзишни ўрганган кишилар хонлик пойтахти Хивадаги мадрасаларда, шунингдек, Бухоро мадрасаларида ўқиб таълим олардилар. Баъзи манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIX асрда хонликда 1500га яқин бошланғич мактаб ва 130та мадраса мавжуд бўлган. Хусусан, Хивада 22та мадраса бўлиб, улар ичида Муҳаммад Раҳимхон, Шерғозихон, Раҳмонбердибий, Оллоқулихон, Хожа Маҳрам, Фозилбек, Давлат Қорақўз, Бек Ниёз Девонбеги мадрасалари катта мавқега эга эди.

Хоразм маданиятининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу даврда адабиёт, тарихнавислик ва хаттотлик, муסיқа санъати, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Хоразм маданияти ўзбек халқи маданиятининг ажралмас бир қисми бўлиб, ўзининг гўзаллиги, нафислиги ва бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Адабиёт. Ўзаро урушлар, иқтисодий танглик ва бошқа ижтимоий-сиёсий сабаблар туфайли Хоразм воҳаси адабий муҳитида ривожланиш бир текисда бормади. Адабиётнинг энг ривожланган даври XVIII аср охири XIX аср ҳисобланади. Бу даврда яшаб ижод этган шоирлар ичида Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809-1874) бадиий мероси катта ўрин тутади. Тарихчи, таржимон ва шоир Огаҳий ўзидан ғоят гўзал ғазаллардан иборат девон қолдирган. 1832 йилда тузилган “Таъвизул-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) девонидаги ғазаллари оғиздан-оғизга ўтиб халқ орасида ҳам жуда машҳур эди. У ўз ижоди билан Алишер Навоий, Лутфий каби буюк шоирлар анъаналарини давом эттирган, халқпарварлик, адолат, юртга муҳаббат ғояларини куйлаган шоир сифатида ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди.

XIX аср Хоразм адабий муҳитида шоир, муסיқашунос,

хаттот ва таниқли наққош Комил Хоразмий (1825-1899) ўз ўрнига эга ҳисобланади. Унинг ижодида ғазаллар, рубойлар катта ўрин тутди. Шу билан бирга у мусиқа соҳасида ҳам баракали ижод қилиб, “Мақоми Ферузшоҳ” номли мусиқий асар яратди. Бу асар Муҳаммад Раҳимхон(Феруз)га атаб битилган нодир мусиқий асардир.

Хоразм адабий ҳаётида Табибий таҳаллуси билан шеърлар ёзган Аҳмад ибн Али маҳрам ижоди, Комдон таҳаллуси билан ижод қилган Отажон Тўрани, Хусравий, Муродий, Муҳаммад Юсуф Рожий каби бошқа бир қанча шоирларни айтиб ўтиш мумкин. XIX аср 2- ярмида Хивада ижод қилган шоирлар шеърлари Феруз таҳаллуси билан шеърлар ёзган Муҳаммад Раҳимхон II буйруғига кўра китоб қилинди ва шу тариқа бу давр адабий муҳити ҳақида қимматли маълумотлар берувчи “Мажмуат уш-шуаро” асари яратилди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирча Хоразм адабий мактаби намояндаларининг барча асарлари тўлиқ ўрганилиб, илмий доираларга киритилмаган, китобхонлар қўлига етиб бормаган. Бу келгусида тарихчи ва адабиётшунос олимлар олдидаги вазифалардан биридир.

Тарихнавислик. Хоразм ўзининг анъанавий тарихнавислик мактабига эга ўлкалардан биридир. Хива хонлиги тарихига бағишланган асарларда бу қадимий анъаналар бир қадар сақланганлигини кўрамиз. Бундай тарихий асарлар ичида шубҳасиз Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асари етакчи ўрнини эгаллайди. Абулғозихон бу асари ва “Шижараи тарокима” (“Туркманлар шажараси”) асари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган шахсдир. Тарихнависликдаги бу анъаналар кейинчалик Мунис, Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди. Хоразм адабий муҳитининг характерли томони шундаки, бу воҳада яратилган барча тарихий-бадиий асарлар ўзбек тилида битилган.

XIX аср бошларида Муҳаммад Раҳимхон буйруғи билан сарой тарихчиси, шоир Шермуҳаммад ибн Амир Авазбий Миробал-Мунис (1778-1829) Хива хонлиги тарихига бағишланган “Фирдавс ул-иқбол” асарини ёзди. Ўзбек тилида ёзилган бу асар “Иқболнома” номи билан ҳам машҳурдир. Хива хонлигининг XVIII-XIX аср тарихи ҳақидаги қимматли

маълумотлар берувчи бу асар кейинчалик Оллокулихон топшириғи билан Муниснинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан давом эттирилди ва Хива хонлигининг то 1872 йилгача, яъни рус истилочилиқ юришларига қадар бўлган тарихи баёни билан тўлдирилди.

Огаҳий томонидан яратилган “Зубдат ут-таворих”, “Риёз уд-давла”, “Жомийъ ул-воқеоти султоний” каби тарихий асарлар ҳам Хоразм тарихнавислик мактабининг нодир намуналаридир.

Хива хонлигининг тарихига бағишланган асарлар ичида Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний(1859-1923)нинг “Шажараи хоразмшоҳий” асари катта ўрин тутди. Бу асарда Хоразм воҳасининг рус армияси томонидан истило этилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор. Баёний томонидан “Хоразм тарихи” асари ҳам ёзилган бўлиб, афсуски, у тўлалигича сақланиб қолмаган. Унда хонликдаги сарой амалдорлари, машҳур кишилар ҳақида маълумотлар, айниқса, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II(Феруз)нинг шоҳ ва шоир сифатидаги тавсифи ўта аниқлиги билан ажралиб туради ҳамда Хоразм адабий муҳити ҳақида ҳам бир мунча тўлиқ тасаввур беради.

Хоразмда ўрта аср муаррихларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бўйича ҳам катта ишлар олиб борилди. Хусусан Огаҳий ўрта аср мусулмон муаллифларнинг бир қанча тарихий асарларини - Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарини, Махфий Астрабодий ибн Муҳаммад Носирнинг “Нодирнома” асарини, Кайковуснинг “Қобуснома” асарини ва бошқа бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, Хоразм таржимончилиқ мактаби анъаналарини давом эттирди. Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) ҳукмронлиги даврида араб тарихчилари Ал-Маъсудий (X аср)нинг ва Ибн ал-Асир(XII-XIII аср бошлари)нинг асарлари, Баёний томонидан “Тарихи Табарий” асари ўзбек тилига таржима қилинди.

Меъморчилиқ. Хонликдаги меъморчилиқ аввало шаҳарлар ривожини билан боғлиқ равишда тараққий этиб борди. Пойтахт шаҳар Хива хонликдаги энг йирик шаҳар бўлиб, у 3 қисмдан: хон қароргоҳи, сарой (Ичон қалъа, Душон қалъа), бевосита шаҳар ва шаҳар атрофи - роботдан иборат эди.

Шаҳарда XIX аср бошларида 22та мадраса, 17та масжид, бир неча қарвонсарой, ҳаммом ва ёпиқ бозорлар мавжуд

эди. Ҳазорасп, Урганч, Тошқовуз, Вазир, Шоҳаббос, Гурлан, Хонқа, Хўжайли, Қўнғирот каби ўрта катталиқдаги шаҳарлар (улар ҳам мудофаа девори билан ўралган), Питнак, Ғазовот, Манғит ва бошқа кичик шаҳарлар бор эди. Хоразм Ўрта Осиёда ўзига хос услубга, ўз меъморчилик мактабига эга бўлган воҳадир. Буни Хивада ва хонликнинг бошқа шаҳарларида XVI–XIX асрларда қурилган кўплаб иншоотларида кўрамиз. Бу даврда, айниқса, хонликнинг пойтахти Хива шаҳрида кўплаб иморатлар, саройлар, мадасалар, масжидлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, ёпик бозорлар қурилди. Хивадаги меъморий иншоотлар асосан Ичан қалъада қурилган. Хоннинг ёзган қароргоҳи бўлган Дошон қалъа (ташқи қалъа) ҳам Хива шаҳарсозлиги ва меъморчилиги ҳақида катта маълумотлар беради. Бу даврда Хивада бунёд этилган иморатлар бизнинг давримизгача яхши сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги пайтда бу шаҳар ватанимизнинг “очиқ осмон остидаги музей шаҳар”ларидан биридир. Хивада қурилган бинолар, қўшни давлатлардагидек, анъанавий равишда сарой хазинаси ёки йирик бойлар маблағлари ҳисобига қуриларди.

Хивадаги меъморий обидалар ичида 1616 йилда барпо этилган Араб Муҳаммад мадрасаси, Анушахон томонидан қурилган масжид ва ҳаммомларни (XVII аср охири), 1719 йилда қурилган Шерғозихон мадрасасини ва бошқа биноларни айтиб ўтиш керак. Улар Хива меъморчилик мактабининг биринчи даврига хосдир.

Хива меъморчилигининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу давр иншоотлари ичида Элтузархон томонидан XIX аср бошларида қурилган Қўринишхона биносини, Оллоқулихон даврида қурилган Тошқовлини (1832), Саид бий масжидини (1835), мадрасани, карвонсарой ва бозорни, Муҳаммад Раҳим биринчи даврида барпо этилган Полвон дарвозани, Муҳаммад Аминхон мадрасасини, Полвон ота масжидини (1811), унинг ёнида қурилиши тугалланмай қолган катта минорани ва бошқа кўплаб иншоотларни айтиб ўтиш мумкин.

Хоразм меъморчилигининг намуналари сифатида Ҳазораспдаги Раҳмонкул иноқ саройини ва бошқа шаҳарларда қурилган йирик масжидлар, карвонсаройлар ва биноларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Хоразмда барпо этилган меъморий иншоотлар нафис безаклари, жим-жимадор нақшлари билан Хоразм меъморчилик мактабининг ўзига хослигини кўрсатиб туради.

XIX асрнинг 2-ярмида Хивада кўплаб мадрасалар ва масжидлар барпо этилган. Улар ичида Муҳаммадмурод Девонбеги, Юсуф Махрам, Қадам Ясовулбоши, Иброҳим Хўжа, Юсуф ясовулбоши, Хусайн Муҳаммадбий, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Исломхўжа, Муҳаммад Панохбий, Баззоз Юсуфбек ибн Фозилбек ва бошқа кишилар томонидан қурилган мадрасаларни келтириб ўтиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Хива хонлиги XVI-XIX асрлардаги ўзбек давлатчилиги тарихини, жамият ҳаётидаги ўзига хосликларни ўрганишда муҳим ўрин тутадиган давлат сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Хива хонлари

1. Араб Муҳаммадхон - 1602-1623 йй.
2. Исфандиёр - 1623-1643 йй.
3. Абулғозихон - 1643-1663 йй.
4. Анушахон - 1663-1687 йй.
5. Эрнак (Эренг) - 1687-1688 йй.
6. Шохниёз - 1688-1702 йй.
7. Араб Муҳаммад - 1702-1714 йй.
8. Шерғозихон - 1715-1728 йй.
9. Элбарсхон - 1728-1740 йй.
10. Нодиршоҳ (Эрон хукмдори) - 1740-1747 йй.
11. Ғойибхон (Таибхон) - 1747-1757 йй.
12. Абдуллахон - 1757-1758 йй.
13. Темур Ғозихон - 1758-1763 йй.
14. Абулғозихон - 1763-1804 йй.
(амалда: Иноқ Муҳаммад Амин - 1763-1790 йй.
Аваз Иноқ - 1790-1804 йй.)

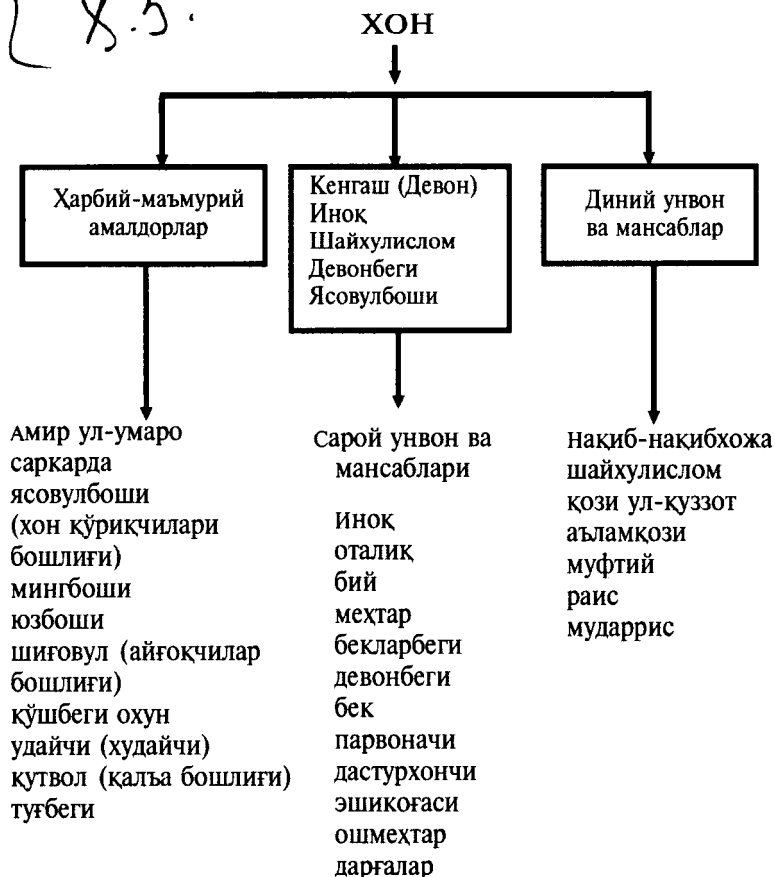
Қўнғиротлар сулоласи хукмдорлари

15. Элгузархон - 1804-1806 йй.
16. Муҳаммад Раҳим I - 1806-1825 йй.
17. Оллоқулихон - 1825-1842 йй.
18. Раҳимқулихон - 1842-1845 йй.
19. Муҳаммад Аминхон - 1845-1855 йй.

20. Абдуллахон - 1855-1856 йй.
21. Кутлимуродхон - 1856й.(6 ой ҳукмронлик қилган.)
22. Саид Муҳаммадхон - 1856-1865 йй.
23. Муҳаммад Раҳим II 1865-1910 йй.
24. Исфандиёр - 1910-1918 йй.
25. Саид Абдуллахон - 1918-1920 йй. (амалда Жунаидхон).

Хива хонлигидаги олий даражали сарой унвон ва мансаблари

8.5.

XVI -XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқлар

Беҳистун ёзувларида милоддан аввалги VI асрда ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида сака тиграхауда (чўкки кигиз қалпокли) қабилалари яшаб ўтганлиги ҳақида маълумот берилади. VI-VIII асрларда Орол денгизи атрофларида бижанак ва ўғуз этник гуруҳлари шаклланди. Ана шу бижанаклар қорақалпоқларнинг аجدоди ҳисобланади. VIII-X асрларда - қорақалпоқ халқи ташкил топа бошлаган даврда, Орол атрофи Кердер вилояти деб аталган.

1221 йилда Чингизхон қўшинлари Урганчни эгаллаб, Амударё тўғонини бузиб ташлади. Энди Амударё Кердер вилояти томон эмас, ғарб тарафга оқа бошлаган; экин ерларининг қуриб қолиши сабабли қорақалпоқларнинг бир бўлаги Волга ва Ёйик дарёлари бўйларига, Қора денгиз қирғоқлари, Сирдарё ёқалари сари кўчиб кетганлар.

XII-XIII аср рус йилномаларида қорақалпоқлар “черные клобуки”, шарқ манбаларида “қора бўркли” тарзида тилга олинади. XIV аср охирида қорақалпоқлар Волга ва Ёйик дарёлари оралиғида ташкил топган Нўғой (Манғит) хонлиги таркибида бўлганлар. Нўғой хони Идигу (Едигей) 1419 йилда ўлдирилгач, тахт талашишлар натижасида хонлик кучсизланди.

Нўғой хонлигида манғитлар таркибида яшаган қорақалпоқлар ўтроқ ва ярим кўчманчи халқ эди. Нўғой хонлигини қорақалпоқлар бошқарган.

XVI аср охирида Нўғой хони Исмоил авлодлари ўртасида ҳокимият учун кураш кучайди. Шу кураш давомида Ўрмамбетбий ўлдирилгач, XVII аср бошларида Тинахмаднинг авлоди Эштарак Мирзо ҳокимият тепасига келади. Унинг даврида ҳам ўзаро урушлар тўхтамади. Улуғ Нўғой ўрдаси Азов ва Кубан, Каспий ва Терек дарёлари оралиғида кўчиб, ўтроқлашиб туради. 1613 йили Нўғойлар Хо Урлук бошчилигидаги қалмоқларнинг ҳужумига дучор бўлади. XVII асрнинг 30 йилларида қалмоқлар Волга ва Ўрол дарёлари қуйи оқимларини эгаллагач яйловларидан ажралган нўғойлар ғарбга-Қрим тарафга кўчишга мажбур бўлади. Нўғойларнинг Олти

ул улуси Шаркқа, Орол денгизи бўйларига келиб ўрнашади. XVII аср охирида қорақалпоқлар Сирдарё бўйига кўчиб келганлар.

1714 йилда Сирдарё бўйларида қорақалпоқлар Эшим-хон (Эшмухаммад)ни хон қўтарганлар. Бу давлат Сирдарёнинг қуйи оқими, Волга бўйи қалмоқлари, Бошқурт улуси ва қозоқ хонлиқлари билан чегарадош бўлган. 1722 йилда қорақалпоқлар Жунғор қалмоқлари ҳужумига дучор бўлдилар.

1723 йили Жунғор қалмоқлари қозоқлар юртига бостириб кирдилар. Қозоқлар уч тарафга бўлиниб кўчиб кетдилар. Сирдарё қорақалпоқлари ҳам қозоқларга қўшилиб, бир гуруҳи Орол тарафга, иккинчи бўлаги Сирдарё бўйлаб юқорига - Тошкент тарафга жилишга мажбур бўлади; Фарғона водийсига келиб ўтроқлашади.

Қорақалпоқ хонлигига Орол бўйлари ҳам қараган. Эшим-хон Қораўзак туманида Эшимёп каналини қаздирган. 1715 йили Хива тахтига Шерғози ўтиргач, Орол бўйларини ўзига бўйсундиради. 1723 йили қорақалпоқлар Шоҳтемир бошчилигида хонга қарши кўзғолон қўтарадилар ва шунда Шерғози ўлдирилади.

XVIII-XIX асрларда Амударёнинг шарқий тарафидан оқиб, Орол денгизига қуйилган Кўкўзак дарёси бўйидаги кўпсонли қорақалпоқлар билан ороллик ўзбекларда деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик гуллаб яшнаган. Мазкур дарё бўйида Оқёқиш номли қабилалар уюшмаси вужудга келади. Оқёқиш оти билан машҳур бўлган ҳозирги Тахтакўпир тумани ҳудудида сақланиб қолган қалъани халқ Ойдўст қалъа деб атайд.

Ҳужжатларда XVII-XVIII асрлардаги қорақалпоқ хонлари орасида Кучукхон, Табурчак султон бўлгани эслатилади. 1709 йили Табурчак султоннинг ўғли Ғойиб султон Ирис Муҳаммад (Рисмамбет) қорақалпоқ ҳукмдори бўлган.

1747-1748 йиллари Абулхайрхон қорақалпоқлар устига чоповул ясаган; уларнинг бир қисмини Талас дарёсининг бўйига кўчириб келтириб, деҳқончилик билан шуғулланишга мажбур қилган. Қорақалпоқларнинг асосий қисми Янгидарё ва Қувондарё бўйларида деҳқончилик, чорвачилик, овчилик қилиб кун кечиришган.

Муҳаммад Раҳимхон I Хива хонлигини марказлашган, иқтисодий кучли давлатга айлантириш мақсадида Янгидарё

(Жангадарё) бўйидаги қорақалпоқлар устига қўшин тортган, қорақалпоқ зодагонларини ўз тарафига оғдиришга ҳаракат қилган. Шунинг натижаси ўлароқ қорақалпоқ бийи Ойдўстбийнинг Янгидарё бўйидаги қорақалпоқларни Орол бўйига қўчириб келтиришига ёрдам берган:

Амударё этакларида яшовчи қорақалпоқлар ҳам Хива хонлиги қарамоғига ўтган.

XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз бера борди. Бу ўзгариш аввало уларнинг энди кўпроқ деҳқончилик билан шуғуллана бошлашида намоён бўлди.

Қорақалпоқлар ҳаётида балиқчилик муҳим аҳамият касб этади. Эндиликда балиқчиларнинг қишлоқлари вужудга келди. Сол устига қурилган сузиб юривчи уйлар пайдо бўлди. Бу даврда хунармандчилик маълум даражада қаддини ростлаб бормокда эди. Қорақалпоқлар эндиликда олача, дағал ип газлама мато, гилам тўқий бошладилар, ёғочдан турли буюмлар ясай бошладилар, тери пиширдилар, эгар, юган, айил, кигиз тайёрлаш билан шуғулландилар.

XIX асрнинг ўрталарида бир бой қорақалпоқнинг қўрғони атрофида бозор пайдо бўлди, кейинчалик бу ерда Чимбой шаҳри барпо этилди. Ўзининг қулай географик ҳолати туфайли шаҳар маъмурий марказга айланди.

Қорақалпоқлар ижтимоий ҳаётида уруғ-қабилачилик анъаналари устун эди. Ерга жамоа эгаллиги ҳукмрон эди.

XIX аср бошларида қорақалпоқ ерида янги-янги уруғлар вужудга кела бошлаган. Масалан, 1810 йилда эл қабиласидан чиққан қиётли қорақалпоқлар бийи Экиликнинг 400-500 ўтовига қўнғирот ва манғитлардан 200 ўтов қўшилган. Бундай ҳолат бошқа ўтовларда ҳам содир бўлган. Натижада 14 улус деб ном олган йирик уруғлараро бирлашма ташкил топган.

XIX аср ўрталаридан бошлаб қорақалпоқ ерида ҳам уруғ-қабилачилик муносабатларида ўзгариш бошланди. Айни пайтда ерга жамоа бўлиб эгаллик қилиш ҳам барҳам топа бошлади. Эндиликда унинг ўрнида йирик заминдорлик қарор топди. Улар орасида 15 минг танобгача ерга эгаллик қилувчилари ҳам бор эди.

XIX аср бошларидан бошлаб Хива хонлиги қорақалпоқларни ўзига тобе этиш учун қураш бошлади. 1803 йилда

хон Элтузар кабилалараро низодан фойдаланди ва қорақалпоқларнинг хитой кабиласини бўйсундирди.

1811 йилда қорақалпоқлар Хива хонлиги таркибига кирганлар. Хон қорақалпоқлар ерида қалъалар қурдира бошлади. Қорақалпоқлар энди хон учун ҳарбий мажбурият ўтайдиган бўлдилар.

Уруш даврида қорақалпоқлар 1000 нафардан 2000 нафаргача навқар етказиб бериш мажбуриятини олдилар. Бундан ташқари, уруш пайтида ҳар бир хўжалик қозон солиғи деган солиқ тўлашга, суғориш иншоотларини қуриш ва таъмирлаш ишида иштирок этишга дучор этилганлар. Қорақалпоқлар 1827 йилда хонга қарши кўзғолон кўтардилар. Кўзғолонга қорақалпоқларнинг энг бадавлат тоифаларига мансуб Ойдўстбий раҳбарлик қилган.

Муҳаммад Раҳимхон I даври(1806-1825)да Ойдўстбий юқори мансабга кўтарилиб, саройга яқинлашган. Муҳаммад Раҳимхон тахтга ўтирган кун унга зарбоф тўн, олтин сопли ханжар совға қилинган. У барча қорақалпоқ халқининг бийи даражасига кўтарилган. Ўшанда Орол, Кўнғирот эли Тўрамурад сўфи бошчилигида мустақил бўлишга ҳаракат қилган.

Бу ҳаракат олдидан Ойдўстбий хондан ёрдам сўраган. Хива хони ёрдамида Ойдўстбий Оқёкиш бўйида (ҳозирги Тахтакўпир туманида) улкан кўрғон қурдирган.

Кўзғолон олдидан қорақалпоқлар орасида солиқ йиғиш учун Гадоийниёз маҳрам юборилган. У қорақалпоқларнинг хитой кабиласи бошлиғи Бекпўлатбийдан кўзғолон тайёрланаётгани тўғрисида эшитади. Шундан кейин маҳрам кўнғирот кабиласи бошлиғи Чўнқорабийнинг ўғли Қобилбий ҳузурига келади. Унинг уйида қолиб, одамларини Хивага жўнатади. 1827 йил 25 июль кун хон Ойдўстбий бошчилигидаги тайёрланаётган кўзғолон ҳақида эшитади. Хон Ойдўстбий кўзғолончиларини йўқотиш учун махсус кўшин тўплаб, унга Муҳаммад Назарбий иноқни қўмондон тайинлайди ва Хўжайли шаҳрига жўнатади. Шаҳар атрофида аскарлар ўрнашади.

Ойдўстбий қорақалпоқ кадҳудо ва бийларини тўплаб, Орол денгизи бўйида Сори атов деган мавзеда машварат қилади. Йиғилганлар маслаҳати билан қорақалпоқ овулларига отлиқ чопарлар жўнатиб, шундай буйруқ беради: “Ҳамма бола-чақаси билан кўзғолонга йиғилсин. Кимда-ким бош

тортса, у душман ҳисобланади”. Натижада барча қорақалпоқлар тўпланиб қулай ерда хандақ қазиб, шоҳ-шаббалар ва аравалар билан мудофаа тўсиғи қуришган. 29 июлда Ойдўстбий ўзининг икки ўғли Ризо ва Тўрани 300 ботирга бош қилиб, Қўнғирот қўрғонига чоповулга юборади. Ўшанда Қўнғирот ҳокими Муҳаммад Яъқуб Мушриф қўрғон мудофаасини уюштирган. Уруш пешингача давом этган. Ойдўстбий аскарларининг бир қанчаси нобуд бўлган. Баъзилари денгиз томон қочган. Ризо ҳам, Тўра ҳам бор имкониятни ишга солсалар-да, енгилганлар.

Хўжайли шахри атрофида турган Муҳаммад Назар инोक ҳамда Муҳаммад Ризо қушбеги учун ҳам хоннинг қўзғолончиларга қарши қўшин юбориш ҳақидаги фармони келади. Улар ёвмут ва шавдор қабилаларидан аскар тўплаб, Суйинбий, Дўсимбий, Муҳаммад Ниёз ясовулбошилар бошчилигида қўзғолончиларга қарши жўнатади. Булар орасида қорақалпоқлардан йиғилган одамлар ҳам бор эди. Жумладан, Давлатназарбий бошчилигида аскарлар Ойдўстбий қўзғолончиларига қарши жўнатилади. Ойдўстбий одамларининг енгилганини эшитиб, ўзига яқин одамлари билан Сори отовни ташлаб кетишга мажбур бўлади ва Қўкон тарафга йўл олади. Муҳаммад Назар инок унинг хабарини эшитиб, Ойдўстбий одамлари ортидан сараланган қўшин жўнатади. Қўшин икки кун деганда Чирикработ мавзеида Ойдўстбий одамларини ўраб оладилар. Натижада қўзғолончилар мағлубиятга учрадилар.

Қорақалпоқ халқининг маданияти. Чимбой, Қўнғирот, Хўжайли шаҳарларида қорақалпоқ хунармандлари кўпчиликни ташкил қилган. Масалан, темирчи, дурадгор, кигиз босувчилар, заргарлар, бўёқчи, кулолчи, тўқимачи қабилар. Устахонада 3-4 одам ишлаган. Шогирдлар 12-13 ёшдан қабул қилинган.

Орол денгизи бўйи Тербенбес овулида Арзимбет заргарнинг ишлари тарихий асарларда таъкидланади. У қорақалпоқ аёлларининг сеvimли безаги савкалани моҳирона ишлаган. Сирға, билагузук, узук, хайкал, ўнгирмунчок, зебигардон туморчалар ҳам ясаган. Айниқса, қорақалпоқ йигитлари қиядиган чўгирмаларини тикиш юксак маҳорат талаб этган.

Яна бўрк тикиб кийишган. Уни қорақалпоқлар қуроч деб аташади. Шоир Иброим Юсупов:

“Бир отинг чўғирма, бир отинг қурощ,
Замонинда бош кийим бўлганинг рос”.

дея ғурур билан куйлайди у ҳақда.

Аёллар, қизлар кийимлари орасида ҳам асрлар оша қадри тушмай келаётганлари бор.

Қорақалпоқлар Нукус, Қиёт, Қўнғирот, Қипчоқ каби шаҳарларда яшаганлар. Зарафшон водийсида XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг 37 овули мавжуд бўлган. Мазкур шаҳарларнинг энг йириги Қўнғирот бўлиб, у Оролликлар маркази бўлган. Хўжайли Орол бирлашмаси билан Хива орасидаги савдо маркази бўлиб, божхона шу шаҳарда жойлашган.

Яна Манғит, Чимбой, Жанга қалъа, Ойдўс қалъа, Эрназар қалъа, Кўк ўзак, Эшон қалъа шаҳарлари қорақалпоқ халқи томонидан яратилган маданий ва меъморчилик ёрғорлиги марказлари ҳисобланади.

Қорақалпоқ ёшлари Бухоро ва Хива шаҳарларида ўқиганлар. Қорақалпоқлар юртида XIX аср бошларида 318та мактаб, Қорақум Эшон, Қалила охун, Эгамберган охун, Ойибет эшон, Эшонқалъа ва бошқа мавзеларда мадрасалар бўлган.

Қорақалпоқлар ўз тўй-маъракаларини қўшиқсиз, дostonларсиз, тарихий ҳангомаларсиз ўтказмайдилар. Уларнинг халқ оғзаки ижоди жуда бой. Қорақалпоқ фольклор намуналари 20 жилдлигининг нашр этилгани фикримизнинг далилидир. Улар ўз сўз усталари бўлган чечанларни, жирова-бахшиларини қаттиқ севади. Эл оқсоқоллари, раҳбарлари ёнидан қиссаҳонлар аримаган.

Ўзбекларнинг афандиси бўлса, уларнинг Ўмирбек лаққаси бор.

Қорақалпоқларнинг қаҳрамонлик дostonлари қадимдан маълум. Улардан “Қирққиз”, “Алпомиш”, “Қўблан”, “Мастподшо”, “Едигей” дostonларида қорақалпоқларнинг воқеаларга бой тарихи куйланади. “Едигей” дostonида Амир Темур, Тўхтамиш билан боғлиқ воқеалар баён этилса, “Қирққиз” да қорақалпоқ халқининг XVIII асрда Жунғор қалмоқларига қарши озодлик кураши, Хоразм халқининг Эрон шоҳи Но-

диршоҳга қарши қураши ўз бадий ифодасини топган.

Қорақалпоқларнинг халқ кўшиқларида эл йўлбошчилари, қаҳрамонлари Маман ботир, Эсангелди маҳрам, Ойдўстбий, Эрназар бийлар улуғланади.

Қозоқ маърифатпарвар олими Чўкон Валихоновнинг “Қорақалпоқлар саҳродаги биринчи шоир ҳам кўшиқчилар, шундан кейин қирғизлар ҳам туркманлар”, деган сўзлари бежиз айтилмаган.

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди жанр жиҳатидан лирик ва эпик асарларга бўлинади.

Қорақалпоқ адабиётида XVII-XVIII асрлардаги тарихий воқеаларни бадий шаклда акс эттирган “Қирққиз” достони алоҳида ўрин тутати. Бу асар қорақалпоқ халқ қаҳрамонлик эпосидир.

Асар эрксеварлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Асарнинг бош қаҳрамони Гулойим ўзининг қирқ нафар дугонаси ва ўз севгилиси Арслон билан бирга Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳамда қалмоқ хони Суртойша ҳужумидан юртини ҳимоя қилишга отланади. Гулойим Хоразмни озод қилиб, у ерда қорақалпоқ, туркман, ўзбек ва қозоқ халқлари вакиллари бирлаштирган давлат тузади.

Асарда Гулойим билан бир қаторда жанг қилган Олтиной, Ўтбосган, Арслон, Сарвиноз кабилар тимсолида мардлик, жасурлик, ватанпарварлик, инсонийлик, айни пайтда душманга нисбатан шафқатсизлик хислатлари ўз ифодасини топган.

Қорақалпоқ ёзма адабиёти. XVIII асрдан бошлаб қорақалпоқ ёзма адабиёти шаклланди ва ривожлана бошлади.

XVIII - XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқ адабиётининг кўзга кўринган қатор намояндалари қалам тебратганларки, уларнинг номлари бугунги кунда ҳам ардоқланади. Улардан бири Жиен Жиров (1730-1784) эди. У машҳур баҳши сифатида камол топди. Айни пайтда шеърлар ҳам битди. “Хайр энди, дўстлар”, “Юрагимда кўп доғим”, каби шеърларида жамиятдаги ноҳақликлардан нолийди.

Жиен Жирав ҳажвий асарнинг ҳам устаси эди. У “Ҳой хонимиз, хонимиз”, “Хон ёнида тўралар” каби ҳажвий шеърларини яратган.

Маълумки, қозок хони Абулхайрга қарши олиб борилган урушда қорақалпоқлар енгилган эди. Бу мағлубият натижасида улар азоб-уқубатларга дучор этилган. Хусусан, Сирдарё бўйларидаги қорақалпоқлар ҳар ёққа тарқаб кетганлар. Уларнинг бир қисми Тошкент атрофига (Чирчиқ бўйларига), бошқа бир қисми эса Қизилқум орқали Хоразмга (Орол денгизининг жанубий соҳилларига) кўчиб кетганлар. Мана шу машаққатли кўчишларнинг гувоҳи бўлган Жиен Жиров ўзининг “Дарбадар эл” номли достонини яратган эди.

Қорақалпоқ адабиётининг кўзга кўринган вакилларидан яна бири Кунхўжа Иброҳим ўғли (1799-1830) эди.

Унинг бутун умри мухтожликда ўтган. Шоирнинг “Ўроқчилар”, “Оқ камиш”, “Чўпонлар” каби шеърлари диққатга сазовордир.

Ажиниёз Касибай ўғли (1811-1878) қорақалпоқ халқининг атоқли шоирларидан бири. Мўйноқдаги эски мактабда ўқиган. Кейин Хивадаги Шерғозихон мадрасасида илм олган.

Шоирнинг “Бўзатов” достонида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги, катта маҳорат билан баён этилган. Ажиниёз шоир шеърларида ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари устун туради.

Шоир Ажиниёзни бутун Ўрта Осиёда танитган асари “Қиз Менгаш билан айтишув” асари эди.

Қорақалпоқ халқи адабиёти унинг асосчиси Бердақ (1827-1900) номи билан машҳурдир.

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ ёшлигидан онасидан етим қолиб, бир бурда нон учун овулма-овул иш қилдиришга мажбур бўлган. У ижодини 18-19 ёшларида дўмбира чертиб шеър айтишдан бошланган. 25 ёшида истеълодли шоир сифатида халқ орасида танилди. Унинг шеърларида халқнинг ҳаёти акс эттирилган.

Бердақ тарихий мавзуларда ҳам қалам тебратган. Унинг “Авлодлар”, “Омонгелди”, “Ойдосбий”, “Эрназарбий” каби асарларида халқ қаҳрамонлари фахр билан куйланади.

Хулоса

Ўзбек халқи тарихи чуқур илдишларга ва бой ўтмишга эга. Бу тарих энг қадимги даврлардан бошлаб кўп минг йиллар давомида ривож топган аждодларимиз ва халқимиз тарихи сифатида тан олиниб ўрганилади. Чуқур таҳлил ва илмий мавзуни умумлаштиришгина ўтмишни изчил ўрганиш, унинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш, тараққиёти қонуниятларини тушунишга имкон яратади.

Президент И.А.Каримов тарихнинг аҳамияти ҳақида махсус таъкидлаб ўтадилар: “Миллий мафқурани шакллантиришдаги энг катта манба - бу ҳаққоний ёритилган тарихдир. Тарихни билмай туриб, мафқуранинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди”¹. Юртбошимиз халқимизнинг тарихий-маданий анъаналари ва инсонпарварлик қадриятлари асосида таркиб топаётган миллий истиқлол мафқурага бўлган заруриятни асослаб, унинг моҳиятини очиб берди. Ўзбекистоннинг барча фуқаролари манфаатларига хизмат қиладиган миллий ғоя мамлакатимизни бугунги ва истиқболдаги тараққиёти, унинг ривожи ва гуллаб яшнаши билан узвий боғланади. Бу ҳар бир фуқаро, бутун жамиятнинг фаол ҳаракат қилишини тақозо этади, зеро, улар республика мустақиллиги белгилаб берган мақсад ва вазифаларни рўёбга чиқариш учун сафарбар этиладилар. Мустақиллик мафқураси эркин жамият қуришнинг маънавий асосларини кўрсатиб беради. Бундай эркин жамият барча фуқароларнинг орзу-истагидир. Кишилар онгидаги бундай интилишнинг шаклланишини ҳам мафқуранинг интеграция-бирлаштирувчи вазифаси белгилайди. Олдимизда турган муаммоларни муваффақиятли ҳал этилишига кўмак берувчи йўлларни тадқиқ этиш, кидириш жуда муҳимдир. Бу борада тарихий онгни шакллантиришнинг аҳамияти беқиёсдир. Ҳуқуқий давлатнинг ва демократик жамиятнинг шаклланишида гуманитар таълим муҳим ўрин тутди. Бу борада мамлакатимизда муайян мақсадларга йўналтирилган тарихий таълимий сиёсат бошлангани алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг янги тарихи муаммоларини тадқиқ этиш, тарихни ўрганишга янгича ёндошув бу фанни ўқитиш услубиятини ва Ўзбекистон тарихи бўйича янги дарсликлар яратиш масаласини сифат жиҳатидан тамоман янги ва жиддий поғонага кўтаришга хизмат қилади. Бугунги кунда халқимиз тарихи бўйича қатор янги мактаб дарсликлари яратилди ва нашр этилди. Бу дарсликларни синовдан ўтказиш жараёни уларнинг айримлари бу фанни ўрганиш-ўргатишда сифат жиҳатдан янги

¹ Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. Президент Ислоҳ Каримовнинг “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавоблари. “Фидокор”, №69 (168), 2000 йил, 8 июнь.

даражага кўтарилганини кўрсатмоқда. Умумий ўрта таълим мактаблари учун Ўзбекистон тарихи ва жаҳон тарихи бўйича таълимнинг давлат стандарти ва ўқув дастурларининг ишлаб чиқиши ва нашр этилиши бу соҳадаги вазифаларимизни белгилаб беради. Олий тарихий таълим соҳасида ҳам чуқур ислохотлар ўтказилмоқда, муайян ишлар амалга оширилмоқда. Хуллас, ўтиш даврига хос бўлган объектив муаммолар мавжудлигига қарамай, тарих фани ривожига босқичма-босқич даврий янгиланишларни кузатиш мумкин.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ушбу китоб тарихчилар олдига қўйилган вазифаларни амалиётга татбиқ қилиш йўлидаги тадбирлардан биридир. Китобда ўзбек халқи ва унинг аجدодлари ўз давлатчилиқ тизимига қайси даврдан бошлаб эга бўлганлиги, халқимизнинг давлатчилиги тарихининг асосий босқичлари ва омиллари, сиёсий, ижтимоий - иқтисодий ва маданий жараёнларнинг ўзига хос асосий хусусиятлари ва бошқа масалалар таҳлил этилди. Бундан мақсад кенг китобхонларни ушбу муҳим мавзулар билан таништириб чиқишдан ташқари, республика гуманитар фанлар соҳасидаги олимларни ушбу китоб муҳокама-сига жалб этиш, таҳлил этилган муаммолар юзасидан ҳолис фикр-мулоҳазаларини олишдир. Янги фикрлар, таклифлар ва тадқиқотлар асосида ўзбек халқи давлатчилиги мавзусини ўрганишда аниқ мақсадга қаратилган янги йўналишлар пайдо бўлади.

Ватан тарихи ва бой маданий меросимизни ўрганиш ватанпарвар инсонни шакллантиришнинг муҳим омилидир. Зеро, ватанпарвар фуқаро учун Ватан, халқ, жамият ва давлат тушунчалари муқаддас бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам ватанпарварлик мафкурасининг шаклланиши жараёнида барча олим ва ўқитувчиларнинг имкониятларини кенг миқёсда гуманитар-таълимий сиёсатни муваффақият билан амалга ошириш мақсадларига йўналтириш муҳим вазифадир. Ижтимоий йўналишдаги мутахассисларнинг бундай бирлашуви, уларнинг илмий ва ўқув-услубий ҳамкорлиги ижобий натижаларга олиб келишига ишончимиз комил. Бугунги давр - бирлашиш ва бунёдкорлик давридир.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, сиёсат, мафкура. Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Асарлар тўплами. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., “Шарқ”, 1998.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
5. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., “Шарқ”, 1998.
6. Абаев В.И. Миф и история в Гатах Зороастра. “Историко-филологические исследования”. Памяти Н.И. Конрада. М., “Наука”, 1974.
7. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т., “Фан”, 1968.
8. Абдурахмон Толеъ. История Абулфайзхана. Т., “Фан”, 1959.
9. Абдулваҳҳоб Халлоф. Усул ул-фикҳ. Т., “Адолат”, 1997.
10. Абулғози. Шажараи турк. Т., “Чўлпон”, 1990.
11. Абуль-Гази Багадур - хан. Родословное древо тюрков. М. -Т.-Б., 1996.
12. Авесто. “Санъат”, 1991, № 5-12, 1992, № 1.
13. Авесто. “Гулистон”, 1999, №1-5.
14. Адамс Р. Изучение бронзового века Месопотамии и соседних регионов. “Древние цивилизации Востока”. Т., “Фан”, 1986.
15. Аминов Б. Қашқадарё вилояти эпитафик ёдгорликлари. Тўплам: “Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда”. Республика ёш тарихчи олимлари илмий анжумани маърузалари. Самарқанд, 1993.
16. Аминов Б. Кеш амирлари. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Т., “Шарқ”, 1998.
17. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
18. Арриан. Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеенко. М.,-Л., 1962.
19. Аҳмедов Б.А. Улуғбек. Т., “Камалак”, 1989.
20. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
21. Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т., Абдулла Қодирий номидаги “Мерос”, 1991.
22. Аҳмедов Б.А. Амир Темурни ёд этиб. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
23. Аҳмедов Б., Муқминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Т., “Университет”, 1999.
24. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.т.1. М., 1963.

25. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т. II. М., 1963.
26. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т., “Фан”, 1960.
27. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков А.А. Средневековый город Средней Азии., М., “Наука”, 1973.
28. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., “Наука”, 1987.
29. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов. М., “Наука”, 1986.
30. Бухоро тарихи. Муаллифлар гуруҳи. Т., “Фан”, 1974.
31. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., “Ғафур Ғулом”, 1991.
32. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовий Сырдарьи VII-V вв. до н.э. Тр ХАЭ, т. VIII, М., “Наука”, 1973.
33. Воробьева М. Г. Проблема “Большого Хорезма” и археология. В кн: “Этнография и археология Средней Азии”. М., “Наука”, 1971.
34. Гардизи Абу Саид. Зайнулахбор. Украшение известий. Т., “Фан”, 1991.
35. Геродот. История. В девяти книгах. Перевод Г.А. Стратоновского Л., “Наука”, 1972.
36. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. Т. “Фан”, 1966.
37. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., “Наука”. 1985.
38. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., “Наука”, 1985.
39. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. М., “Наука”, 1982.
40. Жабборов И.М. Қўхна харобалар сири. Т., “Ўзбекистон”, 1968.
41. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т., “Фан”, 1965.
42. Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар). Т., “Фан”, 1962.
43. Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари. Т., “Фан”, 1965.
44. Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., “Шарқ”, 1998.
45. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш манба-шунослиги. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, № 1.
46. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). Т., “Шарқ”, 2000.

47. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I ва II китоб. Т., “Меҳнат”, 1992.
48. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. Тр.ХАЭ, т 10., М., “Наука”, 1977.
49. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., “Фан”, 1992.
50. Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгалити ва давлат тузилиши. Т., “Фан”, 1959.
51. Кабилов А., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., “Ўқитувчи”, 1990.
52. Кабилов А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Т., “Фан”, 1976.
53. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Под.ред.В.С. Соколова. М., “Наука”, 1963.
54. Мавлонов Ў. М. Насаф-Қарши тарихидан лавҳалар. “Жамият ва бошқарув”, 1998, 4-сон.
55. Мавлонов Ў.М. Некоторые особенности экспорта из Кашкардарьинского оазиса в XVIII-XIX вв. Тўплам: “Ўзбекистон тарихи ва маданияти муаммолари”. Т., “Университет”, 1996.
56. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М., “Наука”, 1964.
57. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.Аҳмедова. Т., “Фан”, 1977.
58. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т., “Чўлпон”, 1994.
59. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. “Гулистон”, 1999, 4-5 сонлар.
60. Мир Муҳаммад Амин Бухорий. Убайдулла Наме. Т., “Фан”, 1957.
61. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993.
62. Муҳаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Т., “Фан”, 1956.
63. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Т., “Фан”, 1988.
64. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. Т., “Фан”, 1991.
65. Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., “Фан”, 1957.
66. Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. Т., “Ғафур Ғулом”, 1989.
67. Набиев Р.Н. 1847 йил Тошкент кўзғолони ва унинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари. Т., “Фан”, 1966.
68. Наршахий Муҳаммад. Бухоро тарихи. Т., “Фан”, 1966.
69. Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Т., 1990.
70. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., “Адолат”, 1997.
71. Низомиддинов И. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. Т., “Фан”, 1966.

72. Норкулов Н. Беруний ва Хоразм. Т., “Фан”, 1973.
73. Норкулов Н.К. Темурийлар маданияти тарихидан лавҳалар. Урганч, 1966.
74. Пидаев Ш.Р. Поселения кушанского времени Северной Бактрии. Т., “Фан”, 1978.
75. Пидаев Ш.Р. Сири кушонлар салтанати. Т., “Фан”, 1990.
76. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. М., “Наука”, 1965.
77. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи кушан. М., “Наука”, 1979.
78. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан. Т., “Фан”, 1990.
79. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
80. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции (общие данные о стране, название и территория). Душанбе, “Дониш”, 1982.
81. Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, “Дониш”, 1975.
82. Ртвеладзе Э.В. Лившиц В.А. Памятники древней письменности. Т., “Фан”, 1985.
83. Ртвеладзе Э.В. Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. Т., “Фан”, 1987.
84. Ртвеладзе Э.В. Ксениппа - Паретака. Сб.: “Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье”. М., “Наука”, 1981.
85. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Т., “Энциклопедия”, 1999.
86. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Т., “Фан”, 1995.
87. Самарқанд тарихи. 1-2 том. Муаллифлар гуруҳи. Т., “Фан”, 1971.
88. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., “Ўқитувчи”, 1996.
89. Сағдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Т., “Фан”, 1987.
90. Сағдуллаев А.С., Эшов Б. Заратуштра - ҳақиқатми ё афсона? “Фан ва турмуш”, 1995, 4-сон.
91. Сағдуллаев А., Аминов Б., Якубов Б. Қашқадарё тарихидан лавҳалар. Қарши, “Насаф”, 1997.
92. Семенов А.А. Очерки поземельно - податного и налогового устройства Бухарского ханства. Труды САГУ, серия II, вып. 1. Т., “САГУ”, 1929.
93. Страбон. География. В 17 книгах. Перевод Г.А. Стратановского. М., “Наука”. 1964.
94. Сулаймонов Р., Исоқов М. Заратуштранинг ватани ва

яшаган даврига оид мулоҳазалар. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

95. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографический очерк). Т., “Фан”, 1958.

96. Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. Т., “Фан”, 1991.

97. Темур тузуклари. Т., “Ғафур Ғулом”, 1997.

98. Темур ва Улугбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.

99. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., “МГУ”, 1948.

100. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., “Фан”, 1964.

101. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта М., “Наука”, 1962.

102. Ходжайов Т.К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. Т., “Фан”, 1980.

103. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. Т., “Фан”, 1997.

104. Хўжайов Т.К., Абдуллаев Р. Аждодларимиз қиёфаси. Т., “Фан”, 1990.

105. Чехович О.Д. К истории феодальных отношений в Бухаре XVII в. Сб: “Материалы по истории Узбекистана”, Т., “Фан”, 1973.

106. Чехович О.Д. XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихига доир ҳужжатлар. Т., “Фан”, 1954.

107. Шарафуддин Роқимий. Тарихи қасира. Т., “Маънавият”, 1998.

108. Шахермайер Ф. Александр Македонский. М., “Наука”, 1984.

109. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., “Камалак”, 1994.

110. Шишкин В.А. Варахша. Т., “Фан”, 1963.

111. Ширинов Т., Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского Междуречья. Т., “Фан”, 1986.

112. Шониёзов К.Ш. Қанг давлати ва қангликлар. Т., “Фан”, 1990.

113. Якубов Б. Шахрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши., “Насаф”, 1996.

114. Ўзбекистон тарихи. Масъул муҳаррирлар А.С. Сағдуллаев, Б.Эшов. II нашр. Т., “Университет”, 1999.

115. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

116. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. Т., “Академия”, 1998.

117. Қадимги Кеш - Шахрисабз тарихидан лавҳалар. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. Т., “Шарк”, 1998.

118. Кудратов С. Марказий Осиё худудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. Гулистон, 1998.
119. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Т. “Фан”, 1959.
120. Ғуломов Я.Ғ. Археология - тарих фани хизматида. Т., “Фан”, 1976.
121. Ғуломов Х.Ғ. Россиянинг Бухоро хонлиги билан XVII асрда элчилик муносабатларига доир. Т., “Фан”, 1992.
122. Ҳақимхон Тўра. Мунтахаб ут-таворих. I-II китоб, Душанбе, “Дониш”, 1985.
123. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., “Чўлпон”, 1993.
124. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. Нашрга тайёрловчи академик Б.Аҳмедов. I, II жилдлар. Т., “Шарқ”, 1999, 2000.

Мундарижа

Муқаддима.....	3
Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даври.	8
Ўзбек халқи аждодларининг илк давлатчилиги тарихидан.....	16
Аҳамонийлар босқинига қарши кураш.....	38
Македониялик Искандарнинг юришлари ва юнон-македон босқинчиларига қарши кураш.....	44
Милоддан аввалги IV аср охири - милодий IV аср давлатчилик тарихи.....	50
Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача). Эфталийлар давлати.....	60
V-VII асрларда Хоразм, Сўғд ва Фарғона.....	65
Араб халифалиги даврида Мовароуннахр.....	72
IX-XIII аср бошларида ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сулолалар. Тоҳирийлар давлатининг ташкил топиши.....	82
Сомонийлар давлати.....	87
Қорахонийлар давлати.....	94
Хоразмшоҳлар давлати	103
IX-XII асрларда солиқ турлари.....	108
IX-XII асрларда маданий ҳаёт.....	110
Мўғул босқинчиларига қарши кураш	118
Чигатой улуси.....	121
Амир Темур давлати	128
Бухоро хонлиги. Шайбонийлар сулоласи даври	146
Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи даври	173
Бухоро амирлиги	190
Қўқон хонлиги.....	213
Хива хонлиги	234
XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқлар.....	254
Хулоса.....	262
Адабиётлар.....	265

Анатолий Сагдуллаев, Бобир Аминов,
Ўктам Мавлонов, Наим Норкулов

Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти

I қисм

“Академия” нашриёти

Тошкент 2000

Мухаррир Ш.Юсупов

Мусахҳих Т.Соатова

Рассом Р.Султонов

Техник муҳаррир И.Розиқова

Компьютерчилар Н.Матмусаева, Д.Файзуллаева

И.Розиқова

Теришга берилди 11.08.2000. Босишга рухсат этилди 8.06.2000. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табағи 17,5. Нашриёт ҳисоб табағи 17,0. Адади 3000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № . 1085

“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, “Буюк Турон” кўчаси, 41-уй.